tarih ve toplum

İLETİŞİM YAYINLARI AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/ OCAK 1987/750 LİRA (KDV DAHİL)/SAYI 38

38

16 Türk Devleti!

5. Murad'ın Masonluğu

İpek Yolu'ndan Bin Yıllık Türkçe Mektuplar

Tarih Metodolojisi

Fuat Köprülü

II. Meşrutiyet'te Müstehcen

tarih ve toplum

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına
Sahibi Vedat ÇAKMAK
Genel Yönetmen Murat BELGE

Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN

Teknik Sekreter
İbrahim M.KARAKAŞ

Danışma Kurulu
Fahri ARAL, Çağlar KEYDER
Uygur KOCABAŞOĞLU
Şevket PAMUK, Zafer TOPRAK
Aydın UĞUR

Düzelti
Şadi ARABACI, Abdullah ONAY

•

ABONE KOŞULLARI
Yurtiçi: 8.000 TL/yıl
Avrupa/Ortadoğu: 20 $/yıl
ABD/Latin Amerika: 30 $/yıl
Avustralya: 35 $/yıl
Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir.

Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin "Yatıranın hesap sahibine notu" bölümüne "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılması yeterlidir.

Yurtdışından abone olmak için, abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. DTH 865277 PAMUKBANK Türbe Şubesi-İstanbul** hesabına gönderilmesi ve banka dekontuna "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılması yeterlidir.

•

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

Konur Sk. No: 24/4
Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 1000 Lira

•

Ofset Hazırlık
Perka A.Ş.

•

Renk Ayrımı
Üçel Ofset

•

Baskı
Ayhan Matbaacılık

•

Genel Dağıtım
GAMEDA

2 Okuyucu Mektupları

5 Tarihin Alanı ve Yöntemi Üzerine Son Gelişmeler.
Salih Özbaran

9 Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları -II-
Doç.Dr. Mahmut Şakiroğlu

14 II. Abdülhamit Sansürü
Orhan Koloğlu.

19 **BASIN TARİHİMİZDE YASAKLAR DOSYASI**
"Milli Şef" Döneminin Örtülü Sansürü
Alpay Kabacalı

Pulliam Davaları

22 Dersaadet Dilencileri ve Bir Belge
Necdet Sakaoğlu

25 Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Müstehcen Avam Edebiyatı
Zafer Toprak

30 Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Ayşe Şen

32 Onaltı Türk Devleti
Coşkun Üçok

36 5. Murad'ın Masonluğu
Suha Umur

39 Her Ay Bir Marş

40 "Türk, Savun Kendini!" Veya II. Wilhelm Almanyası'nda Anti -ve pro- Türk propaganda
Kemal Beydilli

47 Merhum Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu'nun Anıları -4-

51 Ord.Prof.Dr. Fuad Köprülü
H.Altunyay

57 **KİTABİYAT:**
Bir İtirafçı Savunusu
Mete Tunçay/57
İpek Yolu'ndan Bin Yıllık Türkçe Mektuplar
Prof.Dr. Talât Tekin/63
Ekonomik Yanı Ağır Basan Sosyal Tarihsel Araştırma
Orhan Koloğlu/63

Kapak: S(in). Hidayet Bir Dakikalık Bekâret (Bir Gencin Defter-i Hatıralarından) (İstanbul: Zerafet M., 1330 [1914]), Aşk Kolleksiyonu adet: 3

SOL TARİHİ

Tarih ve Toplum sayfalarında yayımladığımız Türk solunun tarihiyle ilgili belgeler, genel okuyucu kitlesi tarafından nasıl karşılanıyor? Sanırım bu soru, örtük olarak, derginin tüm sayfalarının bütün okuyucularca ilginç bulunarak okunması gerektiği gibi bir varsayımı içeriyor. Kanımca böyle bir şey hem gereksiz, hem de olanaksız. Ayrıca, Türk solunun tarihiyle ilgili belgeler, son sayıdan hareketle yaptığım hesaplamaya göre, derginin tümü içinde, yaklaşık yüzde altılık bir yer tutuyor. Nicelik olarak oldukça dar bir yer kaplayan böylesi bir konunun "genel okuyucu" ile ilgili sorular uyandırması da, sizin -yine "meslekî deformasyon"dan kaynaklandığı ileri sürülebilecek olan- titizliğinize bağlanabilir.

Nicelik olarak oldukça dar bir yer kapladığını söylediğim "belgeler", kanımca, nitelik olarak çok önemli bir işlevi yerine getiriyorlar. Demokrasi sorununu tüm boyutlarıyla yeniden tartışmak durumunda olduğumuz bugün, Türk solunun geçmişteki deneyimi, hem demokrasi-sosyalizm ilişkisi hakkında, hem de Cumhuriyet'in resmî halkçılık ilkesinin demokrasi açısından nasıl bir konuma sahip olduğuna dair "yeni" düşünce boyutlarının oluşturulması konusunda ilgi çekici bilgilerle dolu. Belgelerin yayımını sürdürmeniz dileğiyle...

Levent KÖKER, Ankara

KARABEKİR PAŞA

Tarih ve Toplum'un Aralık 1986 sayısında Erik J. Zürcher'in "Kâzım Karabekir ve İstiklâl Harbimiz Kitabı" başlıklı yazısındaki -Mete Tunçay'ın eklemelerinin de yer aldığı- dipnotlarına temel bir kaynaktan aktarmalar (Temel kaynak, Kâzım Karabekir Paşa'nın *İstiklâl Harbimizin Esasları* adlı kitabının *öyküsü* ile ilgili -belgeleri de içeren- anılarını topladığı yapıtıdır. "Popüler tarihçi-gazeteci" ile bazı noktalarda ayrımlar gösteren bu kaynak yayımlanmamıştır): Dipnotları s. 8, 9 ve 10:

1. *Falih Rıfkı*, Karabekir'in mektuplarının yayımlandığı sırada öfkelendiği üç kişiden biri ve birincisidir. Öbürleri Siirt milletvekili Mahmut (Soydan) ile Selanikli Nuri'dir. Bunlar "üç malûl" olarak geçmektedir anılarda.

Paşa'nın 2. mektubunda çıkma yaparak Falih Rıfkı'ya karşı tavır alması, *Hâkimiyet-i Milliye* başyazarının Atatürk'e konuyu götürmesi ve Paşa'nın 1. mektubu hakkında düşüncelerini almak istemesinden kaynaklanır. Bütün gazetelerde yayımlanan cevabında Atatürk, *"Bu mektubu yazan üzerine akıl doktorlarının dikkat nazarını celbederim!"* demişti.

Karabekir'in suçladığı Falih Rıfkı'nın *Dergâh*'taki yazısının tarihi 20 Haziran 1337/1921'dir. Falih Rıfkı yazısını bir kez daha benimser ve "Kâzım Karabekir'e Bir Mektup"la cevap verir. Yazı Haziran ayında çıkmıştır. Bu ay, Türk nümayişlerinin değil, *Galata* nümayişlerinin yapıldığı aydır. Bunun için de *"Bizim genç ihtilâlcilerimiz"* sözü Anadolu'dakileri değil, *Galata*'dakileri kapsar. Ayrıca Falih Rıfkı, Paşa'nın tarih bilgisiyle Türkçesini de küçük görür. Anılarda Falih Rıfkı'ya ağır hücumlar vardır, çoğu da kişisel niteliktedir. Öyle görünüyor ki, Paşa, Türkçeyi iyi yazmakla ün yapmış Falih Rıfkı'nın bu yargısını bağışlayamamıştır.

Fakat Kâzım Karabekir, Falih Rıfkı'nın açıklayıcı mektubunda anılarından söz etmez; suçlamasında ısrar da etmez. Paşa, *Hâkimiyet-i Milliye* başyazarının öbür yazılarına cevap vermez. Ancak, anılarında, Falih Rıfkı'nın *Dergâh*'ta "... Bütün Türkleri beş vakitte selâtin camilerine zorla sürüklemek ve tekkeler ve şeyhlerin elini öpmek için Vahidettin'i teşvik ediyordu" kabilinden sözlere rastlanır. Falih Rıfkı'nın "Bu Zatla Konuşulmaz" makalesi Kâzım Karabekir'i yeniden öfkelendirmiştir.

2. *Yakılan kitap:* "... İstiklâl Harbimizin Esasları... iki cilt olacaktı. Üç bin nüsha bastırıyordum. Birinci cildin başına bazı eserlerimden birkaç sahife de koydum. Ermeniler, Türkiye'de Almanlar, ve Bir İhtiyaç'tan...

28 Mayıs pazar günü öğle vakti birinci cildin tab'ı bitmişti..." (Basılmamış anılar, s.45).

3. *Karabekir'in alınan evrakı ve geri verilmesi:* 4 Haziran 1933'te Karabekir'in evinden 95 dosya evrak, "4 çuvala" doldurularak alınır.

Bunlardan bir çuvallık bölümü 16 Temmuz 1933'te Paşa'ya teslim edilir. Geri kalanı için ise "6 Şubat 1934'te, bir zarf içerisinde köşküme getirdiler. İttihat ve Terakki eserime ait parçalar, matbuat dosyamdan alınan makaleler yine yok" (s.99) diye yazar Karabekir. Fakat "ne ise!" diyerek üzerinde durmaz.

İttihat ve Terakki Cemiyeti adlı kitap, Paşa'nın ölümünden 34 yıl sonra Prof. Faruk Özerengin tarafından 1982'de yayımlanmıştır.

Dündar AKÜNAL, İstanbul

SAKALLI NURETTİN PAŞA

Devlet Mezarlığı'nda Nurettin Paşanın da yeralıp almaması gerektiğini tartışmak bize düşmez. Buna karar verenler mutlaka kendilerince bir değerlendirme yapmışlardır. Biz bu vesile ile, geçen sayıda yayımladığınız incelemeye, Nurettin Paşanın zihinlerden silinmeyen bazı anılarını eklemek istiyoruz.

Yararlanacağımız başlıca kaynak, gazeteci ve edebiyatçı Oktay Akbal'ın dedesi, Ebubekir Hâzım Tepeyran'ın, 1982 Haziranında Sadi Borak tarafından basına hazırlanarak Çağdaş Yayınları arasında çıkan, yaklaşık 150 sayfalık *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*'dır. 1921'de Sivas Valisi olan merhum Tepeyran, bu anıların 33 sayfası boyunca (s.56-88), Merkez Ordusu Kumandanı Nurettin Paşayla çatışmalarını anlatır.

Yıl 1921. Resmî kayıtlara göre, Sivas'ın Zara ilçesinde Koçgiri aşireti ayaklanmıştır. Aşiret birtakım devlet memurlarının kötü muamelelerinden şikâyetçi ve "Kürtlerin hükûmet tarafından göçe zorlanacağı"ndan endişelidir. Olay üzerine Ebubekir Hâzım Beyden önceki Sivas Valisi Cemal Bey, Temyiz Mahkemesi âzâsından Şefik Beyle bir başkasından oluşturduğu bir "heyet-i nasiha"yı (öğüt kurulu) Zara'ya gönderir. Bu kişiler, göçürme dedikodularının asılsız olduğunu bildirecek ve olayın genişlemesini önlemeye çalışacaklar-

Okuyuculara Mektup

Bence, bu sayımızın en önemli yazısı, hocam Prof. Dr. Coşkun Üçok'un, son yıllarda özel bir önem kazandırılan 30-40 yıllık bir uydurmaya indirdiği darbe: "Onaltı Türk Devleti'-'ni sizin de zevkle okuyacağınıza eminim. Sayın Suha Umur'un talihsiz padişah 5. Murad'ın Masonluğuna dair, özgün belgelere dayanan yazısı da, bir o kadar ilginizi çekecektir. Kendisi de Mason olan, merhum Prof. Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu'nca yayımlanan *Osmanlı Tarihi* dizisinin 7. cildinde (s.500), Sultan Murad'ın "Londra seyahati esnasında İngiltere Gal Prensi'nin teşebbüsü ile Masonluğu kabul etmeye karar vermiş olduğu"nu; bu nedenle de, deliliğinin anlaşılması üzerine tahttan indirilmesinden sonra, Prince of Wales'in (İngiltere Veliahtı) onun sağlık durumunu soruşturduğunu yazmaktadır. Her Ay Bir Marş köşemizde de, Sultan Murat için yazılmış ve bestelenmiş bir Dua'nın sözlerini ve notasını sunuyoruz.

Geçen aykı Basın Tarihimizde Yasaklar Dosyası'na, bu kere dört katkı daha ekledik. Bunların ilki, Orhan Koloğlu'dan Abdülhamid'in yasakları üstüne; ikincisi, Zafer Toprak'tan II. Meşrutiyette ve Erken Cumhuriyette Müstehcen üstüne; üçüncüsü, Alpay Kabacalı'nın Millî Şef Döneminin Örtülü Sansürü yazısı; dördüncüsü de, Hıfzı Topuz'un *100 Soruda Türk Basın Tarihi* kitabından yaptığımız bir alıntı — Menderes döneminin ünlü Pulliam Davaları konusu. Gelecek ay, bu dosyayla ilgili yine bazı ilginç yazılarımız olacak.

Ünlü mimar Arif Hikmet Koyunoğlu'nun yayımlanmamış anılarından yaptığımız aktarmalar, bu ay sona eriyor. Bize bu olanağı sağladığı için, merhumun kızı Özcan Gündüz hanımefendiye tekrar teşekkür ediyoruz. "Yakın Tarihimizden Portreler" dizisine, şimdi de Hüseyin Altunyay'ın beğeneceğinizi umduğum, Fuat Köprülü incelemesi ekleniyor. Necdet Sakaoğlu'nun İstanbul dilencilerine ilişkin tarihsel araştırması, gerçekten çok güzel. (Bu arada, dergimizin Ekim 1984 tarihli 10. sayısında, s.31'de, iki profesyonel dilenciyi gösteren eski bir kartpostal yayımladığımızı da hatırlatayım.)

Salih Özbaran'ın tarih metodolojisine dair muhallet (kalıcı) denemesinden başka, bu sayımızda iki akademik tarihçi arkadaşımızın daha yazıları yer alıyor. Biri Kemal Beydilli'nin "Ey Türk, Savun Kendini" hakkında geniş bir araştırması, ötekiyse Mahmut Şakiroğlu'nun Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları yazı dizisinin ikinci bölümü.

Yüz yıl önceki bu ayın Osmanlı Basını'ndan seçmelere, iki aydır Dr. Aydın Uğur'un attığı arabaşlıklardan hoşlanıyor musunuz acaba? Bu ay, Atatürk, Geçmiş Şölenlerden ve Türkiye'de Solun Tarihinden sayfalarımızı koyamamamızın nedeni, sadece yersizlik.

Kitabiyat sayfalarımızda, çeşitli konulardaki dört yeni yayın tanıtılmakta. Halil Menteşe'nin Anıları'nı ben inceledim ve bu sayımızın Koleksiyoncunun Dağarcığından köşesini de, o yazıyla birleştirdim. Orhan Koloğlu arkadaşımız, E.H.T. Süreli Yayınlar Toplu Katalogunu ve Vakıflar üstüne Fransızca bir araştırmayı eleştirdi. Talât Tekin dostumuzsa, Paris'te yaşayan Amerikalı bir Türkologun eski Uygurca metinler hakkındaki kitabını ele aldı.

Yılbaşı öncesinde, Bandırma'dan, emekli öğretmen Haydar Berköz'den bize, tek bir cilt halinde toplanmış (çoğu 1326/1910 tarihli) Arap harfli Türkçe 20 risaleden oluşan bir armağan geldi. Bunların birçoğunun varlığından bile haberdar değildik. İleriki sayılarımızda bazılarını tanıtmaya çalışacağız. Sayın okuyucumuza değerli armağanı için çok teşekkür ederiz.

Murat Belge'nin geçen ayki şirin yazısı "Rüstem ile Mihrimah"ta biraz kendi günahı, biraz dizgicinin suçu, biraz düzeltimcinin ihmali sonucu, bir hata olmuş. Tam ortadaki 33. sayfada (orta sütun, alttan 5. satır) şöyle bir cümlecik var: "Mustafa'nın annesi Mah-i Devran *arkada* gözden düşmüş oldu." Buradaki *arkada* sözü, Murat'ın müsvette kâğıdının arkasına düştüğü şu nota bir göndermeymiş, ama teknik servisimiz ıskalamış: *"İslâm Ansiklopedisi"*nde Mustafa maddesini yazan Çağatay Uluçay bu adı veriyor. Hürrem Sultan maddesini yazan Tayyip Gökbilgin'e göreyse, Mustafa'nın annesinin adı Gülbahar."

Evet, hatasız kul olmaz, ama biz yine de mümkün mertebe hatasız iş yapmaya çalışmalıyız, değil mi?

Hepinize selâm ve sevgilerimle,

Mete TUNÇAY

dır. Bakanlar Kurulu da, 13 Mart 1337 tarihli kararnamesiyle, olayın bastırılması için, Anayasa'da bulunan Merkez Ordusu Kumandanı Nurettin Paşayı görevlendirir. Paşa hemen ertesi gün yayımladığı bir bildiriyle olayın mahiyetini açıklar ve alacağı önlemleri sıralar:

"1- ...bazı fesatçı âmil-i bedhahâne ashabının (kötü düşünceli kişilerin) kandırdığı bu aşiret reislerinden çoğunun [Tepeyran'ın düştüğü not: Halbuki bilâ istisna hepsi katil ve tenkil edilmiştir] rıza ve muvaffakatleri dışında bir kısım ayak takımı Kürtler Umraniye'de bulunan askerî müfrezeye taaruz ve bazı subaylarla Umraniye'de bulunan Zara kazası kaymakamını tutuklamışlardır. ...

2- Sıvas'tan Zara'ya gönderilen heyet (Şefik Bey ve arkadaşı) tarafından hükûmetin Kürtleri tedip etmek gibi maksadı olmadığı temin edilmesi üzerine Koçgiri aşiret reisleri pişman ola-

OKUYUCU MEKTUPLARI

rak hükûmetin af ve merhametine sığınmışlar ve tutuklu bulunan Zara kazası kaymakamı ile subayları serbest bırakmışlardır."

Paşa bildirisine devamla, Sıvas'ta divan-ı harp teşkil olunduğunu, olay faillerinin yargılanacaklarını, halkın tahriklere kapılmamasını, kendisinin de vakit geçirmeden bölgeye geleceğini belirtir.

Koçgiri aşiretleri rüesası, İslâm kardeşliğini bozmayacaklarına dair bir "taahhütname" verirler, Vilâyetle Ordu Kumandanına da telgraf çekerler. Olay tamamen yatışmıştır. Heyet-i nasiha'nın Zara'dan dönüşünde, Paşa da Sıvas'a gelmiştir. "Kumandan Paşayı görerek gerek sevkiyat-ı askeriye mehabetinin, gerek neşrettiği beyannamenin tesiri ile meselenin şu suretle halline muvaffakiyetinden dolayı kendisini tebrik ederler. Fakat Nurettin Paşanın -'Öyle ama bu kadar asker toplandı, ben buraya kadar geldim; bir şey yapılmazsa olmaz' dediği ve binaenaleyh askerî harekâta devam edildiği Sıvas ça pek şâyi olmakla beraber bu söylentinin doğru olduğunu Şefik Bey bizzat bana söylemişti (s.73.)" Valiye göre, "Beyannamede izah olunan maksat bu suretle hâsıl olduktan sonra artık askerî harekâta devam etmek, boşuna kan dökmek zevkini yerine getirmek demektir."

Nurettin Paşa vakit kaybetmeden emrindeki askerî birlikle tüm bölgeyi çembere alır. "Askerle çemberlenen köyler ahalisi söylentilerin doğruluğuna, yani Kürtlerin tenkil edileceğine inanarak hayatlarını kurtarmak için köylerini, evlerini terkederek dağlara sığınmaya mecbur olmuşlardır. Sırf can korkusuyla kaçan, isyan ve şekavetle suçlanarak boş kalan köyler yakılıp yıkılarak bütün mal ve eşyaları ve hayvanları müsadere edilmiştir. / Şu suretle Umraniye nahiyesine ve Zara kazasının merkezine bağlı köylerden 76 ve Divriği kazasında 57, ki toplam 132 [133 olacak!] köy muharip bir düşman istihkâmları gibi yakılmış, tahrip olunmuş ve yüzlerce nüfus öldürülmüştür. Ayrıca, bütün mal, eşya, zahire ve hayvanları yağma olunmuştur. Binlerce nüfus da dağlarda, kırlarda açlıktan ve sefaletten ölüme mahkûm edilmiştir (s. 75)."

Paşa, Mayıs 1921 ayı "vekayi hülâsası"nı bir bildiri ile *Sıvas* gazetesinde yayımlatır. Valinin, bu övünmeyle ilgili yorumu ise aynen şöyledir:

"İçlerinde en hunhar eşkiya reislerinin de bulunduğu beyan olunan âsile-

rin, 200 muhtelif cins silâh ve bir hayli cephane ile velev bir tanecik olsun asker yaralayamamış olması çok gariptir! Yani bu da gösterir ki, Nurettin Paşa bu kadar nüfusu müsademe (çatışma) suretiyle değil, katliâm şeklinde öldürtmüştür (s.76)." Ama Tepeyran'ın söylemedikleri de vardır. Örneğin, Nurettin Paşadan aldığı bir telgrafta "Düşman donanmasının Karadeniz'deki faaliyeti artmıştır" cümlesine şu notu düşmüş: 'Düşman donanmasının faaliyetinin artmasına ve havalideki vilâyet ve livalarla birlikte Sivas'a ve Merkez Ordusu Kumandanına Ankara'dan verilen şiddetli ve pek insanî emirlere tamamen aykırı olarak Nurettin Paşa tarafından tertiplenen harekâtın sebep olduğuna şüphe yoktur. Pek haksız olarak bütün Türklerin hesabına kaydolan bu hareketlerin mahiyetinden yalnız bu yazımda değil, hiçbir yerde bahsedemem (s.81)." Ve yine: "Yazmadıklarım, yazamadıklarım, yazmak azabına tahammül ettiklerimden az değildir. Yazamadıklarımın ne olduğunu o bölge ahalisi bilirler. Bazı hallerde bir şey yapmak veya söylemek nasıl vatanî bir vazife ise bazan da bir şey yapmamak ve susmak için nefsini zorlamak azabına katlanmak da öyledir (s.85)."

Allah'tan, Nurettin Paşanın 1921 Haziranı'nda bölgede kurmaya kalkıştığı, "Emniyet Teşkilâtı namiyle müsellâh bir kuvvet"in oluşturulması Heyet-i Vekilece reddolunmuştur (s.62-68).

Öte yandan, Nurettin Paşanın "Pontescu" Rumlara yaptığı gibi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne önerdiği, Kürtleri de tehcir etmek tasarısı, TBMM'ndeki doğulu milletvekillerinin şiddetli itirazlarına yolaçmıştır. Bu tepkinin nereye vardığını göstermek için, Mete Tunçay'ın *TC'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması* (Yurt Yay., 1981) kitabından (s.118/dn.1) şu satırları aktarmak istiyorum:

"Meclisin gizli oturum tutanaklarından basıma hazırlanarak Çağdaş Yayın-hakkındaki önergede milletvekillerinden bir heyet-i teftişiye seçilerek Merkez Ordusu bölgesine gönderilmesinin istenilmesini Mustafa Kemal Paşa önce, kendisinin Başkumandanlık yetkileriyle bağdaşmaz sayarak göğüslemeye çalışmıştır. Fakat Erzurum mebusu Hüseyin Avni Beyin BMM, Başkumandanlık Kanunu ile kendi haklarını kaldırarak yetki vermemiştir, yolundaki görüşleri ve çeşitli milletvekillerinin yönelttikleri eleştirilerin Merkez Ordusu konusunu aşarak genelleşmesi üzerine, denetleme kurulu gönderilmesine ve Nurettin Paşanın mahkemeye verilmesine razı olmuş ve onu görevinden almıştır. Bundan sonra, 16 Aralık 1921 tarihli gizli oturumda, Mustafa Kemal Paşa Nurettin Paşanın suçlandığı 10 madde üzerinden savunmasını aldığı, heyet-i tahkikiye üyeleriyle de görüştüğünü, onların da kendisi gibi, Nurettin Paşanın yargılanmasının biraz ağır kaçacağını kabul ettiklerini ileri sürmüştür. Ertesi günkü bir gizil oturumda da, TBMM genel kurulu "netice-i tahkikata kadar taht-ı muhakeme hakkındaki karar-ı evvelin refi"ne karar vermiştir - yani aslında, sorun kesin olarak sonuçlandırılmamış, askıya alınmıştır.

Nurettin Paşa bir süre açıkta tutulduktan sonra, 1922 Haziranında 1. Ordu Kumandanlığına getirilmiştir."

Zaferden sonra, Nurettin Paşanın İzmir Valisi olarak yaptıklarını ise, Prof.Dr. Bilge Umar, *Yunanlıların İzmir'de Son Günleri* (Bilgi Yay., 1974) kitabında anlatıyor. Bu araştırıcı, Paşanın yerli Rumlara yaptığı kıyımdan ve Metropolit Hrisostomos'u linç ettirmesinden başka, Avukat Süreyya Beyi de, yargılatma külfetine katlanmadan öldürttüğü kanısındadır. Falih Rıfkı Atay da, ünlü *Çankaya*'sında İzmir Yangını'nın Nurettin Paşanın "marifeti" olduğunu söyler. Paşanın İzmit'te Ali Kemal'i öldürtmesi ise, Dr. Rıza Nur'un anılarında ayrıntılarıyla açıklanmıştır. Bu konu, onun *Hayat ve Hatıralarım*'ının 3. cildinin 974-976'ncı sayfalarından, İlhami Soysal'ın *150'likler* kitabında alıntılanmaktadır (Gür Yay., 1985), s.21-23.

Tanrı bizleri yeni Nurettin Paşalardan saklasın. Saygılarımla,

Ahmet Zeki OKÇUOĞLU, İstanbul

Tarihin Alanı ve Yöntemi Üzerine Son Gelişmeler

"Tarih belgelerinin ve malzemesinin eleştirisine karşı söylenecek hiçbir şey yoktur. Tarihî düşüncenin temelinde eleştiri yatmaktadır... Ancak, mesleğimiz bize artık, sadece yorucu çalışma ve sabırla elde edilen doğru sonuçlara dayalı rahat ve emniyetli bir iş gibi görünmüyor..."

F.Braudel

"Şu anda söylenebilecek tek şey, tarihin Buckle, Comte ve Spencer'in zamanına göre bilim statüsüne çıkarılma ihtimalinin çok daha fazla, bilimsel tarihçiliğin neyi ifâde ettiğini kestirmenin çok daha bilgiçlik ve eldeki tekniklerin çok daha ileri olduğudur..."

C.Barraclough

"Türk tarihi en çok tahrif edilmiş, bozulmuş bir tarihtir. Özellikle Osmanlıların sosyal tarihini baştan aşağı yeniden yazmak gerekir... Her şeyi inkâr edilemeyecek belgelerle sunmak zorundayız..."

H.İnalcık

SALİH ÖZBARAN

GİRİŞ

Fransa'nın *Annales* okulunun çok güçlü bir temsilcisi olarak bilinen ve özellikle *La Méditerranée*'si ile dünya tarihçiliğinde çok önemli bir yer tutmuş bulunan Fernand Braudel, tarihin tanımını yaparken onu her türlü spekülasyona açık bırakmış ve herhangi bir sınırlamanın dışında tutmuştur. Braudel'e göre "tek, bir tarih ve tek, bir tarih metodu yoktur; tarihler, merak konuları, görüş açıları vardır; yarın başka merak konuları, başka görüş açıları olacağı gibi."[1]

İngiliz ve dünya tarih literatüründe önemli bir yeri olan ve Braudel ile aşağı yukarı aynı dönemleri yaşamış Geoffrey Barraclough da, meslektaşı gibi tarihi eski sınırları dışına çıkarma çabasındadır: "Tarihçi hâlâ beşerî hayatın farklı görüntülerinin en iyi nasıl düzenleneceği sorusuyla karşı karşıyadır."[2] Yine de tarihçi, Barraclough'a göre, günümüzde devrim sayılabilecek bir seviyeye ulaşmıştır ve bunu, özellikle renin görüntüsünü yansıtan bilimin korkunç sayılabilecek bir hızla ilerlemesine borçludur.[3]

Öte yandan, Türk tarihçiliğinin tanınmış temsilcilerinden Halil İnalcık, gerek F.Fuad Köprülü'nün geliştirdiği yöntemlere dayanarak, gerekse dünya tarihçiliğindeki son gelişmeleri çok iyi değerlendirerek ve Türk iktisat tarihçiliğinin tanınmış ismi Ömer Lütfi Barkan'ın da işaret ettiği üzere, "devletin tarihini değil, halkın tarihini yazmak" lâzım geldiğine inanmış, Osmanlı tarihini esas tutarak ele aldığı konularla tarihin boyutlarını çok ücra köşelere kadar götürme çabası içinde görünmüştür.[4]

Dünya tarihçiliğini son gelişmeleriyle dile getirdiklerini sandığım bu tarihçiler, II. Dünya Savaşı'ndan sonraki ilerlemeleri, tarihçilikteki yeni yaklaşımlar ve gelişmeler bakımından bir aşama sayarlar. F.Braudel, 1950'lerde tarihçiliği "daha dün kesin ve güvenilir sayılan yöntemleri, tasarıları, tanımları ve bütün kavramları birden çöken" ve "insanların ortak kaderine, yâni tarihin temel meselelerine" götüren bir dal haline geldiğini belirtirken[5], Barraclough da 1955'lerden itibaren hızlı değişme ve yeni değerlendirme dönemine girdiğini söylemektedir.[6] Barraclough'a göre dört önemli değişiklik tarihçiliğe hareket getirmiştir: a) Dünyanın belli bir ülkesinde vukubulan bir olayın diğer ülkelere muhakkak duyurulması; b) Her yerde sosyal ve entelektüel etkileri görülen bilim ve teknolojinin karşı konulmaz ilerleyişi; c) Avrupa'nın merkez olma özelliğini yitirmesi, denizaşırı bölgelerinden çekilmesi, Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği'nin üstünlük kazanmaları, Asya ve Afrika'da yeniden doğan ülkeler ve bunların yaklaşımları; ç) Liberal sentezlerin değerini kaybedip ondokuzuncu yüzyıldakinden farklı sosyal ve politik kurumların doğuşu.

İşte sayılan bu faktörlerin yarattığı değişikliklerden sonra tarihçiler eski temayülleri yeniden değerlendirmek zorunda kaldılar. Gerçekten, geçen yüzyılın ortaya attığı görüşlerin etkisinde kalan ve bir yandan da onlardan sıyrıl-

maya çalışan tarihçinin günümüzdeki görüntüsünü, yakıştırılan çeşitli tarifleri, ele alınan konuları, son 30-40 yıl içinde Türkiye'de de ortaya çıkan[7] ilerlemeleri ele almadan önce, günümüz tarihçisinin nasıl bir tarih anlayışına reaksiyon gösterdiğini veya neyi benimsemeye çalıştığını belirtmekte yarar vardır. Tarihçi 1950'lerde neyi miras olarak almıştı? Ondokuzuncu yüzyıldan akıp gelen ve yirminci yüzyılın ilk yarısında süregelen tarihçiliğe kimler nasıl bir damga vurmuşlardı?

1950 ÖNCESİNE GENEL BAKIŞ

Ondokuzuncu yüzyılı kapatıp yirminci yüzyıla açılan tarihî düşünce sistemi, teorik olarak, tarih ile bilimi kesin çizgilerle ayırmıştı. Tarihçiler, geçmişe ancak sezgi yoluyla erişebileceklerini düşünmelerine rağmen, yöntemlerinde "yeni vakalar keşfetmeyi" ve "tarihî tenkit" ile hatalardan uzak kalabilmeyi hedef almışlardı. Bu ortam içinde İngiliz tarihçilerden J.B.Bury ile G.M.Trevelyan arasındaki tartışma tipik bir örnek sayılmaktadır.Bury tarih için *"a science, no less no more"* derken tarihçilikte taraftarları gibi araştırma yollarını aradı, elde edilen vakaların tam kanıtlarını gösterme çabası içine girdi.[8] Tarih metinlerinde çekicilik kaygısına düşmekten ziyade, yazdığının doğruluğunun hesabını vermeyi tercih etti.[9] Trevelyan da tarihin sadece uzmanlar için yazıldığından, genel okuyucuya seslenmediğinden yakınmıştı. Ona göre tarihçilikte ilim adına sanat, edebiyat kurban edilmişti.[10] Tarihçi olayları ve kanıtları toplarken tabiî ki bilimsel olmalıydı, sonra da hayal gücünü harekete geçirmeliydi. Bütün bunlardan sonra vatandaşına, uygun bir üslup ile gerekeni anlatabilmeliydi.[11]

Yirminci yüzyıl başlarındaki tarih anlayışının şekillenmesine yön verenler arasında iki Fransızı da hatırlatmak lâzımdır. Tarihin meslekten yetişen kimseler tarafından işlenmesi gerektiği, uzmanlık ile başarılabilecek bir bilgi dalı olduğunu vurgulamışlar. Türkçeye de çevrilen *Introduction aux Etudes Historique* adlı çalışmalarıyla oldukça popüler olmuşlardı.[12] Günümüzde yeni baskılarıyla daha değişik bir yaklaşım içinde bulunan *Cambridge Modern History*, Alman eğitimi görmüş Lord Acton'ın önderliğinde 1902 yılında yayın hayatına girerken Alman idealizmi ile pozitivist yaklaşım arasında bir görüntü kazanmaya çalışmıştı. Acton'a göre kesin tarih yazmanın zamanı henüz gelmemişti, ama yakındı; arşivler açılmıştı, her mesele çözülebilirdi.[13]

Ancak, bu yolda yürüyen tarihçilik, Barraclough'a göre, sadece malzeme biriktiriyordu, tahlili engelliyordu. Bury bir yönüyle doğrulanırken diğer yönüyle unutulmuştu. Olay koleksiyonlarının hiçbir teorik anlamı yoktu. Bu bilgi yığınlarının gerçek sistem ile ilişkisi kurulmalıydı.[14]

Yirminci yüzyılın ilk yarısında, köklerini Almanya'dan alan *historicist*[15] düşünce tarzının çok etkili olduğu bilinmektedir. Özellikle Dilthey ve Croce'nin yazıları bir hayli taraftar bulmuştu. Öte yandan 1917'den sonra Sovyetler Birliği'nde Marksist yaklaşımın devreye girmesinden ve 1929 yılında da *Annales* okulunun Fransa'da Lucien Febvre ve Marc Bloch ile getirdiği yenilikler Alman ekolüne kötü sinyaller vermişti, ama ortadan kaldıramamıştı. Bloch ve Febvre'nin yönlendirdiği okulda Almanların *historicism*'indeki yarı-bilimselliğe, sübjektifliğe ve sezgiye pek yer verilmemişti. Bu *yeni tarih okulu* insan faaliyetlerini bir bütün olarak inceliyordu. *Annales* anlayışına göre, vakaların kronolojik tarihi açıktı, kolaydı; bunların ötesine gidilmeliydi. Diğer bilim (coğrafya, iktisat, psikoloji, sosyoloji vb.) dallarının metodları kullanılmalıydı. Belgelerin -sadece belgenin- sınırlarından dışarı çıkılarak insanı temsil eden bütün unsurlar kullanılmalıydı; ve tarih, belgeden olduğu kadar, dil, ülke yapısı, insan karakteri vb.den yararlanılarak yazılmalıydı.[16]

Öte yandan, Alman idealist tarih düşüncesine karşı yeni yollar aranmasında Marxist görüşün de önemli etkisi olmuştur. Getirdiği yeni yaklaşımlar, özellikle tek, politik olayların birbirlerinden bağımsız olarak işlenmesi yerine girift, uzun dönemlerde olgunlaşan sosyal ve ekonomik prosesleri, halkın yaşantısındaki maddî durumu, teknolojiyi ve iktisadiyatı öne sürmesi, insan kitlelerinin tarihteki önemli rollerinin ortaya çıkarılması ve toplumdaki sınıf çatışmasının incelenmesi önerisi ve kronolojik tarih anlatımı yerine teorik açıklamalar vaadetmesi tarihçileri yeni yönlere itmiştir. *Historism*'in tam alternatifi olabilmiştir.[17] Ancak, bu yaklaşım tarzının da, zamanla tarihî gelişimin sosyal kompleksine cevap veremediği, kavramlarının kalıplaşmış kaldığı ortaya çıkarıldı.[18]

Yukarıda işaret ettiğimiz değişik tavırlara rağmen tarihçilik, yirminci yüzyılın ilk yarısını kapatırken bir asır öncesine göre pek büyük mesafeler almamış gibi görünmekteydi. Eskiçağ ile uğraşan, bu arada tarihçiliğin genel bazı meselelerine eğilen A.D. Momigliano[19] ünlü Alman tarihçi Ranke'den aşağıyukarı yüzyıl sonra, 1950'lerde tarihçiliği dile getirirken, akademik yönden kaynak kritiğinde pek fazla değişiklik olmadığını öne sürmektedir: "Boeckh ve Droysen'de görülen prensipler hâlâ geçerlidir. Edisyon kritik tekniğinde bazı değişiklikler oldu... Lengüistik çalışmalarında belirgin bir incelik de kendini gösterdi. Ancak günümüz tarih çalışmaları geliştirilmiş kurallara pek önem verilmeden yapılıyor... Marxistler tarih yorumunda kesin *a priori*'den vazgeçmediler; ırkçılık tarihe yaklaşımda diğer kötü bir *a priori* oldu."

1950'LERDE VE SONRASINDA TARİHÇİLİK

1950'lerde tarihçilik için Braudel "mesleğimiz artık sadece yorucu çalışma ve sabırla elde edilen doğru sonuçlara dayalı, rahat ve emniyetli bir iş gibi görünmüyor" derken bu tavrının basit birkaç kelime ile açıklanamayacağını, insanın karmaşık bir yapısının olduğu gibi tarihçinin de çok yönlü olması gerektiğine eğilmiştir.[20] Braudel'e göre "tek taraflı tarih yoktur. Hiç bir şey tek başına egemen faktör değildir; ne ırklar arasındaki çatışma, bunların çarpışma ve uzlaşmaları insanın bütün geçmişini belirlemiş; ne güçlü ekonomik düzenler, gelişme ve çöküşü yaratanlar; ne sürekli sosyal gerginlikleri; ne Ranke gibilerin kişiyi ve bütün tarih genişliğini yüceleştirdikleri yaygın maneviyat; ne teknolojik üstünlük; ne de nüfus patlaması, toplumların hayatında önemli etkileri olan bitkilerin yayılması. İnsanın karmaşık durumu ortadadır."

Tarihçilerin görüş açılarını genişletmeleri, birbirlerinden pek farklı konuları işlemeye başlamaları, önce, 1950'lerde Batı dünyasında sosyal bilimlerin tarihçiler üzerinde çok etkili olmalarıyla açıklanabilir. Ayrıca, tarih adına, sadece Avrupa'nın, Kuzey Amerika'nın değil, aynı zamanda Sovyetler Birliği'nin, Asya'nın, Afrika'nın ve Güney Amerika'nın söz sahibi olmaya başlamaları yeni yaklaşımları, tabiatıyla, devreye sokmuştur. Tarihi, kıtalararası bir platformda düşünmesi ve sosyal bilimlerin, hattâ fen bilimlerinin kendisine işaret ettiği çeşitli konuları işlemesi açısından Fernand Braudel'in II. Filip dönemindeki Akdeniz dünyasının yankılarını

burada belirtmekte yarar vardır. Braudel, o devasa eserinde, zamanın her an aynı hızla akmadığı gerekçesiyle, uzun dönem, orta dönem ve kısa dönemlere, diğer bir ifâde ile, coğrafyaının, sosyal yapının ve münferid olayların yer aldığı birimlere ayırır. Eser, Akdeniz adını taşırsa da, ekonomik, sosyal, siyasî ve kültürel olaylara eğilirken millî sınır tanımaz, global açıklamaları tercih eder. Coğrafî alanı, kendisinden öncekilerin aksine, siyasî bir konu veya bir devlet başkanı, bir kral için değil, bir deniz için kullanır. Onu sınırları dışına taşırarak Atlantik'ten Osmanlı-İran sınırlarına, Sahra'dan Orta Avrupa'ya, hattâ daha da kuzeye götürür. Etkileşimin böyle uzaklardaki gerçeklerine gidilmedikçe Akdeniz tarihinin kavranılmasının zor olacağına işâret eder.[21]

Yukarıda belirtmeye çalıştığım tesirlerle, yirminci yüzyılın ortalarında tarihçilik, Momigliano'ya göre, dört ana yönde değişmiştir:[22]

(a) Tarih artık, sadece politik ve dinî değildir; millî tarihler modası geçmiş görünüyor; Marxizm'in etkisiyle sosyal-ekonomik tarihler yaygınlaşmış olup sonsuz çeşitlilik göstermektedir; aletlerin tarihinden eğlence tarihine, şehir plancılığından Anglikan geleneğindeki bir papazın hayatına. Bütün bu gelişmelerin arkasında ne tür fikirlerin olduğunu belirlemek gittikçe girift hale gelmektedir.

(b) Fikirler artık tarihin açıklaması değildir. Psikanaliz, ırkçılık, Marxizm, ilkellik ve hayvan davranışları farklı açıklamalar gerektirmektedir.

(c) Tarihî gerçekler genellikle sosyal güçlerle açıklandığına göre, tarihî olaylarla kişisel aksiyonlar arasındaki ilgi meselesi daha keskin halde görünmektedir. Fransız İhtilali istenildiği gibi açıklanabilir; ancak bazı kişilerin kızgın, aşık, hasta, sarhoş, şaşkın veya korkak oldukları düşünülmelidir.

(ç) Dördüncü ve en bariz olanı da, ilerleyişten veya belli bir yönde olayların anlamlı gelişmesinden söz etmenin zorluğudur. Pek çok tarihçi gelişmenin ne olduğunu bilememektedir ve bunun için filozoflardan kılavuzluk beklerler. Ama filozoflar *neyi* düşünmek değil, *nasıl* düşünmek gerektiği üzerinde dururlar.

İşte bütün bu düşüncelerin ve kaygıların sonucu olarak, tarih kendisini yeni kavramlar ve yöntemler içinde buldu. Bunda en önemli faktör veya yol gösterici unsur sosyal bilimlerdeki gelişmeler ve bu gelişmelerin tarihe uygulanması olmuştur; Fransız tarihçi F.Mauro'nun deyimiyle, tarih sosyal bilimlerin geçmişe yönelen projeksiyonu durumuna getirilmiştir. Günümüzde tarihçiler, yeni kavramlar ve teknikler için sosyal bilimlere daha çok başvurur duruma gelmişlerdir. Sosyolojik düşüncenin daha geniş kategorileri tarihçilere çekici gelmeye başlamıştır. Özellikle de *kantitativ* metodlar daha çok kullanılır olmuştur.

Sayılarla tarih

Tarihçiler sosyoloji, siyaset bilimi, psikoloji, ekonomi, antropoloji ve demografinin yanısıra sayılara da bağlı kalmaya başlamışlardır. Yıllar öncesinde G.Lefebvre'nin savunduğu *il faut savoir compter* ilkesi zamanımızda pek yaygın olarak benimsenmiş görünmektedir. *Annales* okulunun günümüzdeki güçlü isimlerinden Emmanuel Le Roy Ladurie "sayıya dayanmayan tarih bilim niteliği taşıyamaz"[23] derken tarihçiyi çağdaş dünyanın çok önemli bir keşfi sayılan bilgisayar ile bütünleştirmek istemektedir: "Yarının tarihçisi yaşayabilmek için bilgisayar düzeni içinde yürümek zorundadır."[24]

Son yirmi-otuz yıl içinde tarih incelemelerinin pek çok dalında sayılar tarihçiyi etkilemiştir. Ama sayılar karşısında tutumları değişik olmuştur. *Séville et l'Atlantique* adlı eseriyle ün yapmış Fransız tarihçi Pierre Chaunu, homojen dizilerde bütünlenmiş tarihin tek olayla ilgilenen tarihten daha ilginç olduğunu ileri sürerken onda ölçülebilirlik aramaktadır.[25] İngiliz David Thomson, adet sayma ve ölçme işleminde tarihçinin gereksiz teşviklere karşı dikkatli olmasını istemiştir.[26] Barraclough da, sayılara körü körüne bağlanmamak gerektiğini söyleyen istatistiklerin bir tarih formu yaratmadığını hatırlatmaktadır. Ona göre, istatistikler bir meselenin aydınlanmasına yardımcı olmakta, ama kural olmamaktadır. Barraclough'ın açıklamalarında daha ziyade *ihtiyat* ağır basmaktadır: "Belgeler karşısında düşüncesiz kalma" tehlikesi vardır ve "eleştirici süzgeçten geçmeyen sayılar" tarihçiyi yanlış yollara saptırabilir.[27]

Barraclough, yine de, kantitativ tahlillerin önemli olayların ortaya çıktığı dönemi daha iyi yansıtabileceğine inanmaktadır. Sayıya ulaşma çabaları tarihçilikte, günümüzde, en kuvvetli eğilim olarak görünmektedir; tarihçiyi 1930'lardan ayıran başlıca faktör olarak benimsenmektedir.

Sayıları ve istatistikleri Türk tarihçiliğinde de görmek mümkündür. Özellikle *Annales* okulunun bu bakımdan etkisi çok olmuştur. Ömer Lütfü Barkan'ın *Annales* okulundan aldığı tesirlerle Türkiye'de tarihçiliğe sokmak istediği sayıları ve bu arada özellikle onbeş ve onyedinci yüzyıllar arasındaki Osmanlı dünyasının nüfus, vergi ve maliyesinin rakamlarla ifadesini belirtmek gerekmektedir. Barkan'ın 40-50 yıllık gayretleri içinde Türk tarihçiliğine arşiv malzemesine dayanan ve ölçülebilir bilgiler kazandıran çalışmaları, şüphesiz, çok önemlidir; Osmanlı tarihinin kronolojik ve politik olayların anlatımından günlük gerçeklerin yansıtılması şekline geçirilişin sembolüdür.[28]

İstatistiklerin, kaynak yetersizliğinden dolayı bütün eksikliklerine rağmen, en çok konuşturulduğu ve çok kısa bir zaman önce gerçekleştirilen bir çalışma Suraiya Faroqhi'ye aittir. Faroqhi, onaltı ve onyedinci yüzyıl Osmanlı dünyasıyla ilgili bu incelemesinde (*Annales*'in de etkisi altında) sadece geçmişin daha geniş dönemlerine ait sayıları arşivlerden çıkarmakla kalmıyor, aynı zamanda, 30-40 yıl önce Türkiye'de hiç de önemli sayılmayan, ancak sosyal bilimlerin tarihçilere işaret ettikleri konuları da işliyor.[29] Klasik dönem Osmanlı tarihine günlük hayatı sokmağa çalışıyor. Gerek istatistiklerin benimsenmesinde gerekse toplumun çok daha geniş kitlelerinin tarih konusu yapılmasında Halil İnalcık'ın payı, şüphesiz, çok büyük olmuştur. Cengiz Orhonlu'nun, günümüzde altyapı diye terimlendirilen faaliyetlerin Osmanlı görüntüsüne ışık tutma çabaları ve verdiği rakamlar, Mübahak Kütükoğlu'nun Osmanlı gümrüklerinden gelip-geçen sayıları sunma teşebbüsleri de tarihçiliğin son yıllarda gösterdiği gelişmelerin birer halkası olarak düşünülmelidir.

Bölge tarihleri, insansız tarih

1950'lerden bu yana, dünya tarihçileri arasında, son zamanlarda da Türkiye'de benimsenmiş olan bir tarihî yaklaşım da bölge tarihleridir. Gerçi millî bilinç, millî karakter, millî liderlik vb. kavramlar millî tarihi ön plânda tutmaktadır ve kaynaklarının daha kolay okunabilir ve benimsenilebilir olması tarihçilerin çoğunun *millî* tarih ile uğraşmalarına yolaçmaktadır. Ancak, Barraclough'ın da işaret ettiği gibi[30] millî tarih içine duygu çoğu zaman fazlaca karıştırılmıştır.

Bölge tarihçiliğine en iyi örnek olarak, çoğu zaman, Güney Fransa'daki Languedoc köylülerini, ortaçağ Montaillou'sunu konu eden E.Le Roy Ladurie gösterilmektedir. Anglo-Saxon dünyasında da büyük ilgi uyandıran çalışmalarında, Ladurie, köyü, kıraç kesimi birim olarak ele almıştır. İlgilendiği bölgelerin uzun dönemlerde ortaya çıkan ve daha sağlıklı ortaya çıkarılan özelliklerini dile getirmeye çalışmaktadır.[31] Ladurie'den çok yararlanmış, hattâ onu model olarak seçmiş olan Faroqhi, onda Osmanlı tarihi için esinlendirici taraflar bulmuştur.[32]

Annales okulunun, özellikle Braudel ve Ladurie'nin tarihçiliğe kazandırdıkları değişik bir yöntem de insansız bölgelerin işlenmesidir. Onlara göre, tarihçi sosyal bilimlerle sınırlı kalmamalı, kendisini tabiat bilimleriyle de bütünleştirmeliydi. Braudel'in coğrafyayı, fizikî yapıyı, tarih içine ne kadar soktuğu pek çok tarihçi tarafından bilinmektedir. Ladurie de tabiat bilimlerinin tarihçi tarafından ne yönde kullanılabileceğini çok iyi gösterebilmiştir. Özellikle iklim tarihinin ortaya çıkarılmasında kullanılabilecek metodu geliştirenlerin başında gelmektedir. Tarihi her zaman insanla, insanın yaptıklarıyla bütünleştirenlere karşı insansız alanları göstermektedir.[33] Glasiyologların (buzullarla uğraşan bilim adamlarının), dendrokronologların (ağaç ve diğer bitki örtülerinin tarihi ile meşgul olanların) ve diğer tabiat bilimcilerinin elde ettikleri sonuçları tarihçilere tanıtma çabası içine girmiştir.[34] H.H.Lamb, iklim, tarih ve insanı bütünleştiren eserinde de meteorolojik aygıtların verilerini, aşırılık gösteren iklimi, sel baskınlarını, fosil buluntuları ile ilgili fizikî ve biyolojik belgeleri, buzul çağ kanıtlarını, donma olaylarını bizzat yaşayanların bıraktıklarını tarihçiler için yabancı sayılmayan günlüklere, yıllıklara, kroniklere, hububat fiyat kayıtlarına eklemek suretiyle tarihçinin kaynaklarının ve bu kaynakların gösterdikleri konuların ne kadar çeşitli olabileceğini ortaya atmıştır.[35]

SONUÇ

Yukarıdaki kısa açıklamalarda ve birkaç örnekte görüldüğü üzere, tarihçi seleflerinin ele aldıkları konulardan çok farklı konularla karşı karşıya bulunmakta, incelemesinde yeni yöntemlere başvurmak zorunda kalmaktadır. İklim tarihi, teknoloji tarihi, bilim tarihi, tarihî demografi gibi konular daha önce işlenegelmiş konulara katılırken, tarih malzemesi türlerinin çok artışı da tarih incelemesindeki düzenlemeyi etkilemektedir. Son zamanlarda tarihçiye açılan arşivlerin sakladığı yazılı belgeler yanında meselâ havadan çekilen fotoğrafların tarım ve şehircilik tarihine başarı ile uygulandığını belirtmekte fayda vardır. Karbon sistemi, bilgisayar uygulaması gibi, tarihçilerin bazılarınca kullanılan metodlar yanında arşiv belgelerinden çok hızlı olarak faydalanma yollarına da gidilmektedir. Mikrofilme alma, elektronik bilgisayar kullanma, tarihî bilgi bankası hazırlama yeni geliştirilen yöntemlerden sadece bir kısmıdır. Barraclough tarihçinin eriştiği durumu şöylece özetlemektedir: "Şu anda söylenebilecek tek şey, tarihin Buckle, Comte ve Spencer'in zamanına göre bilim statüsüne çıkarılma ihtimalinin çok daha fazla, bilimsel tarihçiliğin neyi ifâde ettiğini kestirmenin çok daha bilgiçlik ve eldeki tekniklerin çok daha ileri olduğudur.[36] Türk tarihi, özellikle Osmanlı tarihi üzerine Halil İnalcık'ın sözleriyle yazımı bitirmek istiyorum: "Türk tarihi en çok tahrif edilmiş, bozulmuş bir tarihtir. Özellikle Osmanlıların sosyal tarihini baştan aşağı yeniden yazmak gerekir... Her şeyi inkâr edilemeyecek belgelerle sunmak zorundayız."[37]

---

1 F.Braudel, "Histoire et Sociologie", *Ecrits sur l'Historie*, Paris, 1969, s.97; Braudel, *On History* (çev. S.Matthews), London, 1980, s.64.

2 G.Barraclough, *Main Trends in History*, New York-London, 1979, s.149.

3 Barraclough, Main Trends, s.205 vd.

4 Bu konuda Halil İnalcık ile yapılan bir görüşme için bkz. *Nokta*, sayı 27 (İstanbul, 1983), s.44-45.

5 F.Braudel, "Positions de l'Histoire en 1950', bkz. *Ecrits sur l'Histoire*, s.15 (Bu makalenin Türkçesi için bkz. Z.Arıkan, "1950'lerde Tarihin Durumu", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, sayı 1 (İzmir, 1983), s.129-143.

6 Barraclough, *Main Trends*, s.2.

7 Osmanlı tarihçiliği ile ilgili kısa bir değerlendirme için bkz. H.İnalcık, "Ottoman Social and Economic History: A.Review", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, 1980, s.1-8.

8 J.B.Bury, "The Science of History", bkz. F.Stern (ed.), *The Varieties of History*, New York, 1964, s.223.

9 Bury, *aynı yer*, s.210 vd.

10 G.M.Trevelyan, "Clio, A Muse", Stern, *The Varieties*, s.228.

11 Trevelyan, *aynı yer*, s.239.

12 *Tarih Tetkiklerine Giriş* (çev. G.Ataç), İstanbul, 1937.

13 Lord Ackon, *Lectures on Modern History*, London, 1966 (6. bs.), s.17 vd.

14 Barraclough, *Main Trends*, s.8.

15 Bu dönem Alman tarih felsefesi için bkz. D.Özlem, *Tarih Felsefesi*, İzmir, 1984, s.111 vd.

16 *Annales d'Historie Economic et Sociale* adıyla devreye giren, sonradan sadece *Annales* olarak anılmaya başlayan bu tarih okulu üzerine pek çok şey yazılmıştır ve bunları burada sıralamak mümkün değildir. Ancak, son zamanlarda Türkçeye kazandırıldığını memnunlukla gördüğüm, fakat tercümelerini bazı noktalarda kaygıyla karşıladığım iki çalışmayı belirtmek istiyorum: Marc Bloch, *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği* (çev. M.Ali Kılıçbay), Ankara, 1985; A.Boratav (derl.), *Tarih ve Tarihçi: Annales Okulu İzinde*, İstanbul, 1985.

17 Barraclough, *Main Trends*, s.17-18. Ayrıca, ayrıntı için, bkz. Marx and Engels, *Basic Writings on Politics and Philosophy* (ed. L.S.Feuer), London, 1969, "Introduction".

18 "A Hundred Years after Ranke", *Studies in Historiography*, London, 1966, s.107.

20 Braudel, *On History*, s.9.

21 Braudel, *On History*, s.10.

22 Momigliano, *aynı makale*, s.108-109.

23 E.Le Roy Ladurie, "The Quantitative Revolution and French Historian: Record of a Generation", *The Territory of the Historian* (çev. Ben and Siân Reynold), Sussex, 1979, s.15.

24 Ladurie, "Historian and the Computer", *The Territory*, s.6.

25 Karş. P.Chaunu, "Nicel Tarih veya Dizisel Tarih" (çev. N.Acar), *Tarih İncelemeleri Dergisi*, I (İzmir, 1983), s.145-155.

26 Barraclough, *Main Trends*, s.84.

27 D.Thomson, *Tarihin Amacı* (çev. S.Özbaran), İzmir, 1983, s.58.

28 Bir örnek için bkz. Ö.L.Barkan, "Tarihî Demografi Çalışmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, 1953, s.1-26.

29 Bkz. *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia: Trade, Crafts and Food Production in an Urban Setting, 1520-1650*, Cambridge U.P., 1984.

30 Barraclough, *Main Trends*, s.149 vd.

31 S.Faroqhi, "Ricardo, Yapısalcılık ve İklimsel Değişme: Emanuel Le Roy Ladurie'nin Yapıtları" (çev. R.Yılmaz), *Toplum ve Bilim*, 23 (1983), s.103 vd.

32 Faroqhi, *aynı makale*, s.114.

33 Ladurie, *The Territory of the Historian*, Sussex, 1979, s.287 vd.

34 Faroqhi, *aynı makale*, s.105.

35 H.H.Lamb, *Climate, History and the Modern World*, London, 1982.

36 Barraclough, *Main Trends*, s.214.

37 Bkz. *Nokta*, sayı 27 (29 Ağustos 1983), s.45.

Memleketimizde Toplu Tarih Çalışmaları II

DOÇ.DR. MAHMUT ŞAKİROĞLU

Cumhuriyet dönemine girildiği zaman, kurumlar ve sosyal yapı yeni baştan kurulacağı için, tarihçilik alanında da geleneksel çalışma bir yana doğru dürüst bir kültür politikası yolu da belli değildi. Bunun siyasal nedenlerini bir tarafa bırakıp, Türk Tarih Kurumu diye adlandırılan kuruluş dışındakilere değinerek, konuma devam etmek istedim.

Bu evrede görülen ilk önemli çaba muhakkak Türkiyat Enstitüsü'dür. Günümüzde de çalışmalarına devam eden bu merkezin uğraşısı belki salt tarih olmadığı için tereddüt uyanabilir. Bununla beraber 'tarih' çalışmalarına büyük ölçüde yer verdiği için ilk sıraya almak gerekir. Fransızca *'turcologie'* sözcüğüne karşılık olarak üretilen bu deyim, Türk dünyasını ilgilendiren çeşitli alanları kaplamaktadır. 12 Kasım 1924 günü bir Bakanlar Kurulu kararına göre[1] kurulan enstitünün ilk yılları Fuad Köprülü'nün kişiliğine sıkı sıkıya bağlıdır. Bilimsel yeteneği ve yetişme tarzı tam anlamıyla çağdaş sayılan F.Köprülü, Milli Eğitim Bakanlığı müsteşarlığı görevinde bulunduğu sırada böyle etkili bir merkezin kurulmasını sağlamış ve başa da geçmişti. Güçlü kalemi ile eserler verirken yetişmekte olan genç nesle de örnek olmuş, kıymetli kitap ve dergilerin enstitü kitaplığına girmesini de sağlamıştı[2]. Enstitü ilk önce bir süreli dergi yayınladı. İlk iki sayısı arap harfleri ile çıkan dergi sonradan pek ahenkli çıkamadı ve günümüze dek 19. sayıda kaldı. Bununla beraber çıkan sayılarındaki tarih makaleleri ve kitap tahlilleri[3], ayrıca tarih üzerine yazılan telif eserlerle çeviriler[4] erbabı tarafından izlenmektedir. F.Köprülü tarafından çok eleştirilen Gibbons'un *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu* adlı kitap ile en son yayın sayılan Ömer Lûtfi Barkan'ın, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonomi'nin Hukukî ve Malî Esasları. Kanunlar* adlı kitabının enstitü yayınları arasında çıkmış olması epey anlamlıdır. Siyasal tarih yanında kültür, ekonomi, hukuk, güzel sanatlar konularının da işlenmesini çok arzu eden Köprülü, bu alanlarda da bağımsız süreli yayınlar çıkarılmasını arzu etmişti[5]. Fakat nedense hiçbiri devamlı etki yaratacak bir nitelik kazanamadı. Yarım kalan girişimlerden birisi de, bir 'Türkoloji Kongresi'nin toplanması için harcanan çabalardı. Resmiyete intikal eden yazışmalara göre ülkemizde yerli ve yabancı bilim adamlarını biraraya getirme niyeti canlanmıştı[6]. Gerçekleşmesi başarılamayan bu düşünce, kısa bir süre sonra Bakû kentinde bilim adamlarının toplanmasıyla gerçekleşti[7]. Sonuçlar ise gerek bilim gerek siyasal çevrelerde çok soğuk karşılandı. Bilhassa Türklerin kullanacağı alfabe konusunda yapılan tartışmalar sonraları da sürdü gitti. Aşırıya varan mübalağalı savlara göre, dünya üzerinde yaşayan Türklerin dilbirliğini bozmak için değişik alfabeler önerilmiş ve ülkemizde de bu tutum benimsenmişti. Bu yersiz görüş bilim çevrelerinde pek fazla bir etki yaratmadı. Günümüzde en aşırı Atatürk ve devrimleri karşıtı bile harf devrimine karşı çıkamadı ve çıkacağa da benzemiyor. Bunun yanında dil devrimi her zaman için polemik konusu oldu. Türkiyat Enstitüsü bu çabaların ve çalışmaların her zaman içinde bulundu. Türk Dil Kurumu'nun kendisinden sekiz yıl sonra kurulması üzerine hızlanan çalışmalar sırasında bilimadamlarıyla işbirliği yapmış ve dilimizin tarihsel kaynaklarının meydana çıkarılmasında olumlu katkıları yanında halk kültürümüzün zengin kaynaklarının ortaya konulmasında çok yararlı yayınlar yapmıştı. Yararlı görünen bir girişimi de ülkemizde Türkoloji Kongrelerini başlatmasıdır. Cumhuriyetimizin 50. kuruluş yılı olan 1973 yılında uluslararası nitelikte bir toplantı düzenlendi. Geleneksel hale gelen Müsteşrikler Kongreleri içinde bir yer tutan Türkoloji'nin bağımsız bir tutumla üç yılda bir uluslararası nitelikte toplantıda tartışılması ve düzenli olarak tarih, dil, edebiyat, müzik ve güzel sanatlar üzerinde çalışan türkologları bir araya getirmesi planlandı. 1978 yılından sonra arada kalan yıllarda ulusal olarak toplanması öngörüldü. Ne yazık ki, ilk bakışta çok olumlu ve her yönüyle desteklenecek bu davranış, feci bir yanlışlık yüzünden bilim çevrelerinde etkisiz hale düşürüldü. Bu tip toplantıların can alıcı tarafı bildirilerin sonradan düzenli yayınıdır[8]. Enstitü yöneticileri bu yönü ihmal edip günlük bir gazetenin reklam aracı olmak gibi bir hataya düştüler. Çok kötü bir kağıda en ufak bir bilimsel saygıdan uzak bir basımla çıkarılan ilk kongre bildirileri utanılacak kitaplardır.

Cumhuriyetimizin en fakir yıllarında bile kaliteli kağıda, güzel hurufat ile basılan enstitü yayınları, bilime gösterilen itibarın da örnekleriydi. Aradan geçen yıllarda daha üstün görünüşlü kitaplar beklerken, her tutumu ile kazancı önplâna alan kuruluşlara katkıları için bir satır içinde teşekkür edilebilir, fakat aşırı güven ile bağlanılması tasvip edilmiyecek bir davranıştır. Kaldı ki 19. sayıdan sonra durdurulan Türkiyat Mecmuası'nın bildiriler basımı ile de devam etmesi sağlanabilirdi. Önceleri çıkarılan küçük broşürlerde program ve bildiri özetleri bulunurdu. Beşinci uluslararası kongre sırasında bütün bildirilerin bir özeti en kısa zamanda çıkarılacağı vaad edildi ise de, bu yayında bir ayrıcalık gösterilmesi, katılanların büyük bir kısmının küsmesine, ertesi yıl yapılan ulusal nitelikteki toplantının da sönük geçmesine neden oldu. Tek etkisi, yurt içindeki ve dışındaki bilim adamlarının İstanbul'da bulunmak için resmi izin almasına düşürülen bu nafâ Türk biliminin ilerlemesine konulan bir engeldir, enstitünün Fuad Köprülü, Reşit Rahmeti Arat, Cavit Baysun, Fahir İz gibi müdürleri tarafından yaratılan saygınlığına ağır bir darbe vurmuştur. Kırk yıldan fazla bir süre de kitap yayını yapmayan enstitü her zaman için F. Köprülü dönemi ile anılacaktır. Enstitü amblemi olarak seçilen bozkurt da cumhuriyetimizin ilk yıllarında devletin resmi sembolü haline getirilmek istendi. Derginin ilk sayılarında da buna yatkın yazılar da bulunmaktaydı. Bilim çevrelerinde yeri olmayan bu tutumdan isabetli bir görüşle vazgeçildi.

Cumhuriyet döneminde toplu tarih çalışmaları, en düzenli bir şekilde Halkevleri bünyesinde gerçekleştirildi. 1932 yılında devrin tekpartisi tarafından faaliyete geçirilen bu kuruluş da polemiğe açık kaldı. Böyle bir kuruluş nereden esinlenmişti? Ülkemizde buna neden gerek görüldü? Çünkü Türk Ocağı gibi, 1911 yılından beri faal bir cemiyet atılımcı karakteri ile gelişmekte, Türklüğe yararlı olmakta idi. Cumhuriyet döneminde de çalışmalarını sürdüren Türk Ocağı[9], 1927 yılında yönetimdeki parti tarafından kontrol altına alındı ve üç yıl sonra da kapatıldı. Memleket içinde gerçekleştirilmek istenen devrimlere karşı beliren kıpırdanmalar, siyaset çevrelerinde tedirginlik yaratıyordu. Türk Ocağı da siyasete bulaştığı gerekçesi ile kapatıldı[10] ve mal varlığı da Cumhuriyet Halk Fırkası'na verildi. Halkevleri ise dışardan getirtilen programlara göre temel alındı ise de, büyük ölçüde kendi bünyemize göre düzenlendi[11]. Siyasete girmeleri yasaklanan memurlar halkevi çatısı altında çalışma ortamı buldukları için, becerilerini burada göstermeğe başladılar. Halkevinin siyasi yapısı ve işleyişi bizi burada ilgilendirmez ise de güzel sanat, folklor, dil derlemesi ve tarih alanlarında meydana getirdiği olumlu katkılar sayesinde yıllardan beri aydın çevrelerde takdir edilmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın sıkıntı dolu yıllarında evlerinde ısınma olanağı bulamayanlar Halkevi ve Halkodalarının kitaplıklarında soba ateşi sıcaklığında derslerini çalışıp, kitap okudular ve ayrıca konferans ve gösterilerde de yeni bir dünya ile karşılaştılar. Tarih alanında bunların katkıları sunlardı:

a) Dergiler

Halkevleri kurulduktan sonra Ankara Halkevi adeta bir genel merkez addedildi. Tekpartinin Genel Sekreterliğine bağlı bir büro, diğer halkevleri üzerinde bir kontrol rolü oynamakla beraber, örnek olarak Ankara esas alındı. Burası *Ülkü* dergisini yayınlamağa başladı. Çok güzel bir görünüm ve düzen içinde yayınlanan bu derginin ilk yönetmeni Nusret Kemal Köymen idi. Ülkemizde ilk köy davası öncülerinden sayılan Köymen, idealini gerçekleştirecek bir yayın organı olarak bu derginin yönetimini üstlendi. Dergi 40. sayıdan sonra o sıralarda Kars Milletvekili olarak Meclis'e seçilen Fuad Köprülü'nün bilimsel sorumluluğu altına girdi. Bilgi ve çalışmasına uygun bir düzeyde dergiyi faal bir bilimsel dergiye dönüştüren Köprülü, yazıları ile halkevi kültür ve bilhassa tarih çalışmalarına yol gösterici oldu. Ayrıca yaptırttığı çalışma ve çevirilere de dergide yer vermekle önemli fikir ve tarih makalelerinin yayınını sağladı. 102 sayı çıkan ilk seri, bugün çok aranan bir dergidir. Tarih çalışmaları yanında en küçük haber yazısı bile belirli bir düzeye sahiptir. Onun için son sayıları müellif ile basımcıdan başka kimse tarafından okunmaz bir dergi hüviyetine dönüştü ve bunun üzerine de kapatıldı. Sonradan çıkarılan ikinci seri edebiyat ve güzel sanat üçüncü seri de kültür açısından önemlidir.

Ülkü dergisine paralel olarak İstanbul Halkevi tarafından da bir dergi çıkarılmasına karar verilince *Yeni Türk* yayın hayatına girdi. Maksat düzenli dergilerin nasıl olacağını göstermek idi. Dergi çok iyi hazırlandığı ve sağlam temellere oturtulduğu için her sayısında daha da olgunlaştı. Belirli bir kişi tarafından değil, fakat başa geçen her başkan tarafından benimsendi ve devam ettirildi. Hatta, *Halk Bilgisi Haberleri* adında eşsiz kültür hazinesi dergi yayınını durdurduğu zaman, adı Eminönü'ne çevrilen İstanbul Halkevi bu müstesna kaynağın devamını sağladı. Çalışkan araştırıcı ve öğretmenler derginin gelişmesinde katkıda bulundular. Fakat ne yazık ki vazgeçilmez bir tarih kaynağı karakterini asla kazanamadı. Gene de İstanbul üzerine yapılmış bazı araştırmalar ve verilen ekler, araştırmalarda yol gösterici olmuştur.

Bu iki önemli merkez dışında kalan halkevleri de dergi çıkarma yarışına giriştiler. Çalışkan ve iş yaratma arzusu içinde bulunan öğretmenler, içinde yaşadıkları ortamın tarihsel ve kültürel zenginliklerini işleyecek ve ayrıca yurdumuzda başlatılan devrim hareketini yeni yetişmekte olan nesle anlatmak, ayrıca gereken bilgileri sağlamak yolunu seçtiler. Devrin tek partisi yayınlar ile dergilerin düzenli çıkması ve ayrıca devrim yolunda ödün verilmemesi için kontrolünü eksik etmedi ve her türlü çalışmayı denetleme altına tuttu. Tarih çalışmaları için de halkevlerinin Tarih ve Müzecilik kolları sürekli olarak Türk Tarih Kurumu ile işbirliği yaptılar ayrıca Ülkü dergisindeki uyarıcı yazıları izlediler. Fakat ne yazık ki bu çalışmalar çok talihsiz bir dönemde başlatıldı. Ülkemizin ekonomik ve sosyal yapısı henüz belirlenmemişti, ayrıca dergi ve kitap için her şey dışardan getirtilmekte idi. Kağıt dağıtımı, basım, dergilerin depolanması ve hatta postaya verilip de dağıtılması hep sorun yaratmakta idi. Bununla beraber dinamik ve atılımcı Atatürk devri bu zorluklar karşısında yılacak değildi. Aksine en kıt kaynaklarla çok güzel eserler meydana getirildi. Çalışkan ve yaratıcı halkevi yöneticileri ve üyeleri de güzel tarih çalışmaları yaptılar. Çevrelerinde bulunan tarihsel kalıntılar incelendi, kıymeti bilinmekle beraber henüz yayın yapılmamış yerel belgeler ve bunların kayıtlı bulunduğu Şeriyye Sicilleri daha yakından elden geçirildi, resmi ve özel yerlerde bulunan belgelerin de incelenmesine geçildi. Bu aşamada başarılı sayılacak dergiler şunlardı:

ÜN Isparta halkevi tarafından yayınlanan bu dergi, bulunduğu çevrenin tarihini ve kültürünü en ince detaylarına kadar inceleyen araştırıcıların eseridir. Aylık olarak önceleri Isparta'da basılan bu derginin başarısını birkaç satırda açıklamağa olanak ve olasılık yoktur. Devletimizin en yoksul ve olanaklarının en sınırlı olduğu bir dönemde, böyle düzenli ve kaliteli bir dergi çıkarmak ve (bazıları iki üç, hattâ dört sayı bir arada olmakla beraber) bunu 172 ay devam ettirmek bugün için bile gerçekleştirilmesi çok zordur. Bir tarihçi olarak belki bu dergiye aşırı bir yargıya vardığım ileri sürülebilir. Vereceğim tek yanıt, merak edilip bir tek cildinin sayfalarının çevrilmesidir. Günümüzde bile böyle bir kaynak derginin çıkması düşünülemez. Yerel tarih kalıntıları yanında kültür ve geleneklerimizin zenginliklerini belirli bir düzeyde yansıtan bu derginin saygınlığı sürekli kalacaktır.

Konya, Konya kentini ve çevresini tarihin en eski devirlerinden başlayarak

günümüze dek getiren bu derginin ilk sayıları tamamiyle tarih araştırmalarına ayrılmıştı. Bir süre sonra bu tutumdan vazgeçilip bir kültür dergisi hüviyetine büründü. Düzeyli yazılar içermesinden başka, baskısı, hazırlanışı ve sürekliliği ile tarih çalışmaları için değerli bir kaynaktır. Yayınlanan bazı metin ve kalıntıların sonradan yok olması da değerini daha çok arttırmıştır.

Çorumlu, Çorum Halkevi'nin yayın organı olan bu dergi 61 sayı çıkarıldı. Yerinde bir tutumla tarih belgeleri ek olarak verildi ve makaleler daha başka açılardan ele alındı. Her türlü zorlukları yenerek belirli bir düzeye erişen Çorumlu, tarih çalışmaları için iyi bir kaynaktır.

Gediz, Manisa Halkevi'nin çalışkan yöneticileri ve onların teşvik ettiği öğretmenler tarafından yürütülen bu dergi, içerdiği belgeler ile tarih çalışmaları için yararlıdır. Tek kusurlu tarafı, il içinde basımevi olmadığı için yazıların dışarı kentlere fazla seyahati yüzünden, basım yanlışlarının fazlalığı ve kağıdının bir türlü kaliteli olmamasıdır. Bununla beraber Çağatay Uluçay, İbrahim Gökçen, B.Oskay ve başka araştırıcılar tarafından yayınlanan belgeler, Manisa tarihi kadar tarihimizin belirli devirlerini de yakından ilgilendirir.

Uludağ, Bursa Halkevi'nin yayın organı olarak çıkarılan bu derginin tarih araştırmaları dolu sayfalarından başka, Şeriyye Sicilleri diye tanıdığımız anabelgelerden ek olarak yayın yapması, bir yenilik idi. Ne yazık ki, yöntem bakımından yanlış yol tutulması, istenen sonucu getirmedi. Gene de katkıda bulunanlar yararlı oldular. Bursa'da bulunan kitaplık ve yerel arşivin değerine dikkat çektiler ve Bursa'yı çeşitli yönleriyle tanıttılar.

Başpınar, Gaziantep'in en övündüğü eserlerden olan bu dergi, büyük ölçüde halk zenginliğini yazılı hale getirmiş kültür çalışmaları bulunmakla beraber, büyük bir kısmı tarih çalışmalarına da yol gösterici niteliktedir,

Doğuş, Kars Halkevi tarafından çıkarılan bu dergi de, ilk kez ciddi yerel tarih çalışmaları görülmekle beraber, sayılarındaki düzensizlik, dergi yayımında görünen aksaklık, hak ettiği başarıyı gölgeledi.

Taşpınar, Afyonkarahisar gibi Kurtuluş Savaşı'mızda müstesna bir yeri bulunan bu beldemizin yayınladığı bu dergi, bilim dünyasında da taş gibi ayakta kalacak dergilerdendir. Yöresindeki zengin halk kalıntılarını inceleyen yazılar kadar, beldenin tarihini yansıtan kıymetli tarih kayıtlarının yayınını bu dergide gerçekleştirenleri saygı ile anmalıyız.

Bu listeyi dahada uzatmak olanağım bulunmakla beraber[12] en seçkin olanlar arasından da bir seçme yoluna gittim. Sinop halkevinin "Dranaz", Denizli Halkevi'nin "İnanç", Diyarbakır Halkevi'nin "Karacadağ", İzmir Halkevi'nin "Fikirler", Trabzon Halkevi'nin "İnan", Sivas Halkevi'nin "4 Eylül", Adana Halkevi'nin "Görüşler" Balıkesir Halkevi'nin "Kaynak" dergisini ihmal etmeğe kalkışmak bağışlanacak bir kusur değildir. Vereceğim yanıt ise, *Tarih ve Toplum* dergisinin sayfalarının kısıtlı oluşudur. İki tam sayısı bile bana "Halkevleri dergileri" için tahsis edilse bile yetmez. Kaldı ki maksat bu değil, kıt olanaklarda bile yaratıcılık için çok çalışmak gereğine işaret-tir.

b) Kitaplar. Halkevlerinin üstlendiği önemli görevlerden birisi ve hatta en övünülecek yanı yayınladığı kitaplardır. Biraz önce konu ettiğim çalışkan ve yaratıcı kişiler büyük bir aşk ve gayretle kendilerine verilen kitap yazma görevini yerine getirdiler. Tarih çalışmaları da bunlardan bir tanesi idi. Tarih öğretmenleri hemen çalışmalarına başladılar. Fakat gelenek eksikliği burada kendisini gösterdi. Zira ne yapılacağı saptanmamıştı. Belgeler mi yayınlanacak yoksa şehrin tarihi mi? Hatta bu da yapılırken hangi yol izlenecekti? Kroniklerimizdeki kayıtları altalta sıralamak mı yoksa yabancı kaynaklar da devreye girmeli miydi? Bunlar da bir arada nerede bulunabilirdi? İşte bunlar handikap yaratacak sorunlardı. Gene de faal ve idealist hevesle dolu öğretmenler bu cendere içine girdiler ve becerilerini ortaya koymak istediler. Bu aşamada yöneticilerin büyük rolü oldu. Kıt kaynakları seferber ettiler, bulundukları çevreyi tanıttırdılar. İlk hedef de Cumhuriyetin kuruluş yıldönümleri idi. 1933 yılında ve sonra 1938 yılında Cumhuriyetin 15. yılı vesilesiyle aşağı yukarı her halkevi bulunduğu kent ve yörenin bir klavuzunu hazırladı. Böylece belirli bir dönemin olanaklarının harekete geçirildiğini görüyoruz. Çoğu genel bir başlık altında olan bu kitaplar, bir bakıma da Osmanlı döneminde çıkarılan vilayet salnamelerinin[13] bir uzantısı sayılabilir. Sonradan Cumhuriyetin 50. yılı için benzer çalışmalar yapıldı. Esas hedef olan şehir tarihleri için yapılan inceleme ve araştırmalar sonunda ortaya kıymetli eserler kondu[14]. Bunlar arasında da en seçkinleri olarak belirleyeceklerim şu kitaplardır:

Halkevi adına göre sıralıyorum:

Adana: N.Ünen, *Seyhan anıtları*, 1944

Aydın: A.Gökbel-H.Şölen, *Aydın İli Tarihi*, 1936

Balıkesir: K. Su, *XVII.ve XVIII. yüzyıllarda Balıkesir şehir hayatı*, 1937

Bursa, A.M.Turgut Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa tarihi*, 1935

Bursa hanları

H.T.Dağlıoğlu, *Onaltıncı asırda Bursa*, 1940,

Bursa hamamları

Çanakkale, N.Ünen, *Dünkü ve bugünkü Çanakkale*, 1947

Edremit, T.H.Balcıoğlu, *Tarihde Edremit şehri*, 1937

G.Yetkin, *Edremit tarihi*, 1939

Gaziantep, H.T.Dağlıoğlu, *Miladi XVI. asırda Antep, 1939*

Kastamonu, T.M.Yaman, Kastamonu tarihi, 1935

Kırşehir, C.H.Tarım, *Kırşehir tarihi üzerinde araştırmalar*, 1939

Manisa, Ç.Uluçay-İ.Gökçen, *Manisa tarihi*, 1939

Ç. Uluçay, *XVII. asırda Manisa'da ziraat, ticaret ve esnaf teşkilâtı 1942*

İ.Gökçen, Manisa tarihinde vakıflar ve hayırlar, 1946 ve 1950, 2 cilt

Ç. Uluçay, *XVII. asırda Saruhanda eşkıyalık ve halk hareketleri*, 1944

Ç. Uluçay, *Saruhan oğulları ve eserlerine dair vesikalar*, 1940 ve 1946, 2 cilttir.

Siirt, Ö. Atalay, *Siirt Tarihi*, 1946

Söke, İ.Gün-A.Özdemir, *Söke tarihi ve coğrafyası*, 1943

Bütün yayınlar bu kadar değildir. Zikretmediğim çalışmaları değersizlikten değil, yer darlığından dolayı belirtmeme zorunda kaldım. Günümüzdeki tarih çalışmaları için yetersiz görünenler bile, en azından bir çok eserin yerini bildirmek, kitap çıktığı zaman bile nerede bulunduğunu haber vermesi bakımından önemlidir. Kaldı ki çoğu araştırıcılar şimdi bu kitapları özetleyerek yeni ve bulunması güç kitaplar arasına da katmaktadırlar. Yerel tarih araştırmalarının nasıl yapılması gerektiği de çok sonradan incelendi ve uyarıcı oldu[15]. Halkevleri yayınları günümüzde çok değer kazandı. Bilhassa Manisa'da kurulan halkevi diğerlerine belirli bir üstünlük sağladı. Dergi ve kitap yayınına kısa bir göz atmak yeterlidir.

Halkevleri ne yazık ki 1946 yılında demokrasi yaşamına girdiğimiz zaman

önce çalışmaları yavaşlatıldı, 1951 yılında da çok yanlış bir tutumla da kapatıldı. Bu aşamada en etkili kusur, bir siyasal partinin organı olarak çalışmalarına devam etmesiydi. Yapılacak yasal bir düzenleme sonunda, bağımsız bir kuruluş haline dönüştürülür ve yılların emeği ile inşa edilen binalar gene bir kültür merkezi kalır, kitaplıkları yakılmaz, ilkelliğine ve yetersizliğine karşılık gene de bir derme olarak okuyanlara çıkarılır, diğer alanlarda ki çalışmaları da sürdürülürdü. Kapatılma kararını verip ilgili yasayı onaylayanlar arasında, halkevlerinden feyiz almış, konferans ve toplantılarına katılmış, salonlarında ilk kez çağdaş toplantı kavramını tatmış kişiler bulunduğu gibi, çoğunluk partisi başkanı da halkevi ve devrin tek partisinin müfettişi olarak gözeticilik yapmıştı. Tuhaf bir inat yüzünden ıslah yerine kapatma yoluna gidilmesi bağışlanmayacak bir kültür yıkımıdır. 1960 yılında iyiniyetli çabalar yapıldı. Ortaya gene devlet desteğinde bir benzer kuruluş yaratıldı. Yayın çalışmalarını canlandırmak için önce *Dernek* ve sonra *Halkevleri* adında bir genel merkez dergisi çıkarıldı ve bazı yerel halkevleri eski dergileri canlandırmak istediler. Parasal destekler çok sınırlı kaldığı gibi, çalışanlar da bir yılgınlık içine itildikleri için iyiniyetler yok edildi. Bir daha teklif bile edilmiyecek tarzda bir ortam yaratıldı. 1932 yılında Atatürk'ün direktifi üzerine çalışmalarına başlayan Halkevleri şimdi tatlı bir anı olarak bilimsel çevrelerde ele alınmaktadır[16].

Demokrasi dönemine geçtiğimiz zaman kültür çalışmalarına önem veren bazı belediyeler, yerel tarih çalışmaları için girişimlerde bulundular. Bu tarz çalışmalarda önceki bazı kuruluşlar üzerinde durmak istedim.

Tarih çalışmalarını toplu olarak düzenlemek ve eski encümen gibi bir merkez yaratma gayretini Kastamonu'da görüyoruz. Değerli tarihçimiz İsmail Hakkı Uzunçarşılı 1922 yılında buradaki lisede görevli olarak bulunduğu sıralarda bir dizi makale de yazmış ve ilk şöhretini böyle sağlamış bulunuyordu. Yazılarını bir dergi ve gazete aracılığı ile yayınladı[17]. Yazılar verdiği dergi [18] acaba kurulmak istenen bir derneğin yayın organı mı idi? Devamlı olmaması mazur görülebilir. Diğer canlı bir girişimi de İzmir'de görüyoruz. Cumhuriyetimizin kuruluşundan kısa bir süre sonra Kâzım Dirik adlı çalışkan ve yaratıcı bir emekli general buraya vali atanmıştı. Kültür konularına yatkın olan vali bey, İzmir ve yöresinin tarih bakımından zenginliğini yakından gördüğü için, burada bir araştırma merkezinin kurulmasını destekledi ve başına da geçti. Bu iyiniyeti de gerçekleştiren kişi Aziz Ogan idi. Yurdumuzun ilk çağdaş müzecilerinden sayılan bu zat[19] 1914 yılında izmir'de bulunmuş, sonradan 1926 yılında tekrar gelmişti. İki zatın da girişimleri sonunda "İzmir ve havâlisi asâr-ı atîka muhibleri cemiyeti" kuruldu. Bir de "nizamnâme" hazırlatıp bastırtan dernek hemen de kitap yayınına başladı. İlk kitabın başlığı "İzmir asâr-ı atîka müzesi rehberi"dir. 1927 yılında İzmir'de basılan bu kitaptan sonra, yeni yayınlar da yapıldı. Tarih olarak: Bergama tarihi ve rehberi, İzmir hakkında tatkikat, Küçük Asya'da ölmüş şehirler, tarzında kitaplar yayınlandı. 20 kadar kitap yayınlayan dernek genellikle arkeolojiye ağırlık verdi. Bu da bir rastlantı değildir. Zira 19. yüzyılın ikinci yarısında Bergama, Afrodisiyas, Troia, Efes yörelerinde yabancılar tarafından kazılar yapılmağa başlanmıştı. Bu çalışmaları aydınlarımız değişik tepkilerle karşıladılar. Bir kısmı yurdumuzun yabancı etkiler altında kalacağı açısından sakıncalı bulurken, olumlu yaklaşımla düşünenler en azından müzecilik konusunun ne olduğunu, toplu çalışmaların ne gibi olumlu etkiler yaptığını açıklama, süreli yayın yapmanın, belirli konuları inceleyen eserlerin külliyet (corpus) olarak nasıl yayınlanmasının bir model alınabileceğini ileri sürerek yaklaştılar, hatta takdirle izlemekten öte, kendilerine örnek almak istediler. Bundan dolayı arkeoloji çalışmaları daha organizedir ve bilim adamları uluslararası ilişkilere daha yatkındır. Eserlerini değişik dillerde de yayınlarlar, birbirlerine destek olurlar, uluslararası kongreleri çok görkemli geçer. Bizim arkeologlarımız da bu tutuma başarıyla ayak uydurmuşlardır.

Kazım Dirik İzmir Valiliği'nden ayrıldıktan sonra Trakya tarafında bir göreve atandı. Bu yeni görevinde de kültür işlerine zaman ve para ayırdı. Bu kez de "Edirne ve yöresi eski eserleri sevenler kurumu"nu meydana getirdi. Bu kuruluş daha az yayın yapmakla beraber, tarihe epey yer verdi. Akdes Nimet Kurat'ın "Çaka Bey", F.Kurdoğlu'nun "Gelibolu", Osman N.Peremeci'nin "Edirne tarihi"ni yayınlamakla güzel bir çalışma ortamı içine girildi ve ayrıca A.M.Mansel'in[20] Trakya'nın kültür ve tarihi gibi bugün bile başlığı ilgi çekici bir kitap ile H.Ocahcıoğlu'nun "Etnografya Kılavuzu" diye de tarih çalışmalarına çok yardımcı olabilecek bir eser yayınlandı.

Ne yazık ki son konu ettiğim iki kuruluş da hiçbir iz ve uzantı bırakmadan yok oldular. Evrakının ve meydana getirdikleri kitaplıkların ne olduğunu bilmiyoruz. Devam edilmemesi esef vericidir.

Sonuç vermeyen iyiniyetli çabalar arasında daha başkaları da bulunmaktadır. Konya ve çevresinin tarihsel zenginliğinin içinde yaşayan bir grup araştırıcı "Konya ve mülhakatı eski eserleri sevenler derneği"ni meydana getirdiler ve "*Anıt*" adında da bir dergi yayınlamağa giriştiler. 1955 yılında kurulan bu dergi, eski "Konya" dergisine özenilerek hazırlanmıştı. İlk sayıları büyük umutlar vermesine karşılık, yedi sene sonra bile dergi kötü bir duruma düşürüldü ve kapatılmak zorunda kaldı. 'Müze' diye çıkarılmak istenen dergi de hazırlanışı, kağıdı, kötü baskısı yüzünden, yayınlanmasa daha iyi dedirtecek türdendir. Gaziantep belediyesi ise daha verimli bir tutum içine girdi. Kurulan bir kültür derneğine parasal yardımlar yapıldı ve esas hedef olarak da bir kentin tarihinin hazırlanması plânlandı. Dernek yerinde bir tutumla esas belgelere yöneldi ve ayrıca kentin geleneksel zenginliğinin çeşitli yönlerini tanıtacak ve sonraki nesillere ulaştıracak bir dizi yayın yaptı. Fakat çok yanlış bir tutum sonunda, tasarruf edeceğiz diye kötü kağıt kullanıldığı yanında basım işine de hiç özen gösterilmedi. Çalışkan ve gayretli bir araştırıcı olan Cemil Cahit Güzelbey tarafından incelenen yerel belgelerin de yayını istenen ve beklenen düzeyde olamadı. Baskı yanlışlarının çokluğu, yöntemsizlik, bilimsel çalışmaların izlenmesi, çağdaş bilim kurullarının ihmali yayınların başarısız olmasına yol açtı. Belediyeler kısa bir süre sonra da çıkarılan yasalar gereği kültür işlerin desteklerini tamamen çektiler. Son bir gayret olarak İbrahim Hakkı Konyalı'ya bazı kentler tarihlerini yazdırdılar (Konya, Karaman, Şereflikoçhisar, Niğde-Aksaray).

Tarih çalışmalarına bir ihtisas alanı açmak yeni merkezler yaratmak için devlet olanakları zorlanıp yeni kuruluşlar yaratıldı. Selçuklu tarihi çalışmalarını geliştirmek isteyen araştırıcılar "Selçuklu tarih ve medeniyeti enstitüsü"nü kurdular. İlk hedef olarak da bir dergi çıkarılması planlandı. Çok yerin-

de bir tutumla iyi kağıda, başarılı bir matbaada düzeyli yazılar verilerek, ilk sayısı 1969 yılında bilim dünyasına sunuldu. Kitap yayını için de gayret gösterildi. 1971 yılında Malazgirt utkusunun 900. yılı kutlanacağı için iyi bir fırsat ele geçmişti. Sağlanan ödeneklerle iyi çalışmalar yapıldı ve geniş çevrelere etki yapıldı. Ne var ki, bu da devam ettirilmedi. Enstitü hiçbir yer edinemediği yanında ilk zamanlarda yaratılan hava da yok oldu. Dört sayı çıkabilen derginin beşinci sayısı yıllardır matbaada sürüncemededir. Kağıt üzerinde kalıp sindi.

İki güçlü üniversitemizin tarih bölümleri görevleri gereği yerine getirmeleri zorunlu yayınlar yanında, diğer araştırıcılara ve daha yaygın bir alan yaratmak için çabalar sarf ettiler. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesinde bir Enstitü kuruldu. Geleneksel yeri olan "Tarih Dergisi" dışında bir de "Tarih Enstitüsü Dergisi" yayınlanması, fakültenin verimliliğine delildir. Çıkışından sonra onüç sayı yayınlanan derginin yeni üniversite yasasına göre devam etmesi çok güç olmakla beraber, devamı için gayret gösterilmektedir. Avrupa'da bilhassa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ihtisas alanlarının çoğalması üzerine bir de Güneydoğu Avrupa Araştırmaları kavramı ortaya atıldı. Komşularımız daha atik davranıp yeni merkezler meydana getirdiler ve dergiler yayınlamağa başladılar. Hatta ülkeler bunun Balkanlarda bir merkez tarafından yönlendirilmesini de sağladılar. Memleketimiz bu çalışmaya yabancı kalmadı. Edebiyat Fakültesi 1969 yılında bir merkez meydana getirdi. Edirne kentimizde faaliyet gösteren bu kuruluşun şimdiye kadar etkinliğini görmedim ve duymadım. Fakülte matbaasında bir "Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi" çıkartmakla üzerine düşeni yerine getirmek istedi. 1979 yılı Ağustos ayında Türk Tarih Kurumu, bu merkezin uluslararası toplantısını üstlendi. Kitap yayını yapmayan bu merkezin, komşu ülkelerle olan ilişkilerini bilmiyoruz. Bu satırların yazıldığı sıralarda komşularımızla bağlarımız büyük ölçüde kopuk bulunuyordu. Bunun ortadan kaldırılmasında bilim adamlarına büyük görevler düşmekle beraber, devlet politikasından değişik bir tutum uygulamak hem idari hem siyasi yönden sakıncalıdır.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'de, geleneksel dergilerinden başka, geniş kitleye açılmak için iki girişimde bulundu. Eski Çağ tarihi çalışmaları için 1964 yılında fakülte içinde bir merkez kuruldu. "Klâsik Çağ araştırmaları kurumu" adı verilen bu kuruluş, bir dergi ve kitap yayını yapmadı. Topladığı iki kongrenin tutanakları yayınlandı. Adı geçen fakültede "Eski Önasya-Akdeniz medeniyetleri araştırma enstitüsü" meydana getirildi. Anatolia dergisi ile toplu çalışmalara katıldı. Fakülte bünyesinde olduğu için planladığım çalışmadaki yeri tartışılabilir. Şimdi *Anadolu* adını taşıyan dergi 20 sayı çıktı ve ülkemizin arkeolojik zenginliği yanında kültür ve sanatına da yer vermektedir.

Bu sıraladıklarımdan başka unuttuğum bir veya iki merkez olabilir. Varılan sonuç, iyi başladığımız işlere devam ettirmede gösterdiğimiz yabancılıktır. Elbetteki ilk iş paradır ve belirli bir kaynağın sağlanması kaçınılmazdır. Muhakkak ki devlet olanaklarının da kullanılması ve devlet desteği şarttır. Bu şart yanında, onu iyi çalıştarmasını ve devam ettirmesini bilen kişilerin de çok olmasını bekliyoruz. Avrupa'daki benzerleri arasında yüz yılını dolduranlar vardır diye örnek gösterebiliriz. Unutmayalım ki, istikrar ve süreklilik birbirinden ayrılmaz. Tarih çalışmalarında görülen kopukluğun da bundan kaynaklandığı kanısındayım.

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nü ihmâl ettiğim muaheze edilmemelidir. Üçüncü ve son kısım olarak plânladığım Türk Tarih Kurumu çalışmaları çerçevesi içinde ele alacağım.

---

[1] *Düstur* 3. tertip, c.6 Ankara 1934, s.7-8. Bu tabir başka hiçbir yerde benimsenmedi. Üniversitelerimizde, Türk dili ve edebiyatı eğitimi yerine öğrenciler arasında türkoloji denilir.

[2] S.Buluç, "Türkiyat Enstitüsü" *Türk Ansiklopedisi*, c.32 s.312

[3] S.İlgürel, "Türkiyat Mecmuası bibliografyası" *Tarih Enstitüsü dergisi* 7-8 (1970) s.233-262.

[4] S.İlgürel, "Türkiyat Enstitüsü *"Türk Kültürü"* 14/158

[5] M.H.Şakiroğlu, "Tarih dergileri ve Belleten", *Belleten* 188 (1983)

[6] O.F.Köprülü'nün yazıları için bk. S.Buluç, n.2'deki makale ve M.F.Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1981, 3. baskı, s.XIX da D.F.Köprülü'nün eki.

[7] Bakû Kongresi için bk. Theodor Menzel "Der I Turkologischer kongresse in Bakû 26.11 bis 6.III. 1926" *Der Islam* 16-17 (1927-1928) s.1—76 ve 169-228

[8] Bizans tarihi, sanatı, kültürü, müziği, ekonomisi, dinsel dünyası üzerine yapılan çalışmalara bizantinoloji denir. 1924 yılından başlayarak bu alanlarda çalışan bilim adamları biraraya gelip, ortaya yeni tezler, görüşler sunarlar. 10. kongre 1955 yılı Eylül ayında İstanbul'da toplandı. Türk araştırıcı ve bilim adamları zaman zaman katılırlar. Sunulan bildiriler kitap halinde yayımlanır. Doğu bilimleri üzerinde çalışanlara da müsteşrik veya orientalist denir. 1873 ile 1975 yılları arasında 30 kongre düzenlediler. Sunulan bildiriler actes, atti, verhandlungen, proceeding gibi başlıklarla yayınlanmıştır. Galiba bir daha toplanmaması kararı alındı.

[9] F.Georgeon, "Les Foyers Turcs" *Turcica* 14 (1982)

[10] Yapılan tartışmalar için bk. M.Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde tek-parti yönetiminin kurulması (1923-1931)*, Ankara 1981, s.295-299.

[11] M.H.Şakiroğlu, "Atatürk döneminde kültür çalışmaları" *Türk Dili* n.407

[12] Aynı kişi, "Halkevleri dergileri" *Türk Kültürü* n.156

[13] Bulundukları vilâyetlerin sosyal, ekonomik, tarihsel yönlerini inceleyen bu derlemeler üzerinde bir toplu kaynakça hazırlandı. H.Duman, *Ottoman year-books (salname and nevsal)*, İstanbul 1982, 135 sayfa.

[14] H.Taner, *Halkevleri Bibliografyası*, Ankara 1944

[15] S.Eyice, "Mahalli monografyalar" *"Türk Yurdu*, 269 (1957) s.887. 890. Tekrar yayını, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* 192 (1958) s.5-6

[16] n. 11'deki makalem ve N.Karadağ, *Halkevleri tiyatro çalışmaları*, Ankara 1982, basılmamış doçentlik tezidir. R.İnan, *Atatürk'ün evrenselliği, önder kişiliği ve amaçları*, Ankara 1983, s.227-248 arası halkevlerine ayrılmıştır. O devrin havasını yakından tatmış ve halâ yaşatan müstesna yadigârlarından olan kıymetli eğitimcimiz, halkevleri listemi aktarırken adımın başına "rahmetli" sözcüğünü koymuştu. Bir yıl sonra nereden aldığını sorduğum zaman bir matbaa karışıklığından kaynaklandığını özür dileyerek açıkladı.

[17] *İ.H.Uzunçarşılıya Armağan*, Ankara 1976, kitabındaki kaynakçası.

[18] *Doğu*, Kastamonu'da bir heyet-i münevvere tarafından onbeş günde bir neşrolunur ilmî, edebî mecmua. Uzunçarşılı 8 sayı çıkan bu derginin sorumlu yöneticisi görülüyor. *Kastamonu* gazetesinin 1922 yıllarına ait sayılarını taradığım bir sırada, bu kentte bir araştırma derneği kurulduğuna ait bir haber görmekle beraber, o zaman önemsemediğim için not etmemiştim.

[19] Bu zat için bk. Arif Müfit Mansel, "Aziz Ogan" *Belleten* 85'den naklen F.Çoker, *Türk Tarih Kurumu, Kuruluş amacı ve çalışmaları*, Ankara 1983, s.411-429.

[20] A.M.Mansel için bk. S.İyice, "Türk Trakya araştırmalarının öncüsü, Ord.Prof.Dr.Arif Müfit Mansel (1905-1975), *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 4-5 (1976) s.301-330

"MUZIR" ARARKEN ALAY KONUSU OLAN REJİM:

II. ABDÜLHAMİT SANSÜRÜ

ORHAN KOLOĞLU

II. Abdülhamit dönemini eleştirmek ve alay etmek için en çok kullanılan konu, jurnal ve hafiyeliğin yanısıra, "sansür uygulaması" olmuştur. Deyimi bilinçli kullandık. Bir "sansür" vardır ki, her dönemde ve her yerde değişik düzeylerde de olsa her zaman vardır. Bazan açıkça, bazan el altından yürütülür. Ve bu "uygulama"sı dır ki, asıl hedef olur. Sınıfsal topluma geçişle birlikte bu uygulamalar başlar.

Osmanlı toplumu da 19. yüzyıla kadar, kendi sosyo-ekonomik yapısının gerektirdiği sansürleri uygulardı. 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra bu geleneksel uygulamaya, Batı'dan alınan basın kurumunun gerektirdiği uygulamalar da eklenmiştir. Basın kurumunun ayrılmaz parçaları olan basın hukuku (sınırlamalar, suçlananın korunması hakkı vb.) sansür yöntemleri ve yayınları politik amaçlarla yönlendirme taktikleri de birlikte ülkemize gelmiştir. Osmanlı yöneticileri sansür uygularken hiçbir zaman yeni buluşlar ortaya koymamışlar, hep Avrupa'da gördükleri örnekleri kopya etmişlerdir.

"1870'li yıllara baktığımızda Avrupa'da türlü türlü uygulamalara rastlarız. Bunların en katısı Çarlık Rusya'sınınkidir. Hem dışardan geleni engeller, hem de içerde yayınlananı ön sansüre tâbi tutar. Balkan devletleriyle Osmanlı'da durum biraz daha yumuşaktır. Dışardan gelen (yabancı yayınlar) tam serbesttir. Yerli yayınlar üzerindeyse özellikle din ve cemaatler açısından kışkırtıcı yazılara karşı yayından sonra kontrol vardı. Bunda, özellikle Bâbıâli bazı sınırlamalara rağmen genellikle hoşgörülüydü. Yazarı şaşırtan, hükümdarların ve temsilcilerinin dokunulmazlığının sınırlarının kesinlikle saptanmaması sonucu keyfiliklerin belirmesi olurdu. Sultan ve nâzırlar derken bütün memurların dokunulmaz, eleştirilmez hale getirildikleri görülmüştür. Diğer yandan elçilerin de, kapitülasyonlardan yararlanarak şahısları ve devletleri hakkında en doğal eleştirileri bile bahane edip, gazete kapatılması için Bâbîâli'yi zorladıkları çok görülmüştür. Böylece sansür uygulamasında büyük bir yayılma belirmiştir, hem de özgürlük savunucusu Avrupalıların itmesiyle.

Abdülhamit'in ilk yıllarında hoşgörüyü esas alan bir uygulamanın bulunduğunu Avrupalıların kendileri de kabul etmektedirler. Rus Savaşı sırasında özel muhabir olarak İstanbul'da bulunan *Figaro*'dan Henri Chabrillat, şunları yazıyordu:

"Türkiye, kişisel özgürlüğün en büyük olduğu ülkedir. Kimse kimseye karışmıyor. Bütün savaş bölgesini, serbestçe ve hiçbir izin kağıdım olmadan dolaştım. Ama okuyucularımız, Türkiye'de varolan tam özgürlüğün bundan da daha büyük bir kanıtını öğrenmek istiyorlarsa buyurunuz: Bilindiği gibi Türkleri hiç de hoşlanmayacakları şekilde eleştiren dostum Woestyne'in kitabını İstanbul'daki kitapcılardan satın alabilirsiniz. Hatta daha da etkili bir örnek isterseniz, bu kitabın, Büyük Pera caddesinde, kendi gözlerimle gördüğüm büyük afişlerle ilân edildiğini de ekliyebilirim." (Figaro, 18.7.1887)

Bahis konusu Woestyne, 1876 Bulgar olayları sırasında *Figaro*'nun muhabiri olarak Osmanlı başkentine gemiş ve yalnız Bulgarları savunan haberleri gazetesine yollamış ve ayrıca "Başıbozuklar Ülkesinde" başlıklı bir de kitap yayınlamıştı.

Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'da, bağımsızlık ilkesine rağmen, gazeteleri hükûmet politikasını onaylamağa zorlayan basın rejimleri vardı. Fransa, imparatorluk ve cumhuriyet rejimlerinin değişmelerine göre, sıkı bir kontrolle aşırı bir özgürlük arasında dalgalanıyordu. İngiltere, Belçika ve Hollanda ise en liberal rejimler görünümündeydiler. Yine de basının ekonomik kaynağından gelen bir kontrol sistemi işliyordu.

Büyük sermayeye bağımlı olmanın sonucu olarak Avrupa basını rejimin istediği sansüre daha kaynağında uğruyordu. İngiliz basın özgürlüğünün simgesi olarak gösterilen *Times* gazetesi gerçekte İngiliz finans çevrelerinin ve çıkarlarının savunucusuydu. Herhangi bir konuda uygulanan politikalara karşı çıktığı zaman, dayanağı bu çıkarlardı. Resmen bir sansür kurumu bulunmamasına karşın, objektifliği bu oto-sansüre bağımlıydı.

Basın özgürlüğü açısından en iddialı olan İngiltere ile Fransa'nın kendi sömürgelerindeki uygulamaları ise bunun tam aksiydi. Yakında yayımlanacak "Abdülhamit Gerçeği" isimli kitabımızda daha

1899'UN GAZETE VE KİTAP YASAKLAMALAR LİSTESİ

Trablusgarp (Libya) arşivinde, basın ile ilgili dosyada, 1889 ile 1911 yıllarına ait bazı yazışmalar vardır. Bunların çoğunluğu (25 tanesi) 1899 yılında Trablusgarp valiliğinden İtalyan konsolosluğuna, yasaklanan yayın ve kitapların listesini bildiren yazılardır. Konsolosluktan bunların kendi postaları aracılığıyla ülkeye sokulmalarının engellenmesi istenmektedir. 17 ülkeye ait 164 gazetenin toplam 536 nüshasının yasaklandığı bildirilen listelerde ayrıca 10 gazetenin de "külliyen" yasaklandığı kaydedilmektedir.

Yasaklanan nüsha sayısına göre ülkeler listesi:

Mısır (220+1 külliyen); Sırp (57); Fransa (38+1 k); İngiltere (22, Ağustos 5 tarihli bütün İngiliz gazeteleri yasaktır); Belçika (16); Amerika, güney ve kuzey (12+2 k); Avusturya (10-1 k); Almanya (8+2 k); Bulgar (3); İsveç (2+2 k); Rus (2); İtalya (2+1 k); Yunanistan, Hırvat, Macar, İsviçre (birer); Türkçe (20, Filibe, Saray Bosna, Avrupa, Kıbrıs)

Gazetelere göre liste:

Al Ahram (Mısır) 28; Journal bu Caire (Mısır) 22; Al Muayyad (Mısır) 19; Phare d'Alexandrie (Mısır) 19; M.Noviye (Sırp) 18; La Reforme (Mısır) 16; Al Raid Al Mısri (Mısır) 15; Independance Belge (Belçika) 13; Belgradski Noviye (Sırp) 13; Al Amal (Mısır) 10; La Verité (Mısır) 10; Zaman (Kıbrıs) 10; Al Osmani (Mısır) 9; Al İttihad al Mısri (Mısır) 8; Al İhlas (Mısır) 8; Al Anbar (Mısır) 8.

Külliyen yasaklananlar:

Al Basir (Mısır), Berliner Zeitung (Alman), Extrapost (Avusturya), Italia (İtalya), La Semaine Parisienne (Fransa), ayrıca 1 Güney Amerika, 1 Kuzey Amerika, 2 İsveç ve 1 Alman gazetesi

Yasaklanan Kitaplar:

Mustafa Refik'in Almanca kitabı: Hınçak Partisi adına İngilizce yayınlanan kitap; Takib-i İstikbal adlı hezeyanname (Mısır); Travel in the East (Londra); Prens Jorj'un resmi ve

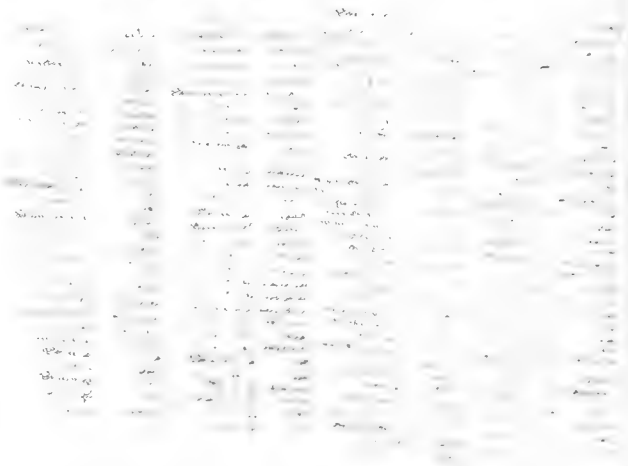

1899 yılında, Dahiliye Nezareti Matbuat Müdürlüğü'nce hazırlanmış yasaklar listesi.

altında Rumca yazı ile Serbest Girit ibaresi yazılı Girit haritası (Atina); Anadolu Ermenileri hakkında bir kitap; İngilizce tedris kitabı (Atina); Yunanistan coğrafyası (Atina); Hazreti Yusuf'un nasihatları; Şark Mektupları kitabı; Öldürülen Bulgarlar hakkında kitap (Sofya); Arnavud kavmi adına yayınlanan 3 kitap (Sofya); Arnavud Müslümanları'nın beyannamesi; İntikamcı Yeni Osmanlılara beyanname; Ey Ümmetül Muhammed kitabı (Mısır); Arapça Muhtasar Tarih Kurun al Vusta (Musul); İlya Paparus'un maariften izinli coğrafya kitabının 165. sayfası; Al Camia al Osmaniya kitabı (İskenderiye); Lord B.nin Osmanlı gezisi kitabı ismi tam okunamayan 8 kitap daha.

ayrıntılı bir şekilde açıkladığımız gibi, Abdülhamit rejiminin yukarda bahsettiğimiz hoşgörüden gittikçe daha katılaşmaya yönelmesinde bu dış etken önemli bir rol oynamıştır.

Daha tahta çıkışının üstünden iki ay geçmeden Londra'da, İngiliz mâlî desteğiyle *Mirat-al Ahval* adıyla Arapça bir gazete çıkarılmasıyla başlayan olaylar zinciri, ilerlemiş-sömürgeci ülkelerin (emperyalistlerin) sansür konusunda nasıl iki ayrı ölçü kullandıklarını göstermektedir. 19 Ekim 1876'da *Mirat* yayına başlamış ve ilke olarak Türk Hilafeti yerine Arap Hilafeti getirilmesi tezini savunmuştur. Aday Mekke Şerifi'ydi. Diğer bazıları Mısır Hidiv'ini ileri sürmüşlerdir. Bunu *Al Nahla* ve Paris'te aynı amaçlı *Al Sada* gazeteleri izlemişlerdir. Derken başta *Times*, İngiliz basını da kampanyaya başlamışlardır.

Abdülhamit bu yayınların ülkeye girmesini yasaklattığı gibi, daha sonra sürgün Mısır Midiv'i İsmail'in 1879'da Napoli'de aynı amaçla çıkarttığı *Al Hilafa* ve Paris'teki *Al Ettehad* gazetelerini de yasaklattırmıştır. Bu yüzden de eleştirilere hedef oldu.

Mayıs 1880'de İstanbul'da Delhi'li Gazanfer Ali Han'ın çıkardığı Türkçe-Urduca *"Paiki İslam* (İslâm Habercisi)" gazetesine İngiliz yönetiminden ve basınından, Panislam kışkırtıcısı diye büyük tepki gelmiştir, hattâ dağıtımı engellenmiştir. Oysa İngiliz resmî çevirmeni Binbaşı C.D.Baynes her tarafa bol bol dağıtıldığı ileri sürülen bu gazete hakkında ilgililere sunduğu raporda şöyle diyordu:

"Ben bu gazeteden sadece dört nüsha gördüm, hiçbirinde ayaklanmaya çağıran bir yazı görmedim. Gerçekte üslûpları son derece zararsızdır."

Ama bu rapor da, gazetenin İngilizlerce yasaklanmasını engellemedi.

Tunus'un Fransızlar (1881) ve Mısır'ın İngilizler (1882) tarafından işgali sırasında da İstanbul gazetelerinin İngiliz ve Fransız sömürgelerine sokulmasının yasaklandığını görüyoruz. Oysa Abdülhamit'in politikası asla kışkırtıcı değildi ve uzlaşmayı öngörüyordu.

Buna karşılık İngilizlerin on bin Sterlinlik yardımıyla 1881'de Arapça olarak başlattıkları ve Türkçe, Farsça ve Urduca'ya çevirileri yapılan, Arap Hilâfeti kam panyacısı *Al Hilafe* gazetesi piyasaya sürüldü. Osmanlı Devleti'nin itirazı üzerine sadece adı *Al İttihad al Arabi*'ye çevrildi ve aynı içerikle çıkmaya devam etti. Hem de İngiliz elçilikleri ve konsoloslukları tarafından resmen dağıtılarak. Aynı yıl *Al Basir*, aynı amaçla Paris'te Fransızlar tarafından çıkarıldı.

Görüldüğü gibi Avrupa en saldırgan çabalarını gösterirken, Doğu'nun en basit savunma araçlarına yıldırımlar yağdırılıyordu. Tunus olayları sırasında (1881 İlkbaharı) *Tercümanı Hakikat*, Avrupa'da Türk Hilâfetine düşman 6-7 gazete çıkarken, savunucusu bir tek Arapça organının bulunmamasını eleştirerek belirtiyordu. Daha sonra Cemalettini Afgani'nin Paris'te çıkardığı (1884) *Al Urvat al Vuska* (çözülmez bağ) da aynı yolda

ABDÜLHAMİT'İ ÖVEN KİTABI BİLE YASAKLAYAN SANSÜR

Abdülhamit dönemi sansürünün uygulanmasından kendi taraftarları da yakınıyorlardı. 1890-1909 yılları arasında Paris'te Abdülhamit lehinde yayınlar yapan, ondan para alan, hatta bu yüzden sınır dışı edilen Rum Nicolaides bunların başında gelir:

"Gümrük sansürü E.Zola'nın bir kitabını yasaklarken aynı roman Pera'daki bir Fransızca gazete tarafından tefrika ediliyordu(...) Hariciye'nin, dahiliye'nin, maarif'in, gümrük'ün, posta'nın sansürleri hepsi ayrı ayrı. Bu yüzden büyük bir uyumsuzluk ve program eksikliği var. Birinin çıkardığı emri ve uygulamasını diğeri bilmiyor.

(...) Fransız Cumhurbaşkanı Carnot'ya yapılan suikast olayında sansür ortalığı kasıp kavurdu ve haberi yerli gazetelere yazdırmadı. Buna karşılık dışardan gelen gazeteler her şeyi bütün ayrıntılarıyla yazıyorlardı. Yerli gazeteler kenarda dururken bütün Pera Avrupa postasının geliş saatini bekledi ve kapıştı, hem de delice fiyatlarla.

(...) Dost olduğumuz halde bizim dergimizi bile sansüre tâbi tutuyorlar. Galata Uluslararası Postahenesinde az Fransızca bilir bir memur bir şey anlamadan sadece şüphelendiği için gazetelerimizi çöpe atıyor(...) Gümrük sansürü de Larousse'un bazı sayfalarını yırtıp içeri bıraktı.

Hükûmete öneri: Türkiye'de mutlaka hâlâ sansüre gerek var, ancak basının ve ülkenin çıkarı gereği hiç olmazsa tek bir sistem kurun. Akıllı ve tek bir idare kurun ve iyi niyete dayalı bir düzenli program yaptırın."

N.Nicolaides

(*Agence Ottomane - L'Orient*, 7.9.1898)

"Sultan Abdülhamit' ve Türkiye'ye övgüler içeren kitabım *Le Livre d'Orde l'Orient* = Doğu'nun Altın Kitabı''ndan yanıma da birkaç nüsha almıştım. Trenimiz Mustafa Paşa gümrüğüne girince gelen memur sadece bunlara el koydu(...) Oysa De Regla'nın (Masonları ve V.Murat'ı öven Abdülhamid'i yeren) kitabı rahatça geçti. Halbuki kitabım aylardır İstanbul'da serbestçe satılıyor ve İstanbul gazeteleri de hakkında birçok yazı yazdı."

N.Nicolaides

(*Agence Ottomane - L'Orient*, 11.1.1899

"Sansür pek çok ülkede vardır. Fransa'da tiyatro alanında çok uygulanır. Rusya'da bütün siyasal yazarların yazılarını şekillendirir. Hükmettiği her yerde, az ya da çok kötü bir havayla karşılanır.

Ama Türkiye'den başka gülünçlüğün en üst noktasına vardığı başka bir ülke yoktur. Bu konuda birçok kez yazmıştık, ama hergün öylesine gereksiz olduğu kadar beceriksiz, üzüntü verici yeni yöntemler icat ediliyor ki, konuya yeniden dönmek zorundayız.

Aslına bakılırsa bugün Türkiye'de uygulandığı şekliyle Sansür neye yarar? Bir kere her yerde aynı değil; Rum gazeteleri, Türk ve Ermeni meslektaşlarının yazamadıkları her şeyi yazıyorlar.

Sansür gerçekten bir şeyleri engelleyebiliyor mu? Batı'nın kötü niyetli söylentileriyle Osmanlı okuyucuları arasına dikilebiliyor mu?. Osmanlı sansürünün, bu konuda ülkeye herhangi bir hizmette bulunduğuna inanacak kadar saflığı ileriye götürdüğünü sanmıyoruz.

Her şeyden evvel, eylemi, dışardan gelen gazetelere işlemiyor. Bunlar yabancı bürolar aracılığıyla geliyor ve abonelere serbestçe dağıtıldığı gibi, meydan okurcasına büyük bir rahatlıkla yabancı mağazalarının raflarına ve Pera kahvelerinin masalarına yayılırlar.

En kaba haberler, başkentte bir toz bulutu gibi yayılır ve buna sansür hiçbir şey yapamaz. Bu kurumun bütün elinden gelen, büyük bir şuursuzlukla Osmanlı gazetelerini, her seferinde

kampanya sürdürmüş, Abdülhamit'in buna karşı tutumu da aynı olmuştur. Osmanlı basını büyük bir kontrol altında tutulurken (örneğin İslâm dayanışması yanlısı *Mizan* 4-5 kez kapatılırken) dışardakilerin içeri girmesine izin vermesi beklenemezdi. Özellikle sömürgecilerin yerli basınların oluşmasını engelleyici önlemler aldıkları ve Türk basının oralara girmelerini engelledikleri bir ortamda.

SANSÜR'DE KEYFÎLİĞİN BAŞLAMASI

Batı örneği Abdülhamit rejimi Abdülhamit rejimi için hiç kuşkusuz doğruya yöneltici değildi, basın özgürlüğü çıkar aracı olarak kullanılıyordu. O örneği beğenmemekte haklı olmakla birlikte, Abdülhamit'in kendi yönteminin de ne derece ülke yararına olduğunu sormak gerekmektedir. 1877-78 savaş dolayısıyla sansürün haklı bir gerekçeyle sertleştiği dönemin arkasından, edebî tartışmaların bile engellenmesini ülke yararlarıyla bağdaştırmak mümkün müdür?

Bir resmî bildiri ile (26 Mayıs 1879) Matbuat Müdürlüğü "Tercümanı Hakikat ve Vakit gazeteleri arasında edebiyata dair bir vakitten beri cereyan eden tartışmalar hadd-i marufu' aşmış olduğundan bundan böyle bu tartışmaya devam olunmaması yüksek emre dayanılarak tenbih ve ihtar" olunduğunu bildiriyordu.

"Hadd-ı Maruf" deyimi (bilinen çizgi, kabul edilen sınır) deyimi hayli şaşırtıcıydı. Bu bildirinin altına eklediği notta, *Tercümanı Hakikat* karara uyacağını belirttikten sonra soruyordu:

"Siyasal sorunlardan hiçbiriyle ilgisi olmayıp sırf lisanımıza ait bir sorunu Matbuat idaresinin yasaklaması kırk seneden beri ilk kez vaki olmuştur. Hele hadd-i marufu neden dolayı aşmış olduğu gerçekten muçhulümüzdür. Matbuat âleminde en olumlu tartışmaydı. Lisanı resmîyi ilgilendirir bir konudur. Umut ederiz ki, matbuatın hukukûnu bu cihetten sınırlamaya bile matbuat idaresi himmet ederek şu resmî ihtarı geri alır."

Abdülhamit'in sözcülüğünü yapan *Tercüman-ı Hakikat*'in isteği gerçekleşmedi. Aksine her türlü tartışmanın yasaklandığı bir ortam belirdi ve Abdülhamit rejiminin en keyfî uygulamasının yer aldığı alan ortaya çıktı. Adlî konularda (ister cinayet, ister siyasal davalarda) son derece dikkatli olan, kararları mahkemenin üstünde kurduğu komisyonlara da onaylatmayı asla ihmal etmeyen Abdülhamit, basın konusunda keyfiliği adeta körükledi.

İstanbul'da Matbuat Müdürlüğü, vilayetlerde de mektupcular yerli basının ön sansürünü yapıyorlardı. Gazetelerin prova baskıları onaya sunuluyor, düzeltmeler yapıldıktan sonra gazete basılabiliyordu.

Yabancı basını ve yayınları da kontrol etmek Matbuat Müdürlüğü'nün görevi̇ydi. "Muzır" olduğu karar verilenleri, bazan telgrafla, bazan mumluda çoğaltarak ilgililere, vilâyetlere, mutasarrıflıklara yolluyor, bölgelerinde bunların yasaklanmasını istiyordu. Birçoğunu çözmekte bizim de zorluk çektiğimiz yabancı isimleri içeren listeleri alan memurların, bir düzineyi aşkın dildeki bu yayınları bilmesi, tanıması olanaksızdı. Dolayısıyla içinde bulunduğu korku rejiminde en akıllı şey, ayrıntısına bakmadan her önüne geleni yasaklamak oluyordu. Bu listelerden bazılarının ise insanı aptala çevirecek kadar ayrıntılı olduğuna da işaret etmeliyiz. Elimizde bulunan 1904 yılına ait bir listede 129 isim altındaki yayının, 239 sayısının yasaklanmasına dair bilgi vardır. Yabancı isimlerin Arap

DÉPENDANCES DE LA TURQUIE

Crète (île de)

Bottin kitabında, 1899'da Girid'e verilen özerkliği açıklayan cisim sansürce siyahla örtülmüştür. Herhalde böylelikle Girid'in ülkeden kopmamış olduğu kanısı yaratılmak isteniyordu.

müşterilerine yeni bir skandalı sunan yabancı gazeteler karşısında tartışılamayacak bir aşağı duruma sokmaktır. Hangi okuyucu, hergünkü ördeği (yalan haber) yepyeni bir sosla sunan bir çekici gazete yerine, istediği kadar ilginç olsun bir İstanbul, Pera, ya da Galata gazetesini alır. Böylelikle sansür halkı zehirleyen yabancı gazetelerin daha da çok yaygınlaşmasına yardımcı oluyor. Ülkenin çıkarlarına böylesine aykırı olan bu çalışmayı sansür kuşkusuz bilinçsiz olarak ve herhalde vatanseverce bir şey olarak yapmaktadır. Madem öyle, hiç olmazsa ülkenin içinde ve dışında basılanlar arasındaki farkı kaldıracak şekilde hareket edemez mi?

Açıkça söylemek gerekirse, neden vatansever ve içtenlikli Osmanlı düşüncesi boğulurken, sahte, iki yüzlü ve yıkıcı yabancı düşüncenin, ulusal düşünce yerine birçok Osmanlı yuvasına girmesine izin veriliyor?

İstanbul'daki yabancı muhabirler, *imtiyaz avcısı* ve ebedî avantaj kovalayanlardır. Yazıları pek nadiren iyi niyetlidir ve buna rağmen onlara büyük ilgi gösteriliyor, büyük insanlarmış gibi davranılıyor, kollar açılarak karşılanıyorlar.

Ne sefillik ve ne bilinçsizlik!

Sansür'ün bu ünlü yabancılara ve gazetelerine saldırması bahis konusu değildir. İnsafına kalmış olan ve güçsüzlükleri yüzünden başlarını eğmekten başka bir şey yapamayan Osmanlı gazetelerine yüklenmekten başka bir şey yapmıyorlar.

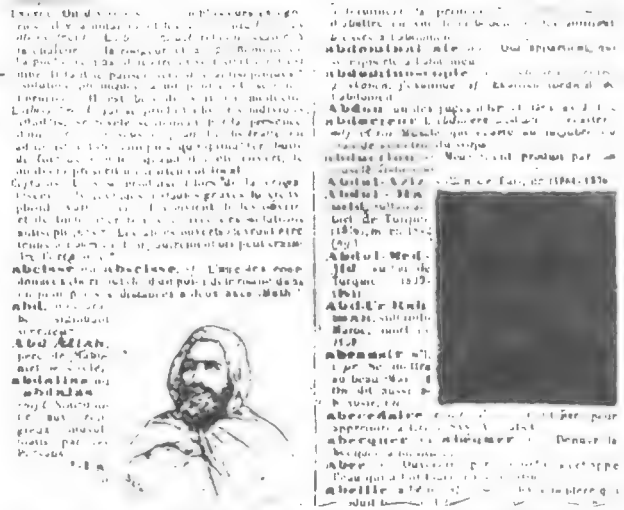

Armand Colin sözlüğünde Abdülhamit'in siyah mürekkeple kapatılmış resmi.

Madam Anastasya'nın evinde çalışan sermayelerini eğlendirecek skandalları içermediği için "Doğu'nun Altın Kitabı" adlı eserimiz gümrükte alıkonuldu. Bir başka gün, ülkemizi çok sevdiğimiz için onu gülünç hale getirenleri teşhir eden milliyetçi yayınlarımızın girişi yasaklandı.

Esasen sansür tarafından yapılmış bütün gafları buraya aktarmak bizim gücümüzün üzerindedir. Sadece iki tanesini belirtelim:

...Birgün İstanbul'a bir Larousse sözlüğü yollamıştık. Sansür tuttu. Ne geri verdiler, ne de sebebini söylediler (...) Geçenlerde ise bir Hachette Almanağı İstanbul'dan "girmesi yasaktır" kaydı eklenerek geri gönderildi(...) Oysa bu almanak Galata ve Pera'da dükkânlarda satılıyor."

N.Nicolaides"
(*L'Orient*, 9.2.1901)

harfleriyle yazılmasındaki zorluğun yanısıra, zavallı bir zabıta memurunun bunu anlamasını beklemek insafsızlık olurdu. Bu yüzdendir ki, sansür memurları, rejimin gereğine uyarak her şeyden önce kendilerini güvence altına almaya çalışmışlardır.

Vilayetlerde sansür olayında mektupçunun kişiliği özellikle önemli bir rol oynuyordu. Eğer evvelce gazetecilik yapmışsa ya da çoğu kez olduğu gibi, vilâyetin resmî gazetesini kendisi çıkarıyorsa iş kolaylaşıyordu; bu alanda bilgisi yoksa keyfilik artıyordu. Eski örnekler de geçerli bir yöntem olmuyordu. Bir mektupçunun yasakladığını öbürünün hoşgörüyle karşılamasına çok rastlanıyordu[1]. Anadili Türkçe olmayan bölgelerde ise mektupçunun bu konudaki bilgisinin derecesi de son derece önemliydi.

Beyrut'un ünlü *Samarat Al-Fünun* gazetesinin yöneticisi Abd al Kadir Al Kabbani bir keresinde mektupçuya, bazı somut çizgiler, bir tür yasa verirse ilişkilerinin sorunsuz yürüyebileceğini, itaatla buna uyacaklarını ve hataların önleneceğini söylemişti. Mektupçu, eliyle kafasına vurup "Yasa benim beynimdedir" yanıtını verdi. Ve böyle keyfilik ve keyfiliğin verdiği korkulu yaşam 2. Meşrutiyet'in ilânına kadar sürdü gitti.

Ciota bahis konusu yazısında, sorumlu müdürlerin kendilerini, daima en kötü olasılığa göre hazırladıklarını belirtiyor. Eğer bir sözcük, bir cümle ya da bir konu geçmişte sansürce çıkarılmış ise, gelecekte de çıkarılacağını beklerlerdi. Ya da eğer çıkarılmazsa, kapatılma için sebep olabileceği endişesiyle yaşarlardı. Böylelikle yazı işleri müdürleri, bahsedilmeyecek sözcük, tümce ve konuların kendi "gayrı resmi" listelerini hazırlamış oldular. Herkesin kendisine göre bir listesi vardı. Meşrutiyet'in ilânından sonra bu tür listeler yayınlanmıştır. Biz burada *Al Manar* dergisininkini yayınlıyoruz[2]:

"Hamit döneminde yasak olan yayınlar: Al Manar, Kitab Sicil Cemiyeti Um al-Kur'a, Meşveret, Şûrayı Ümmet, Şûrayı Osmani, Mizan, İstibdad, Hürriyet, ihtilâl, istiklâl, ittihad, İttihadı Osmani, İttihadı İslami, Osmanlı, Osmanlılar, Arnavud, Arnavudluk, Arnavudlar, Makedonya, ıslahat, Türk, Hilâfet, Al Hilafe, Yıldız, İntibah, İkaz al Arab, meşrutiyet, intikam, Kanunu Esasi, Al Kanun al Esasi, Abdülhamid, Feryad, vatan, hayret, Kevkeb, Takvimi Ebüzziya, Takvim al Muayyad, Bin bir Gece kitabı, Nasreddin Hoca (Cuha), Kitab Muhammediye, Bahr alsulta min kitab Ahmadiya, Kelile ve Dimne, Gülistan, Tarihi Osmani, Tarih al Hilafet al Abbasiye, Tarihi İspanya, Son Rusya Harbi Tarihi, Bermeki Harunu Reşid olayı, Eba Müslim kıssası, İbni Sina, İbni Batuta, Seyahat Evliya Çelebi, Muhit al Maarif, tenbih al Gafilin, Sadrazam Kâmil Paşa'nın ıslahat layihası, piyango el ecanib, Evrak al iane linasara Girid, Mezmurlar, Timurlenk ve Cengiz Han öyküsü, Rus lisanının Arap diyarında eğitimi (bahsi yasak), Yusuf Aleyhisselam rivayeti, Büyük Fransız İhtilali, Fransa Cumhurbaşkanı, İran Şahı, Sırp Kralı ve diğerlerinin öldürülme resimleri ve yaşam öyküleri, Mushafı Şerif tercümesi, Tevrat'ta Arzı Mevud'un Beni İsrail'e döneceği hakkındaki bahis, Din tartışma kitapları, Şeyh Abduh'un tefsiri, Raşid Rıza'nın Fatiha tefsiri, Kıbrıs Adası ve Bosna Hersek'in elden çıkması, Ermenistan, Yunan Ordusu resmi, Yunan kralı ve veliahdı resmi, Yunan gemileri, Sultan Abdülhamit ve çocuklarının resimleri, Mısır ve Rusya'dan gelen bü-

II. ABDÜLHAMİT SANSÜRÜ

tün mushaflar, Maarif Nezareti mührü olmayan tefsirler.

Müstazaraf, Kırk Hadis, Rüya tabiri, Krallar ve Sultanlar, öyküleri, izinsiz çekilmiş askeri yer, hükûmet dairesi, cami, Müslüman kadın resimleri, adaba aykırı resimler, gizli cemiyet resimleri, dergileri, onlarla mektuplaşmak, zararlı yayınları, yasak yayınları.

Murad, yabancı ülkelerden gelen her tür eşya üzerindeki hilâl ve yıldız, "El eimme min el Kureyş" hadisi, hukuk-u düvel kitabı ve sözcüğü, Telemak, zulüm ve zulme ait her sözcük, bu konudaki hadisler ve kitaplar, idam, intikad, inkıraz, ihtilâl, muhtel el akl, mecnun, cünun, rüşvet, irtişa, ictima, tecennün, cumhur, cumhuriyet, hal, biat, ihtiyar ve buna benzeyenler, Namık Kemal'in bütün eserleri, Abdülhak Hamid'in ve diğerlerinin fikir veren bütün eserleri. Osmanlı bütçesi, Maarif Nezareti'nin onayına sahip olmayan her dergi, Hidivin resimleri."

Gerçekten bu sözcükler ve kitaplar yasaklandı mı, ya da hangi koşullarda yasaklandı?

Kitap yasaklamaları genellikle doğrudur, ancak sözcükler konusunda aynı şeyi söylemek mümkün değildir. 1896'da Kahire'de yayınladığı "Kitab Garaib al Maktubci" adlı kitabında Beyrutlu gazeteci Salim Sarkis "sultan, halife, emir, melik" sözcüklerinin bile yasaklandığını ileri sürer. Hattâ örnek olarak Beyrutlu Emir Mustafa Arslan'ın isminin Mustafa Arslan Bey'e çevrilip Emir'liğin kaldırıldığını iddia eder. Ciota makalesinde bu iddiaların çoğunu örneklerle yalanlamıştır.

— Murad isminin yasaklandığı hakkında somut örnekler yoktur, Murad ismi Beyrut Arapça basınında kullanılmıştır.

— Mısır olaylarının (1881-82) yazılmasının yasaklandığı hakkındaki Edwin Pears'ün iddiasının aslı yoktur.

— Al Manar'ın listesindeki yasak denilen ıslahat, vatan, Türk, ittihad, cürun sözcüklerine 1896 hatta 1903 yıllarında da rastlanmaktadır.

— Corci Zeydan'ın iddia ettiği gibi her türlü halk edebiyatının yasaklandığının aslı yoktur.

— Kadınlara yazı yazdırmanın yasak edildiği hakkındaki iddia da yanlıştır.

MEMURDAKİ KORKUNUN KEYFÎLİĞİ ŞİDDETLENDİRMESİ

Yine Corci Zeydan'ın bir iddiası vardır ki, hayli şaşırtıcıdır: Gazetelerin yazı dizilerinde "devamı var" kaydını koymalarının yasaklandığı. Bu da bir sürü uydurma gibi asılsızdır, ancak kabul gerekir ki, pek uygun bir yakıştırmadır. Abdülhamit dönemi basınında her sayısında devamı var kaydıyla sürüp giderken, niçin olduğu açıklanmadan kesiliveren yazı dizilerine çok rastlanır. Ahmet Mithat'ın, Beşir Fuad'ın intiharı üzerine başladığı yazı dizisinin bir sebep gösterilmeden kesilivermesi bunun en ilginç örneklerinden biridir. Sebebini anlamak da pek zor değildir. Beşir Fuad bilek damarlarını keserek intihar etmiş ve son anına kadar intihar olayının vücudu nasıl etkilediği hakkındaki notlarını tutmuştur. Bu olayı, Abdülaziz'in bilek damarlarını keserek intiharı olayına benzetmek olasıydı. Bir kimsenin böyle bir şey yapamayacağı gerekçesine dayanılarak Mithat Paşa ve arkadaşları mahkûm edilmişlerdi. Beşir Fuad ise aksini ispatlıyordu.

Bu "devamı var" yasağı inancı, Yıldız Başkatipliğinden çıktığı ileri sürülen bir uydurma genelgeye dayatılmıştır. P.Fesch kitabında[3] bu genelgeyi şöyle özetler:

1— Sultanın sağlığının iyiliği, hasatın bolluğu, ticaretin ve sanayinin ilerlemesi haberlerine öncelik veriniz.

2— Ahlâk açısından Maarif nâzırınca onaylanmamış hiçbir dizi romanı yayınlamayın.

3— Bir sayıda bitmeyecek edebî ve ilmî yazılar yayımlayın. "Devamı var" deyimini kullanmayın.

4— Bir makalede beyaz boşluk ya da birkaç satırlık noktalı yerler bulundurmaktan kaçının. Şüphe uyandırır.

5— Şahsiyet'ten, özellikle yöneticilerin yolsuzlukları, suçları ve hatalarından bahsetmekten kaçının.

6— Kişilerin ve grupların yönetim aleyhindeki şikâyet başvurularını yayınlamayınız.

7— Her türlü tarihî ve coğrafî isimleri kullanmak yasaktır.

8— Yabancı hükümdarlara yöneltilen suikastlerden ve dışardaki ayaklanmalardan bahsetmek yasaktır.

9— Bu genelgeden gazetelerde bahsetmek de yasaktır.

Ne denli düzmece olursa olsun bu genelgenin bütün bir rejimin ana hatlarını verdiği de yadsınamaz. Tıpkı yasak sözcük listeleri gibi bu da uygulamadan alınan derslerin bir sonucudur.

Bütün bunlardan görüldüğü gibi, gerçekte rejim kendi yarattığı bir karmaşanın esiri durumuna düşmüştü. Bir tek kez bir vesile ile "kral" sözcüğü yasaklanınca, korkudan herkes onu kullanmaz hale gelebiliyordu. Oysa Ciota'nın da belirttiği gibi "Kral, Kraliçe, Melik, Melike" sözcükleri serbestçe kullanılmıştır. Aynı şekilde Abdülhamit'in *parlamento* sözcüğünden de korktuğu söylenir, oysa resmî gazete *Takvimi Vekayi*'nin 1891-92 yılındaki sayılarında Avrupa parlamentolarına ait haberlere sık sık rastlanır.

Bu karmaşa, Abdülhamit'in saltanatının ilk yarısı ile ikinci arasındaki sertleşme farkından da doğar. Başlangıçta hayli liberal görünen ve davranan sultan, sonraları gayet dengesiz bir tutum içine girmiştir. Kendisi en âdi jurnallere bile kulak verdikçe, sansür memurları da daha başka türlü davranmayı düşünemiyorlardı. Zaten bu yüzdendir ki, sansürün "muzır yayın" korkusuyla devleti alay konusu yapan uygulaması ne kadar alt düzey memurlarına ait olursa olsun, bütün günahının kendisine maledilmesinden Abdülhamit kurtulamamıştır. Bu kanının pekişmesinde son yıllarında sansür uygulamasının büyük bir artış göstermesi önemli bir rol oynamıştır. Ciota'nın verdiği rakamlara göre Beyrut için şöyle bir tablo çıkıyor:

Yıllar	Uyarı	Kapatma	Toplama
1878-1893	18	20	38
1894-1908	68	34	102

Özetle saltanatın ilk döneminde yılda bir uyarı ve bir kapatma varken, ikinci yarısında yılda ortalama 4,5 uyarı ve 2 kapatma vardır. Hem de gazetelerin sansüre uymaya büyük çaba göstermelerine rağmen. Nitekim ünlü matematikçi Salih Zeki de, son on yılda "evrak-ı muzırra" aramak yüzünden her türlü dengesizliğin arttığını vurgular ve şu örneği verir:

"Hararet nazariye-i riyaziyesinden bahseden ve Avrupa'dan posta ile getirtilen (Termo dinamik) isimli kitap, başlığında (dinamik) sözcüğü bulunduğundan sansürce alıkonuldu."[4]

Herhalde cahil memur dinamik'i, dinamit ile karıştırmış olmalıdır.

---

[1] Donald J.Ciota, "Ottoman Censorship in Lebanon and Syria 1876-1908," *International Journal of Middle Eastern Studies*, 10 (1979), s.167-186

[2] *Al Manar*, 1912, s.796

[3] P.Fesch, *Constantinople Aux Derniers Jours d'Abdul-Hamid*, Angers 1907

[4] Salih Zeki, "Ecnebi Postaları," Tanin, 18 Eylül 1324

"Millî Şef" döneminin örtülü sansürü

ALPAY KABACALI

Geniş anlamıyla sansür, düşünce ve kanaatlerin, haberlerin söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına ya da toplu olarak açıklanmasının ve yayılmasının önlenmesi, engellenmesidir. Engelleme II. Abdülhamid dönemi sansürü örneğindeki gibi bir ön denetim kurulu eliyle de gerçekleştirilebilir, aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere yasaklama ve yönlendirme yoluyla da... Hattâ, ceza kanunlarında düşünce suçlarına yer verilerek de kimi görüşlerin yayılması önlenebilir. Hukukçular, bunlar arasında ayrım yaparak Asıl Sansür-Örtülü Sansür-Dolaylı Sansür kavramlarını ortaya atmışlardır. Geniş açılı bakılırsa, sansür hükümleri ister yasayla ister anayasayla konulsun, sansür "her halde hukuka aykırıdır. Kaldı ki, yasa ile konan her zaman yasal değildir. Örneğin, 'sansür koşulları'nı yasa saptamış olsa bile 'sansür mercii'nin keyfiliği önlenemez." (Prof. Dr. Faruk Erem, kaynakçada agm).

Bu girişten sonra konumuza dönebiliriz:

ÖRTÜLÜ SANSÜR

II. Meşrutiyet'in ilanından bir yıl sonra, 16 Temmuz 1909'da kabul edilen Matbuat Kanunu, bazı değişikliklerle 1931'e kadar yürürlükte kaldı. Serbest Fırka ile "muhalif basın"ın tek parti yöneticilerinde yarattığı tedirginlik, iki "darbe"yle giderildi: Önce Serbest Fırka kapatıldı, ardından 25 Temmuz 1931'de yeni Matbuat Kanunu kabul edildi. Bu ikincisi, güdümlü basın yaratmaya yönelik, basın rejimini II. Meşrutiyet döneminin daha gerilerine götüren bir darbe'ydi.

Basına çeşitli kısıtlamalar getiren kanunun en önemli maddesi, 50. maddeydi: "Memleketin umumi siyasetine dokunacak neşriyattan dolayı İcra Vekilleri Heyeti kararıyla gazete veya mecmualar muvakkaten tatil olunabilir. (...) Bu suretle kapatılan bir gazetenin mesulleri tatil müddetince başka bir isim ile gazete çıkaramaz."

Ulus başyazarı Falih Rıfkı Atay'ın İttihatçı mantığıyla ifade ettiği üzere, artık gazetecilerin "talihleri bir telefon darbesine bağlı"ydı; başbakanın ya da bakanlardan birinin bir telefonu, gazete kapatılmasına yetiyordu.

İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, bütün kurumlarıyla yerleşmeye başlayan tek parti iktidarının basın anlayışını şöyle dile getiriyordu: "Matbuat yaşadığı muhitin siyasi rejimine de intibak eder. Her rejim kendisine muvafık bir vatandaş tipi aradığı gibi bir matbuat tipi de arar. (...) Dahili ve harici siyasette inkılâp ülküsünü elbirliği ile ilerletmeye çalışan veyahut o gayeye imale edilen matbuatın son misalleri Rusya'da, İtalya'da ve çok yakın zamanlarda Almanya'da görülmektedir."

1938'de, örnek alınan otoriter devletlerdekine benzer "Tek Şef" ("Milli Şef") sistemi kurulurken Matbuat Kanunu'nun birtakım maddeleri de lehte ya da aleyhte konuşma yapılmadan, Meclis'te parmaklar kaldırılarak değiştirildi. En önemli değişiklikler, gazete ve dergi çıkarmak için bildirimde bulunulmasını yeterli bulan sisteme son verilerek hükümetten (valiliklerden) "ruhsatname" alma zorunluluğunun getirilmesi; ayrıca, gazete ya da dergi çıkaracak olanların milli bir bankadan -yörenin nüfusuna göre- 500-5000 liralık güvence mektubu istenmesiydi. Öteki önemli değişiklikler şöyle özetlenebilir: "Suişöhret eshabından" (kötü ün sahibi) kimseler gazete çıkaramaz. Bu konuda herhangi bir ölçüt getirilmediğinden, hükümete (valiliklere) keyfi bir değerlendirme yetkisi veriliyordu. Kötü ünlü kimselerin çalıştırılması da yasaktır. Yazar ve çizerle birlikte hem sorumlu yönetmen ("umumi neşriyatı fiilen idare eden zat"), hem de gazete ya da derginin sahibi sorumludur. İntihar olaylarıyla "okullarda ve fakülte ve enstitülerde disiplini bozacak mahiyetteki vak'aları" gazetenin yayımlandığı yerdeki en büyük mülkiye âmirinden izin almadan yazmak yasaktır.

Görüldüğü gibi, bizzat kanun örtülü sansür öngörmekteydi. İkinci Dünya Savaşı dolayısıyla 1940 Kasımında sıkıyönetim ilan edilmesinin ardından, ancak faşist rejimlerde ve polis devletlerinde görülen türden uygulamalara geçildi. Ahmet Emin Yalman, Nadir Nadi, Sabiha ve Zekeriya Sertel başta olmak üzere, o dönemi yaşayan gazetecilerin pek çoğunun anılarında basının yıllar boyunca "ciddi bunalımlar geçirdiği" ve pek güç koşullar altında görev yaptığı anlatılmaktadır.

Yedi sekiz yıl süresince gazeteler - aşağıda örnekleri görülecek- emirlerle yönetildi, güdümlendi. Hoşa gitmeyen ya da emirlerine aykırı sayılan yayınlar için en sık uygulanan yaptırım ya da ceza, "kapatma"ydı. Cihad Baban'ın deyişiyle, "dört beş yıl içinde muhtelif ve basit sebeplerle on defadan fazla kapatılan gazeteler oldu." Ayrıca sık sık davalar açıldı, kimi gazeteci ve yazarlar sıkıyönetim bölgesi dışına çıkarıldı, kitaplar toplatıldı... *Tan* (Tan Olayı, 4 Aralık 1945) ve *Zincirli Hürriyet* gazetelerinin yayımlanmasını önlemek üzere de gösteriler düzenletildi, matbaa baskınları yaptırtıldı.

Konuyu İkinci Dünya Savaşı sırasındaki basın yasaklarıyla sınırladığımız için bu tür uygulamalar ve hükümet güdümüne kurdurulan Basın Birliği vb. üzerinde durmuyoruz.

DİREKTİFLER, TEBLİĞLER...

Sansür kararları, gazetelere Vilayet, Emniyet Müdürlüğü, Basın Yayın Genel Müdürlüğü, Savcılık ya da Sıkıyönetim tarafından, ya "Milli Şef" reji-

minin pek hoşlandığı "direktif" sözüyle, ya da "bildirim" anlamına gelen "tebliğ" kelimesi kullanılarak bildiriliyordu. Telefonla bildirimde bulunulduğu da oluyordu.

Çok partili rejime geçilirken, Demokrat Parti'nin en çok üzerinde durduğu konulardan biri de basın özgürlüğü oldu. DP'nin 1950'den sonraki "icraat"ı gözönüne alınırsa, bunda içtenlikten çok basına hoş görünme, gazetecilerle iyi ilişkiler kurma isteğinin rol oynadığı anlaşılır.

Sonunda CHP, hükümete gazete ve dergi kapatma yetkisi veren 50. maddeyi değiştirdi (1 Haziran 1946). Seçimlere bu hava içinde girildiyse de, çok geçmeden eski rejime dönüldü. Bu kez, II. Dünya Savaşı dolayısıyla ilan edilen ve tam yedi yıl sonra, 1947 Kasımında sona erecek sıkıyönetim imdada yetişmişti. 16 Aralık 1946 günü Sıkıyönetim Komutanı Korg. Asım Tınaztepe imzasıyla yayımlanan şu "tebliğ" aynı zamanda önemli bir tarihî belgedir:

"Sıkıyönetim bölgesi içinde genel güveni sağlamak görev ve sorumluluğu altında bulunan komutanlık, hududu içindeki illerde aşağıdaki tedbirlerin alınmasına lüzum görmüştür.

1. Mahkûm komünistler veya müfrit komünist mefkûreli kimseler tarafından örtülü bir şekil altında kurularak memleket içinde içtimaî bir zümrenin diğerleri üzerinde tahakkümünü tesise ve mevcut iktisadi ve içtimaî nizamları bozmaya çalıştıkları anlaşılan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ile Türkiye Sosyalist Partisi merkez ve şubeleri ve mevcut sendikalardan bu partiler veya onlardan aldıkları direktifle hareket eden kimseler tarafından kurulan ve kendi maksatlarına göre sevk ve idare edilenleri ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği ve İstanbul İşçi Kulübü kapatılarak faaliyetlerine son verilmiştir.

2. Bu partilerin fikirlerini yayan *Sendika, Ses, Nor Or, Gün, Yığın* ve *Dost* gazete ve dergileri ve bunların matbaaları kapatılmıştır.

3. 9 Aralık 1946 tarihli müsbasında belirmiş olduğu veçhile memleketin siyasi ve hukuki nizamını bozma yolunda propaganda yapan *Yarın* gazetesi ve matbaası dört ay için kapatılmıştır.

4. İrticaî mahiyette yaydığı fikirlerle emniyet bakımından zararlı görülen *Büyük Doğu* dergisi ve matbaası dört ay için kapatılmıştır.

5. Komünist propagandasını taşıyan her türlü yazının sıkıyönetim hududu dahilindeki illere girmesi ve bu illerde basılıp satılması yasaktır. 16.12.1946

Sıkıyönetim K. Korg.
Asım Tınaztepe

Komutanlık, sıkıyönetim sona erene kadar, -aşağıda 1947 tarihli iki kapatma kararında örneği görüleceği üzere basın üzerindeki denetimini sürdürdü.

SANSÜR BELGELERİ

İç Olaylar Hakkında:

• Nihal Atsız ve Sabahattin Ali davası hakkında kommanter yapılmamasını, makale yazılmamasını, mahkeme safhalarına ait haberlere son verilmesini rica eder, müteakip mahkemelere ait ayrıca iş'aratta bulunulacağını arzederim. 29.4.1944

Basın ve Yayın Um. Md.

• Soma'da linyit ocaklarında vukua gelen maden kazası hakkında gazetelerimizin neşriyat yapmamaları... 23-24.7.1942

• Üniversite Talebe Birliği'nin bugün toplanan kongresi hakkında birliğin tebligatından başka neşriyat yapılmaması lâzımdır. 30.3.1944

Örfi İdare Kom.
Korg. Sabit Noyan

• Ali İhsan Sabit'in yarınki muhakemesi hakkında gazeteler mahkeme safahatı ve iddiadan bahsedecekler, maznunun emekli generalliği mevzuubahis edilmeyecek ve sadece Ali İhsan Sabit denilecek. 5.8.1944

Mıntıka Müdürlüğü

• Bir kadını yalancı şahitliğe teşvikten suçlu sorgu hakimi ....'nin cereyan eden mahkemesine dair neşriyat yapılmayacaktır. 6.5.1942

• Başvekilin seyahatleri hakkında Anadolu Ajansı'nın vereceği haberlerden başka hiçbir suretle neşriyat yapılmaması rica olunur. 17.7.1941

Matbuat Um. Md. Selim Sarper

• Perapalas'taki infilak hadisesi hakkında tebligat hilafına fazla neşriyat yapmak suretiyle tahkikatı işkâl ettiklerinden dolayı hareketlerinin derecesine göre 13 Mart 1941 perşembe gününden itibaren *Yeni Sabah, Vatan, Hakikat ve Halk* gazeteleri üçer gün, *Vakit, Tan, Son Posta, Akşam, Politika* ve *Tasvir-i Efkâr* gazetesinin de ikişer gün kapatılmaları Örfi İdare Komutanlığının emri iktisasındadır. 12.3.1941

• Son günlerde vukua gelen tren kazaları hakkında Anadolu Ajansı'nın verdiği malûmat haricinde hiçbir surette neşriyat yapılmamasının gazetelerin selâhiyetli mümessillerine tebliğini rica ederim. 4.2.1941

Matbuat Um. Md.

• 27 Şubat 1947 tarihli *Yeni Sabah* gazetesi Genelkurmay Başkanı Org. Salih Omurtak'ın vazife seyahatı esnasında Çorlu'da hakkında hürmet gösterenler arasında konuşurken söylediği sözlerin tahrif edilmiş şeklini neşrederek bu yazı ile Ordu'yu günlük politika işlerine bulaştırmak ve her zaman siyasi cereyan üstünde olan Ordu'ya bu cereyanları sokmak gayesini güden bir mahiyet vermiştir. Bu sebeple, *Yeni Sabah* gazetesi 27 Şubat 1947 tarihinden itibaren süresiz kapatılmıştır. 27.2.1947

Sıkıyönetim Kom. Korg.
Asım Tınaztepe

• 24 Temmuz 1946 tarihli Sıkıyönetim Komutanlığının tebligatında milletvekili seçim sonuçları hakkında vatandaşları şüpheye düşürücü ve bu yüzden memleketin huzurunu sarsacak neşriyat yapılmaması ve bu tahriklere karşı komutanlığın harekete geçeceği bildirilmesine rağmen 19 Nisan 1947 tarihli *Tasvir* ve *Demokrasi* gazeteleri İzmir'de bir milletvekiline atfen BMM'nin gûya meşru olmadığı hakkında tahrikâmiz neşriyatta bulunduklarından her iki gazete de basıldıkları matbaalarla birlikte süresiz olarak kapatılmıştır.

Sıkıyönetim Kom. Korg.
Asım Tınaztepe

Dış İlişkiler Hakkında:

• Almanlarla Ruslar arasında hadis olan yeni vaziyet muvacehesinde hükümetimiz bitaraflık ilan etmiş bulunmaktadır. Matbuatımızda ise son bir iki günde bu vaziyet hakkında intişar eden yazılar bazan bir istikamette, bazan diğer istikamette olmak üzere bu bitaraflıkla gayrı kabili telif bazı temayüller arzetmektedir. Gerek başmakale ve fıkralar ve gerek askerî makaleler ve karikatürlerle resimlere de şamil olmak üzere hükümetimizin takibe karar verdiği hattı hareketin çerçevesi içinde kalınmasının katiyyen matlub olduğunu bir kere daha hatırlatır bu vesile ile saygılarımı tekrarlarım. 27.6.1941.

Mat.Um.Md.Selim Sarper

• İngilizlerin Yunanistan'a yaptıkları ve ileride yapacakları askerî mahiyetteki yardımlar hakkında herhangi bir haber vermekten bir müddet için içtinab edilmesini ehemmiyetle rica ederim. 10.3.1941

Matbuat Um.Md.Selim Sarper

• Alman Nasyonal Sosyalist fırkası erkânından Rudolf Hess'in tegayyübü hakkında bu akşam A.A. tarafından

verilen haber hakkında hiçbir tefsir yapılmadan, ancak haberin neşriyle iktifa olunacaktır. Bu habere dair sansasyonel manşet veyahut serlevha konmayacaktır. 12.5.1941

Matbuat Um.Md.Selim Sarper

• Bugün öğleyin Londra Radyosu gizli silahlarla mücehhez, fakat ticaret eşyasıyla yüklü olan Alman ticaret gemilerinin Boğaz'dan geçerek Karadeniz'e geçtiklerini haber vermektedir. Bu hususta evvelce verilen direktifleri tekrarlar, yazılmamasını rica ederim. 5.6.1944

Ekonomik Konular Hakkında:

• Un vesair ihtiyaç maddeleri hakkında neşriyat yapılmayacaktır. 7.5.1941

• Ekmekten, odundan ve kömürden, etten şikâyet kılıklı neşriyat yapılmayacaktır. 10.1.1942

• Otomobil yedek parçalarıyla lastiklerin bittiği, un stokunun azaldığı yazılmayacaktır. 10.8.1940

• Şeker fiyatları hakkında AA'nın vereceği haberlerden gayri, hususi veya muhabir istihbaratına müstenid neşriyatta bulunulmamasını rica ederim. 20.1.1942

Çeşitli Konular Hakkında:

• 1. Gazetelerde büyük manşetler yalnız dahilî haberler için kullanılacaktır. 2. Haricî haberler tek sütuna dizilecek ve bu haberlere azami 24 puntodan büyük başlık konmayacaktır. 3. Matbuat Umum Müdürlüğü'nün ve Anadolu Ajansı'nın vereceği harici haberlerden başka hiçbir harici haber neşredilmeyecektir. 4. Türk rejiminden ve bu rejimin ideolojisinden gayrı, velev fikrî tetkik namı altında olsa da diğer rejimlere ve ideolojilere ait neşriyat yapılmayacaktır. 20.7.1940

Başbakan Refik Saydam

• *Cumhuriyet*'te Nadir Nadi'nin makaleleri neticesinde açılan kalem münakaşası nihayet bulacaktır. 3.8.1940

• Yabancı devlet reisleriyle icra heyetleri başlarında bulunan zevat hakkında itidalli karikatür yapılması... 22.5.1940

Cihad Baban, "İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Basını", *Son Havadis*, 23.9.1984.
Prof. Dr. Faruk Erem, 'Basının Sorunları ve Örtülü Sansür", *Milliyet*, 5.8.1980.
Server İskit, *Türkiye'de Matbuât Rejimleri*, İst. 1939.
Alpay Kabacalı, "Türkiye'de Basın Sansürü", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, s.959-966.
Alpay Kabacalı, "Tan Olayı", *Tarih ve Toplum*, s.24, Aralık 1985.
Alpay Kabacalı, Kişisel arşiv.
Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, 2. bas., İst. 1965.

Örfî İdare sık sık tebliğler neşrederek basını sansür altında tutuyordu. Radyonun haberler bülteninde yayımlanan bir haberi gazeteye koymakta bir mahzur görmemiştik. Radyonun haberi gazetede yayımlanınca, Örfî İdare Komutanının (Ali Rıza Artunkal) huzuruna diktiler bizi. Paşa hiddetle sordu:

"Bu haberi nereden aldınız?"

"Radyodan efendim..."

Paşanın hiddeti artmıştı. "Radyodan mı?" diye gürledi. "O radyo da artık çok oluyor. Tenbih edin, benim mıntıkamda söylemesin böyle şeyleri..."

(Anlatan: Sadettin Işık-Ayhan Yetkiner: *Konuşan Kalemler*, İst. 1969, s.122)

Günvar Otmanbölük, *Babıâli'nin Yarım Asırlıkları*, İst. 1986.
Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, İst. 1969.
Zekeriya Sertel: *Hatırladıklarım*, İst., 1968.
Kemal Sülker: Savaş Yılları ve Gizli Sansür, *Somut*, s.51/25, 22.7.1983.
Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın Tarihi*, İst., 1973.
Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c.III-IV, İst. 1970-71.
Çetin Yetkin, *Siyasal İktidar Sanata Karşı*, Ank., 1970.

Pulliam Davaları

1959-60 yıllarının en önemli davaları Pulliam davalarıdır. Amerika'nın ünlü gazetecilerinden Eugene Pulliam 1958 yılının ortalarında Türkiye'ye gelmiş ve Başbakan'la görüşmek istemişti. Uzun zaman beklettiler kendisini. Pulliam da vaz geçti, tam Amerika'ya dönecekti ki Menderes'in İzmir'e giderken vapurda kendisini kabul edeceğini bildirdiler. Pulliam da, pekâla, deyip Ege vapuruyla İzmir yolculuğuna çıktı. Ama Başbakan parti işlerine vermişti kendisini; yine Pulliam'a zaman ayıramadı; görüşemediler. Yalman çıkacak gerginliği önlemek için elinden geleni yaptı, iki başyazı döşendi; fayda etmedi. Pulliam küskün ayrıldı Türkiye'den. Döndü Amerika'ya, Indianapolis gazetesinde izlenimlerini yayınladı. Amerika'da 72 gazetede çıktı bu yazılar. Bir yazısının başlığı "Onikiye çeyrek var"dı. Pulliam Türkiye'deki gidişin tehlikeleri üzerinde duruyordu bu yazısında. Menderes için bu hiç de övünülecek bir şey değildi. Dünya, Ulus, Vatan ve Kervan bunun çevirisini yayınladılar. Kim ve Altıok dergileri de bunu aldılar sütunlarına. Bir kıyamettir koptu tabiî. Başbakan, yazıyı basan gazeteler hakkında kovuşturma yapılması için savcılara izin verdi. Davalar açıldı. Menderes bir süre sonra Dünya gazetesi ile iyi ilişkileri sonucu olarak bu gazete hakkındaki şikâyetini geri aldı ama öteki gazeteler yargılandılar.

Açın 1950-60 yılı gazetelerini, her gün bununla ilgili bir haber görürsünüz:

"Ulus ve Akis'e kapanma kararı tebliğ edildi. Ulus iki ay, Akis bir ay çıkmayacak" (27 Mayıs 1959);

"Yalman, Tirali ve Akpınar'ın 1-3 yıl hapsi istendi. Falih Rıfkı Atay, Bedii Faik ve Yekta Ragıp Önen'in Pulliam yazısından ötürü duruşmalarına devam edildi" (29 Mayıs 1959);

"Pulliam davasında *Kim* mahkûm oldu. Şahap Balcıoğlu 16 ay hapis yatacak, dergi bir ay kapanacak" (16 Temmuz 1959);

"Pulliam'a açık mektup,

Sayın Mr.Pulliam, lütfen bir daha Türkiye hakkında yazı yazmayınız. Gerçi sizin oralarda herkes istediğini düşünüp yazmakta serbesttir, basın hürdür. Ama siz lütfen Türkiye hakkında yazı yazmayınız. Çünkü, bizim buralarda, basının hâlâ hür olduğunu zanneden bazı meslekdaşlarımız var. Onlar bunları iktibas ediyorlar. Ama aradaki fark şimdilik 6 yıl, 7 ay, 16 gün hapis, 19.888 lira para cezası ve 3 gazetenin kapatılıp yüzlerce gazetecinin işsiz kalması..." Abdi İpekçi, Milliyet 1 Ağustos 1959

"Pulliam davalarında Menderes Dünya için muvafakatini geri aldı" (10 Eylül 1959);

"Ulus'un sorumlu yazı işleri müdürü Ülkü Arman Pulliam davasından dolayı açlık grevinde" (26 Kasım 1959);

"Pulliam makalesini yayınlayan Vatan kapatıldı. (17 Aralık 1959);

"Pulliam'ın Milliyet'e beyanatı: Türk meslekdaşlarım dünyanın en cesur gazetecileridir. Tabiî dostumuz ve müttefikimiz Türkiye'nin ve hayranı olduğumuz Türk milletinin bu durumu çok acıdır" (23 Aralık 1959);

"Kim dün kapatıldı" (24 Aralık 1959);

"Balcıoğlu 16 ay için hapse girdi" (6 Ocak 1960);

"Pulliam dört Türk gazetecisine burs veriyor (24 Ocak 1960);

"Vatan'ın sorumlu yazı işleri müdürlerinden Selami Akpınar cezaevine girdi" (29 Ocak 1960);

"Naim Tirali dün hapse girdi, 16 ay yatacak" (18 Şubat 1960);

"72 yaşındaki başyazarımız Yalman dün hapse girdi, 15 ay 16 gün yatacak" (8 Mart 1960);

Hıfzı Topuz, *100 Soruda Türk Basın/Tarihi* (İstanbul: Gerçek Yay., 1973), Soru 81, s.200-2.

Ernst Barlach, 1870-1938. "Rus Dilenci Kadını II", Bronz, 1907.

Dersaadet Dilencileri ve Bir Belge

NECDET SAKAOĞLU

İslam dini, kimsesiz, hasta, sakat, âma, felçli... olanların dilenmesine izin verir. Ama, böylelerinin Allah rızası için diyerek sokaklara dökülmelerinden önce, sağlıklı ve varlıklı insanların Allahın rızâsını kazanmak dileğiyle muhtaçları bulmalarını ister.

Yoksulun el açanına dilenci dendiğini hatırlattıktan ve dilenciliğin tarihi saptanamayacak kadar eski bir "meslek" olduğunu vurguladıktan sonra meslek deyimini alay anlamında kullanmadığımızı da belirtelim. Osmanlı toplumunda dilenciler başlı başına bir esnaf zümresiymiş. Şer'an dilenmesine izin verilenlere bir "cer kâğıdı" (dilenme ruhsatı) düzenlenirmiş. İstanbul Kadılığı'nda saklı tutulan sicil defterinde de ruhsatlı dilenciler kıdem sırasına göre yazılıymış. Yeniçeri Ocağı zâbitlerinden de bir Başbuğları varmış. Cer kağıtsız, kayıtsız, başbuğsuz, gözü açıklık edip dilenmeye kalkışanlar yakalandığında, İstanbullu ise hapse konur, taşradan gelme ise memleketine yollanırmış. Evliya Çelebi'nin tesbitlerine göre kendi zamanında dilenci esnafı yedibin kişilik büyük bir hizmet sektörüymüş. "Cerrar, kerrar, gurebâ... cümlesi, softan hırkaları, hasırdan hurma lifinden destarları, ellerinde yedici deynekleri ile Ya Fettah ism-i şerifini okuyup cümle körler birbirlerinin omuzuna yapışıp kimi hilkatten kimi kazâen topal, kambur, inmeli, elsiz, ayaksız, kimi üryan... nice bayraklar arasında Cerrar Şeyhini ortaya alıp şeyh dahi dua edip yedi bin fukara birden Allah Allah!.. Âmin dediklerinde sadâları gökyüzünü tutarmış. "Ve bu alayla, törenlerde esnaf ordu alayına katılırlarmış. Dilencilerin pîri ise Medine'de gömülü Eş-şeyh Sâî imiş. Kimileri, şuradan buradan "Kör altmış, topal seksen, hem kör hem topal yüzseksen!" (x) yollu siparişlerle sakatlar getirtip veya kör topal köleler satın alarak ayrıca ağır rüşvetlerle cer kağıtları da sağladıktan sonra patron olurlarmış. Bunlar Dilenci İratçısıymışlar. Eyüb'de de resmî bir Seele (Dilenci) Kethüdalığı mevcutmuş. Bu işe bakan kamu görevlisi, tezkeresiz dilencileri, cenazelerin çoklukla kaldırıldığı Eyüb'e sokmayarak izdihamları önlermiş. İstanbul'a özellikle Üç Aylar başlayınca vâfir (pek çok) dilenci sevkeden yörelerden kaçarak Dersaadet'e gelen ve İt Alayları'nı oluşturan ne idüği belirsiz, kendi yörelerinin dilencilerinden haraç alarak geçinen serserilere de Dilenci Pehlivanı denirmiş. Nihayet meslek icrasında semt faktörü

kalıyor. Bu konuda da öteki meslekler-den farksız bir uygulama görülüyor. Örneğin, sevaba sığınanların gelip geçtikleri câmi, tekke, türbe önleri ile köprü üstü ve ana caddeler, mesleğin bol kazanç getirici noktaları sayıldığından bu yerlerin mütevellilerine, imamlarına kayyımlarına, bekçilerine, zaptiyelerine, dilencilerin her gün bir miktar para vermeleri koşulmuş. Bu da Dilenci Şerefiyesi imiş. Uzatmayalım, dilencilik üstüne daha ilginç bilgiler edinmek isteyenlere, merhumlar Evliya Çelebi'yi (Seyahatnâme), Hüseyin Rahmi'yi (Hayattan Sayfalar), Reşad Ekrem Koçu'yu (İstanbul Ansiklopedisi) salık verebiliriz.

1790'da yazılan *Lâtife-i Vehbî*'de ise "der keyfiyet-i cerrarân ve fukarâ-yı sâbirîn" ara başlığı altında, dilenerek merhamet sömürücülüğü yapan *cerrarân* ile gerçekten yoksul olduğu hâlde sabreden ve sıkıntısını gizleyen *fukarâyı sâbirîn*, 28 beyitlik bir bölümde anlatılıyor:

lîk var nice hayâsız cerrâr
ittihâz eylemiş ol san'atı kâr
kendüye bâb-ı su'âli açmış
yüz suyun yerlere saçmış
.....
kimi sâyis kimisi a'kkâm
sarunub şemle bürünmüş ikrâm
kisvet-i cerri tamam uydurmuş
Hacı Kışkış deyü nâm uydurmuş
.....
el açar olmasa dahi muhtâç
karnı tok olsa yine gözleri aç

Bu dizelerde dilenciler acımasızca eleştirilir ve böylelerine bir "çürük akçe" dahi verilmemesi öğütlenirken,

yine setre çalışır ahvâlin
arz eder Rabb-i Kerim'e hâlin
utanur cerr ü sû'âl eylemeğe
sofra başında oturmaz yemeğe
sırrını kimseye fâş eylemez
aç yatur ağzın acub söylemez
.....

dizeleriyle de yoksulluk pençesine tutsak düşmüş fukaraya yardıma koşulması vurgulanıyor. Sadakanın asıl muhtacı bulmasını "sedef içine düşüp incileşen nisan yağmuruna" benzetiliyor.

Osmanlı yönetiminin dilencilere pek merhamet göstermediği ama bu olguyu da hiçbir şekilde önleyemediği az sayıdaki belgelerden anlaşılıyor. Taht Şehri İstanbul'un, zenginlikler arasında tantanalı yıllar yaşadığı 16. yy sonlarında İstanbul Kadısı'na yazılan bir fermanda "şer'an dilenmemesi gereken kimselerin giderek çoğaldığı, bunların, dipdiri olmalarına karşın mahallelerde dolaşarak veya bir köşeye otururak dilendikleri; kimilerinin de kör ve sakat köleleri veya tâze hâtunları eski giysiler içinde bu işe ittikleri" uyarılmakta ve ellerinde cer kağıtları bulunmayanların sağlamlarının toplanıp küreğe gönderilmesi buyurulmaktadır. Aynı yıllardaki bir başka hükümde de yeni türeyen dilenci Arapların, halka yağlı kara gibi yapıştıkları, halktan bazı açık gözlerin de boyunlarına zincir takıp "mahbusdur, borçludur..." uydurması ile sokak sokak gezdirdikleri adamları vesile edinerek para topladıkları, kimi softaların ise üçer beşer gruplaşıp sokak aralarında Kur'an ve ilahî okuyarak ya da yanlarında bir hasta dolaştırarak dilendikleri anlatılır. 1759'daki bir genel tarama sonunda ise başkentte toplanabilen kırküç dilenci -tabiî cer kağıtsız olduklarından- bir salapuryaya doldurularak İzmit'e gönderilmiş. (Orada rençberlik edeceklermiş!)

Henüz çevrimini yapamadığımız gibi, konusu üzerinde tanıtıcı bir yazı dahi hazırlayamadığımız "Hâzâ Kitâb-ı Hamza Efendi Risalesi Merhum" (xx)'un 255/a varaklarından sadakaya, dilenmeye ve dilenciye ilişkin bir iki cümleye de buracıkta yer verelim:

"...Cemaat (topluluk) yanında meselâ bir sâil (dilenci) bir nesne istese ol kimse dahi ol cemaatden utansa da virse... ama kalbinden rızası olmasa bu vechile dahi iyilik mâlin (parasını) almak haramdır(!.)", "ve dahi kuvvet-i yevmiyesi olan yani bir günlük azığı olan kimse suâl (dilenme) tarıkıyle bir nesne kesb (elde) etmek bu dahi kesb-i habisdir (haram kazançtır)", "Bir gecelik taamı (yiyeceği) var iken bir kişi sual sebebiyle cehennemin kızgın taşların çoğaltmış olur...", "Şol kimse mâli (parası) çok olsun için nâsdan (halktan) dilene, kıyamet gününde ânın yüzünde yaralar olub ve cehennemden âna yemek, ıssı taşdan olur."

Özel arşivimizdeki H.1207 (m.1792) tarihli, III. Selim'in bir Hükmü; örgütten, defterden, disiplinden yoksun kaçak dilenen gayrimüslim dilenciler için öngörülen önlemleri içeriyor. Rumların, Musevilerin ve Ermenilerin çoklukla oturdukları semtlerin başlıca yetkilileri sayılan Galata Kadısı'na, Galata Voyvodası'na ve Topçubaşı'ya yazılan, birer sureti de Yeniçeri Ağası ile Hassa Bostancıbaşısı'na gönderilen bu ilginç hükmün çevrim yazısından ayrı, *"Tarih ve Toplum"* yazarlarının dilinden yakınanları kızdırmamak için de özetini verelim:

"Galata Kadısı'na, Topçubaşıya ve Galata Voyvodası'na buyruğumdur:

Sakat ve kör dinsizlerle Yahudilerin, huzurevlerinde ve hastahanelerde tutulmaları, sağlıklı olanların da memleketlerine gönderilmeleri; dilenenlerin çarşı pazarda halkı rahatsız etmemeleri konusunda çıkarılan önceki buyruğumu biliyorsunuz. Rum ve Ermeni Patriklerine de fermanlar yazılarak yatalak ve iyileşemeyecek durumdaki dindaşlarını uygun yerlere yerleştirmeleri ve bakımlarını sağlamaları istenmişti. Fakat, Rum ve Ermeni toplumlarının sağlık yurtları harap olduğundan onarımları gerekmekteymiş. Galata, Beyoğlu ve Yedikule dışındaki Rum hastahanelerinin onarımı için izin isteyen Rum Patriki'nin dileği kabul edildi. Onarım işine kesinlikle müdahale etmemeniz buyruğumdur. Başkalarının müdahale etmesine de izin vermeyecek, bu onarımları fırsat bilerek kimilerinin para sızdırmasına da göz yummayacaksınız."

Sonucun ne olduğunu bilmiyoruz. Kuşkusuz, Rum ve Ermeni toplumları sağlık yurtlarını onartmışlar, Osmanlı-Türk hoşgörüsünden her vesileyle olduğu gibi bu nedenle de yararlanmışlardır. Bizi düşündüren konu, olayın bir danışıklı döğüşten kaynaklanıp kaynaklanmadığıdır: Yoksulunu sakatını kolay kolay sokağa salıvermeyen gayrimüslim cemaatleri, bazı kurumlarını yenilemek ve onartmak için, şuradan buradan devşirme dilencileri bir süre ortalıkta dolaştırıp bu hükmü çıkartmışa benziyorlar...

(x) Bu tekerlemenin gerisinde acı gerçekler saklıdır. Bir zamanlar İstanbul'da Dilenci reisliği yapan birisi, göz kör edip bilek bacak keserek başkente dilenci sevk eden taşradaki imâlatçısına böyle bir telgraf çekmiş ya da haber salmış. Anlamı şu: "Kör gönderirsen 60 kuruş, topala 80 kuruş, eğer hem kör hem topal yapıp yollarsan 180 kuruş yevmiye ödeyip dilendiririm." İlginç ama, korkunç bir mesaj!..

(xx) Tarikatçı Seyyid Mustafa Efendi'nin H. 1129 (M.1717)'de yazdığı Bey'ü Şirâ Risalesi, Aynı konudaki Hamza Efendi Risalesi'nin nefis bir şerhidir. Bu Osmanlıca eser, İslâm dininin ödünsüz kurallarına göre ticaret yaşamını, para piyasasını, alış veriş ilişkilerini, alacağı borcu, zekâtı, sadakayı... son derece düşündürücü ve "nasılmış ne olmuş?" sonucuna götürücü bir anlatımla veriyor. Tanrı kısmet ederse ya tamamını çevireceğiz, ya da uzunca bir tanıtım yazısı hazırlayacağız.

Galata kadısına ve topçubaşı ve galata voyvodası ziydemecdehümaya hükümki kefere ve Yahudi tâifesinden ve a'lil ve a'mâ olanları tâbhâne ve hastahânelere vaz' ve eli/ayağı tutanları vilâyetleri câniblerine irsâl olunmak ve bu makûleler suâl ile esvak/ve bâzârda i'bâdullahı tâ'cizden men' kılınmak hususuna irâde-i a'liyyen ta'alluk eylediğine binâen kefere seelesinden/asitâne-i a'liyyemde başı boş ve kâr ü kisbe muktedir ve çift ü çabuk kaçkunu olanları ahz/ve vilâyetleri câniblerine irsâl ve hastahânelerini sâbıkda olduğu vechile tanzim eyleyüb a'lil/ve a'mâ ve emrâz-ı müzmine eshâbından olub suâl ile teayyüşe mecbur olanları hastahânelerine/vaz' eylemeleri Rum ve Ermeni patriklerine bâ ferman-ı â'lî bundan akdem tenbih olunduğuna ittibâen/o makulelerden amelmande olub tımarı kaabil olmayanları münasib mahallere vaz' ve ma'aşlarına râbıta/ve nizâm verüb esvak ve bâzârdan geşt ü güzârdan men' eyledügini ve kaabil-i i'lâc olanları/hastahânelere vaz'la tımara egerçe râbıta verilmiş olub lâkin hastahâneleri bir müddetden berü/metrük ve teşvik harâb ve beherhâl tanzim ve tâ'mire muhtac idügini ve Rum milletinin kadimden/Galata ve Begoğlu ve Yedikule hâricinde üç bab hastahâneleri olub ecanibden/tanzim ve ta'mirlerine muhalefet kaydında olacakları âşikâr olduğunu âsitâne-i a'liyyemde Rum Patrıkı/memhur arzıhâliyle inhâ ve o makule kaabil-i tımar olanları hastahânelere vaz'-ı tımarlarıyçün zikr olunan/hastahânelerin ta'mirleri hususuna kimesne tarafından dahl ve ta'arruz olunmamak bâbında/emr-i şerifim sudurunu istidâ edüb bu bâbda hatt-ı hümayun-u şevket-makrunum şeref-yâfete-i sudur olmağla/zikr olunan hastahânelerin tanzim ve ta'mirine muhalefet olunmamak fermanım olmağın imdi tâife-i merkumenin/hastahânelerinin muhtâc-ı ta'mir olan mahallerinin termimine ruhsat verilmesi marîz olanlarının vaz'ıyle/esvak ve bâzârda i'badullahı ta'cizden vikayet olunmasına mebni idügi ve ta'mirini vesile ile/kimesne tarafından akça mutalebe olunduğuna rızâ-yı a'liyyem olmadığı sen ki mevlânâ ve topçubaşı ve voyvoda-yı/mumaileyhimsiz mâlûmunuz oldukda ber-minvâl-i muharrer Rum milletinin galata ve begoğlunda kâin kadimî/hastahânelerinin lâzımgelen ta'mir ve termimi hususuna tarafınızdan ve taraf-ı âherden müdahale/ve taarruz vukua gelmemesine ve kimesne tarafından akçe mutalebe etdirilmemesine dikkat eyleyesiz/vaz'-ı kadimîni tecavüz etmek veyahud bu vesile ile akçe ahz olunmak/lâzım gelürse bieyyihâl mazhar-ı i'tâb-ı hüsrevânem olacağınız mukarrerdir âna göre a'mel ve hareket/ve hılâf-ı rızâ tecvizden ittika ve mücenebet olunmak babında

fi evahır RA 7

Bir sureti

İstanbul kadısına ve yeniçeri ağasına ve hassa bostancıbaşıya/Rum milletinin Yedikule hâricinde olan hastahâneleriyçün bervech-i muharrer

Bir sureti

Galata kadısına ve topcubaşıya ve galata voyvodasına Ermeni milletinin Galatada/Begoğlunda vakı' bir bab hastahânelerinin ta'miriyçün ber-vech-i muharrer

Bir sureti

İstanbul kadısına ve yeniçeri ağasına ve hassa bostancıbaşıya Ermeni milletinin İstanbulda/Narlıkapu hâricinde ve vaki bir bab hastahânelerinin tâ'miriyçün bervech-i muharrer.

III. Selim'in H.1207 (M.1792) tarihli
Emr-i Şerifi'nin çevrim yazısı.

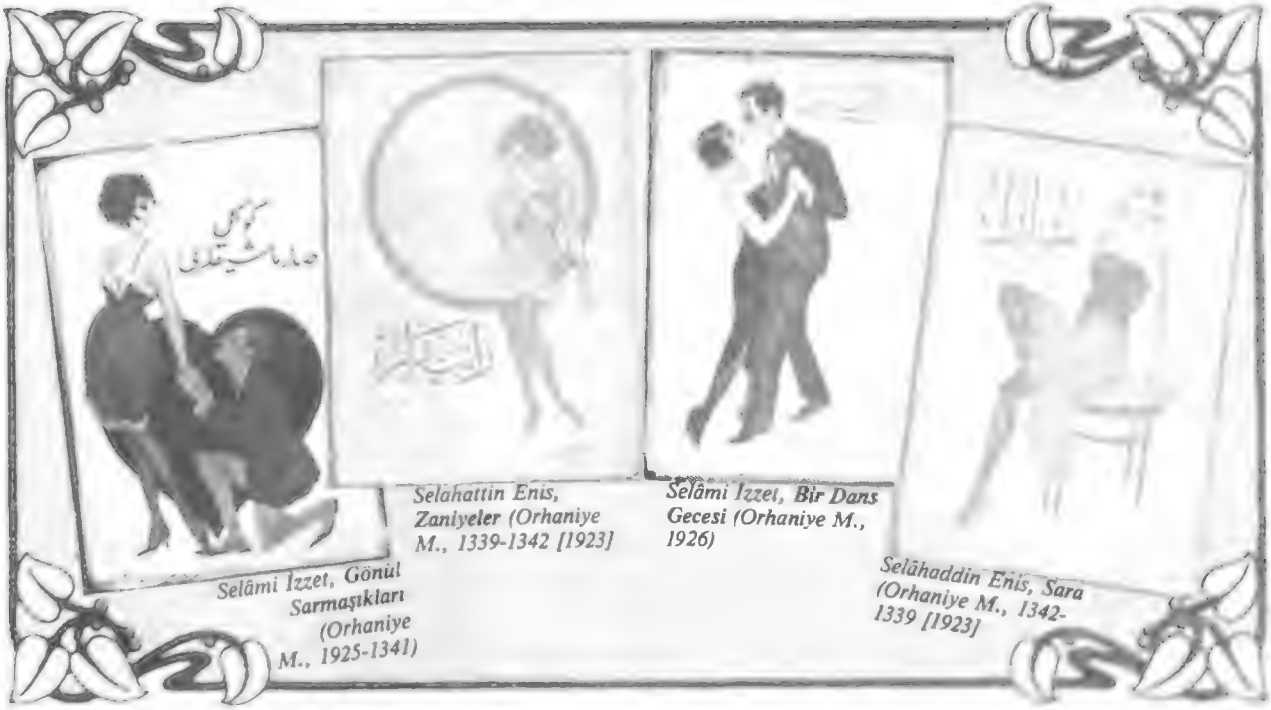

Selâmi İzzet, Gönül Sarmaşıkları (Orhaniye M., 1925-1341)

Selâhattin Enis, Zaniyeler (Orhaniye M., 1339-1342 [1923]

Selâmi İzzet, Bir Dans Gecesi (Orhaniye M., 1926)

Selâhaddin Enis, Sara (Orhaniye M., 1342-1339 [1923]

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Müstehcen Avam Edebiyatı

ZAFER TOPRAK

Kadın, tutku, sevgi, Batı'ya yönelik edebiyatımız Servet-i Fünun ya da Edebiyat-ı Cedide ortamının ana temalarıdır. Bundan böyle edebiyatımızda kadın kahramanlar, Batı'dakine benzer bir biçimde özgürlükten yana ağırlıklarını koyarlar. Her ne kadar Tanzimat edebiyatımızda Ahmed Midhat, Namık Kemal, Samipaşazade Sezai gibi yazarlar kadından yana tavır alır, kadın haklarını hiç olmazsa toplumsal ve medenî konuda gündeme getirirlerse de, Servet-i Fünun bu alanda çok daha baskın çıkar, erkeğe başkaldıran, hattâ tutkun erkeği kendine ram eden kadın kahramanlara romanlarında yer verir.

Edebiyatımızda kadın, Servet-i Fünun'la saygınlık kazanır, birey olarak toplumsal yaşamda yerini alır. Duygularıyla, düşünceleriyle, tüm kişilikleriyle somut kadın tipleri edebiyatımızda ilk kez Servet-i Fünun romanında görülür.

II. Meşrutiyet'le birlikte roman kahramanı kadının kazanımları önemli ölçüde yaşama yansır. Hürriyetin İlânı (1908) ile birlikte kadın sorunu geniş bir kesimce tartışılmaya başlar. Batı'daki feminist gelişmelere benzer bir biçimde kadın hak ve özgürlükleri tüm meşrutiyet yıllarının gündemini işgal eder. Kadın bundan böyle meşrutî düzenin bir parçasıdır.

Gazete ve dergiler kadın sayfalarına yer verirler, kadın dergileri çıkar, kadın sorunu ve feminizm üzerine düzinelerce kitap ve risale yayınlanır. Kadın dernekleri bilfiil Osmanlı kadınını aktif olmaya sevkeder. Kadınlar Hilâl-ı Ahmer'de erkeklerle birlikte aynı mekânı paylaşırlar. Kamu görevleri kadınlara açılır. Hattâ kadınlar askere alınarak geri hizmetlerde görev yaparlar.

Ancak, bazı çevrelerde bütün bu gelişmeler kadının mahremiyetine büyük bir darbe olarak yorumlanır. Kadının toplumsallaşması Batı özentisi olarak değerlendirilir. Moda, süs, ziynet kıt kanaat geçinen Osmanlı ailesini "monden" kılarken, aile bütçesine önemli bir yük getirir. *Türk Kadınlığının Tedennisi Yahut Karılaşmak* o yıllarda yayınlanan bir kitaba verilen isimdir.

Nihayet, ardarda savaşların neden olduğu yoksulluk, sefalet, toplumsal bunalım ve çöküntü kısa sürede kadını "meta"laştırır. Önceleri bir tür Osmanlı'ya özgü müstehcen edebiyatta görülen aşk, ihtiras, şehvet vb. temalar Cihan Harbi yıllarında bilfiil fuhuşun yaygınlaşmasıyla yaşama geçer. Nitekim İttihatçılar giderek vahim bir soruna dönüşen fuhuşu denetleyebilme

M(im). Neş'et, Aşk Yuvası (Dersaadet: Hürriyet M., 1330 [1914]

kaygısıyla son derece liberal bir mevzuat çıkarma gereği duyarlar.

II. Meşrutiyet'le birlikte başlayan müstehcen neşriyat, Mütareke ve Cumhuriyet'in ilk döneminde de etkinliğini sürdürür. Geniş bir okuyucu kitlesi bulan bu "avam edebiyatı" dönemin modasına uygun olarak "millî roman" tanımlamasıyla okuyuculara sunulur. Çoğu kez bir ya da iki formalık bir öykü-roman karışımı eserler cür'etli kapak resimleriyle, poşete girmeksizin okuyucuya ulaşır. Her hafta bir roman ilkesiyle günümüzün "beyaz" ya da "pembe" renkli dizilerini anımsatan bu eserler, içerik açısından o günün kıstaslarıyla "porno"dur.

Müstehcen avam edebiyatımız 1920'li yılların sonuna değin devam eder. Hızlı toplumsal-kültürel dönüşümlerin gündemde olduğu bir ortamda müstehcene pek dokunulmaz. Ayrıca Cumhuriyet'i kuran kadroları çözüm gerektiren çok daha ivedi sorunlar beklemektedir. Edebiyatla ilgilenecek vakitleri yoktur.

1927 Kurultay'ı bu açıdan bir dönüm noktasıdır. Cumhuriyet düzeninin kuruluşunda önemli bir yol katedilmiştir. Rejim görece oturmuş, kültürel sorunlara eğilme vakti gelmiştir. Bu arada müstehcenle de ilgilenmek gerekecektir. Refik Sıdkı, *Inkılâblar Muvacehesinde Türk İnkılâbı* başlıklı eserinde şu satırlara yer verir:

"Son zamanlarda 'millî roman' diye sonradan yetişme birçok muharririn çıkardığı eserler, millî hayatı tasvir etmez ve yine söyleyebiliriz ki mevzu hepsinde küçük tahavvüller ve farklar müstesna hemen hemen aynıdır. Bu muharrirlerden birçoğu hiçbir edebî kıymet arz etmeyen sözde romanlarında, hayatın en kirli ve en entrikalı safhalarını tasvir etmek cihetine gitmişlerdir. Unutmayınız ki hayat bu bayağı eserlerde tasvir edildiği gibi hiçbir zaman acı ve o kadar iğrenç değildir ve bu gibi kitaplar ailelerimizin haremine de sokulmamalıdır. Bu gibi eserlerin ahlâk üzerine yapabileceği tesiratı takdir eden aile reisleri şüphesiz bu tarzda hareket ederler. ... Cahil tabakada kuvve-i maneviyyeler üzerine çok fena tesirler yapacağı aşikâr bulunan bu macera ve dehşet edebiyatını ve onların varakparelerini ortadan kaldırmalıyız ve bu aynı zamanda Türk İnkılâbının tabiî revişini (gidişini) takip etmesi için icrası lâzım gelecek bir harekettir."

Bu satırlar 1927 yılında yazılmıştır. Aile reislerine seslenen yazar, bu tür eserlerin "halkımıza adeta ahlâksızlık dersleri" verdiğini söyleyerek, "millî duygulardan uzak bir aşk edebiyatının mevcudiyetini" kınar: "Bugünkü edebiyatımız çok aksak ve dikenli bir yolda aynı zamanda yürüyemeyecek bir halde"dir.

Aile reislerine seslenen tek yazar Refik Sıdkı değildir. Bu inkılâpçı yazarımızdan tam onaltı yıl önce, 1911'de, Mim. Sin. rümuzlu bir yazarımız *Alafranga Bir Hanım* başlıklı "ahlâk-ı nisvaniyyeyi musavver" romanını yine "aile reislerine ithaf" eder. Gündemde yine aynı sorun vardır: Batı taklitçiliğiyle yozlaşan bir yaşamın neden olduğu çöküntüyü vurgulayan yazar, Osmanlı kadınının dönüşümünü şu satırlarla eleştirir:

"...Fakat bir milletin tealisi milliyetin terakkisi ve ona olan muhabbet ve fedakârlıkla kâbil olabilip bizde ise milliyet maalesef bir tarafa bırakılarak milel-i garbiyye medeniyetine itbâ' etmek modası pek ziyade ilerlemiş ve illet hükmüne giren şu moda erkeklerimizin müsamahaları ve Avrupa kadınlarına ibtilâları yüzünden umumiyetle kadınlarımıza da sirayet etmiş ve herkesce malûm olan birçok semtler Ulah mahalleleri halini almış ve Fransız kadınlarının ahlâk ve adâtı bizimkiler tarafından düstur-ı lâyetegayyer ittihazla bundan mütevellid israf ve oda ve süs ve ziynet gibi birtakım mesârif-i fevkalâde aile reislerini boğazlarına kadar borca batırma suretiyle nice hanelerin sönmesini ve servet-i umumiyyemizi ihlâl etmiştir."

Aile reislerine yapılan tüm uyarılara rağmen müstehcen avam edebiyatı okuyucu bulur. Meşrutiyet yıllarında siyasî bir sansür olmasına karşın müstehcen literatüre pek ilişilmez. Yayınevleri bu tür eserlere "üryan" kapak atmakta bir beis görmezler. *Karyolada Tatlı Dakikalarım, Gıcırtılar, Bir Dakikalık Bekâret, Düğün Gecesi Sağır Güveyin Muaşşakası, Bir Bâkirenin Gebeliği, Aşk Entrikaları, Kanlı Zifaf, Hâdiye Boşandıktan Sonra, Zifaf Gecesi-Harem Ağasının Muaşşakası* bu dönemde yayınlanan sayısız müstehcen kitaptan birkaç örnektir.

Müstehcen edebiyat Cumhuriyet'in ilk yıllarında da etkinliğini sürdürür ve geniş bir okuyucu kitlesi bulur: *Kudurtan Geceler, Baştan Çıkan Halime, Günahsız Fahişe, Çapkın Kız, Şadiye Boşandıktan Sonra, Fahişenin Azabı, Kadın Delisi Bir Softanın Defteri, Günahkâr Kadınlar, Açılmadan Solanlar, İkisi de Gebe, Orta Malı, Sokak ve Çayır Kızları, Sevişenler* bu yıllarda yayınlanan "facia-i aşk serisi"nin ilginç örnekleridir.

Bu tür sayısız öykü-romanın edebî değeri tartışılır. Çoğu kez geçim derdine düşen yazarlarımızın müstear adla

yayınladıkları bu eserler piyasadaki talebi karşılamak üzere kısa sürede yazılmıştır.

Okuyucuyu sürüklemek için her hafta bir kitap yayınlamak zorunludur. Örneğin, "Binbir Buse" dizisi okuyuculara şu satırlarla tanıtılır:

"Tam ismiyle müsemma şen, şuh ve çapkın bir hikâye külliyatıdır. Her perşembe günü, otuziki sahifelik küçük bir kitap halinde neşr olunur."

Ancak, bu dönemde yazılan bütün aşk-ihtiras romanlarını müstehcen avam edebiyatı kapsamına alıp edebî değerlerini sorgulamak doğru olmaz. Yazarlar arasında Mehmed Rauf, Selâhaddin Enis, Selâmi İzzet, Burhan Cahit gibi işi daha ciddi tutanlar da vardır. Örneğin ara sıra Selâhaddin Enis'in *Zâniyeler*'i gibi edebî boyutu olan romanlara rastlanır. *Sara, Bataklık Çiçeği, Cehennem Yolcuları*'nı da kaleme alan Selâhaddin Enis, *Zâniyeler*'de Cihan Harbi yıllarının toplumsal çöküntüsünü çarpıcı bir üslûpla verir. Bu eserde, bir tanıtım yazısında belirtildiği gibi "Harb-ı Umumî devrinin yüzler kızartıcı bütün rezail ve mesâvîsi (rezalet ve kötülükleri), yüksek tabakaların bedmest (sarhoş) ve hayasız âlemleri en kuvvetli hatlarla tasvir edilmiştir."

Bu arada "porno"ya kaçmaksızın benzer sorunlara eğilen yazarlar da vardır. Örneğin, Hüseyin Rahmi'nin *Hakka Sığındık, Billûr Kalp, Tebessüm-i Elem, Gönül Bir Yeldeğirmenidir, Toraman, Cehennemlik, Muhabbet Tılsımı* türü eserlerinde Cihan Harbi'nin neden olduğu yoksulluk ortamında baştan çıkan kadınlar, konaklarda başgösteren gayr-ı meşru ilişkiler, servet ve çıkar kaygısına dayanan evlilikler, cinsel kudurganlık ve sapıklıklar zaman zaman yeralır.

Cumhuriyet arifesi ve ertesi gündeme gelen müstehcen avam edebiyatı bugün unutulup gitmiştir. Ayrıca, edebiyat tarihimiz açısından marjinal bir nitelik taşıyan bu eserlerin günümüzün kıstaslarıyla müstehcenliği de artık kalmamıştır.

Ancak, sayıları yüzleri aşan 1910'lu ve 1920'li yılların avam edebiyatı ürünleri, toplumsal ve beşerî bilimler açısından son derece önemli tarihsel kaynaklardır. Son dönem Osmanlı toplumundaki çözülme ve Cumhuriyet'in ilk neslinin karşılaştığı toplumsal sorunlar bu öykü-romanların ama temalarıdır. Geleneksel Osmanlı ailesinden; konak, yalı, köşkten; Şişli'ye, Nişantaşı'na; apartmanlara, yazlıklara; Cumhuriyet yaşam biçimine doğru bu eserler sayesinde iz sürmek mümkündür. Son dönem Osmanlı ve ilk dönem Cumhuriyet gece hayatı, eğlence yerleri, zerafet, güzellik, şıklık normları, alafranga giyim kuşam, sofra âdâbı, muaşeret bu eserlerde yer yer ayrıntılandırılır.

Müstehcen avam edebiyatı yazarla okuyucusu arasındaki sıkı bir diyaloğun ürünüdür. Kadın erkek ilişkilerinde nesillerin özlemleri bu tür eserlerin yazılmasında etmen olmuştur. Eserin başarısı satış hasılatıyla orantılıdır. Yazar beklentiler doğrultusunda ürün verir. Diğer bir deyişle, yazarı yönlendiren geniş okuyucu kitlesinin özlemleridir.

Uzun yıllar baskı altında tutulan kadın erkek ilişkileri Meşrutiyet'in özgürlük ortamında serbestçe ifade özgürlüğü bulmuştur. Servet-i Fünun'un romantik ilişki bağları Meşrutiyet nesli için yeterince gerçekçi değildir. Meşrutiyet'le birlikte Osmanlı bireyselleşir. Kendini birey olarak algılar. Siyaset yapar, başkaldırır, savaşır. Vatanı için cepheden cepheye koşar. Her gün ölümle burun burunadır. Bütün bu koşullar onu maddeden yana çeker.

□ **S(in). Hidayet,**

Bir Dakikalık Bekâret,

İstanbul; Zerafet Matbaası, 1330 [1914].

Bir dakika sonra her ikisi de kanapenin üzerinde yanyana oturuyorlardı. Genç Saime'nin nermin ellerini avucunun içine almış sıkıyor ve onu buselere gark ediyordu. O Saime'yi kucaklamak istiyorsa da, Saime daima kaçmak, uzak bulunmak istiyordu. Saime lâtif sesiyle:

— Rica ederim beyim. Bu gece müsaade et de başka bir akşam bütün arzularına muvafakat edeceğimi vaadederim..

Saime! Saime.. bilsen ne kadar heyecanlar geçiriyorum!..

— Lâkin!..

Genç Saime'nin sözünü kesti:

— Yani beni bu gece koğmak istiyorsun değil mi?..

— Ah! Hayır! Lâkin.. Sonra!..

— Ne olacak!..

— Ne mi olacak dediniz?..

— Evet! Saime!..

— Namus! İffet!..

— Saime!.. Namus.. iffet.. her ikisi de mevhum bir hayalden ibaret: her ikisi de bir hiç!.. İnsanların birbirine karşı kurdukları tuzak, iki aşkı birbirinden ayırmak için kullanılan bir desise. Emin ol ki bizim için bunlar hiç.. daima da hiçtir...

Odanın içerisinde uzun bir sükûnet hükümferma olmağa başladı. Bekâretin izalesinden bir dakika evvelki buse gürültülerinden başka bir şey işitilmiyordu... Saime gencin gözleri içine bakarak:

— Bir dakikalık bekâretim kaldı öyle mi?.. Müsaade et birkaç saat daha devam etsin!.. Beni terk etmesin!.. diyordu..

— Çok! Saat çok, hatta bir saniye bile! Sabredemiyorum.. Ölüyorum, mahvoluyorum.. Bir dakikalık kalan bekaret!.. Onu da bana feda ediyorsun değil mi Saime?..

— Evet! Sana ve senin vicdanına!..

— Vicdan! Vicdan! diye inledi ve birdenbire gencin gözleri önünde yine evvelki, onu daima azab içinde bırakan hayal göründü.. Titredi ve sonra:

— Bana ve vicdanıma değil mi? diyebildi?..

— Evet?..

— Emin ol hiçbir vakit aldanmazsın Saime. Seni terk etmem...

Bir az sonra her ikisi de kalktı. Saime eline lâmbayı aldı, sofaya çıkdılar... Ve bahçeye nâzır diğer bir odanın kapısını açtı.. Burası Saime'nin yatak odası idi. Evet burası bir âşiyane-i bekâret idi... İçeri girdiler... Her taraftan intişar eden bir bûy-i bekâret genci şaşırttı... Ne yapacağını bilemiyordu. O şimdiye kadar birçok evlere birçok eğlencelere gitmiş ise de, onaburada istişmâm ettiği koku kadar birisi tesir etmemişti...

Odanın bir tarafında Saime'nin karyolası, o firaş-ı bekâret bulunuyordu. Saime üzerinden entarisini bırakmış şimdi nim-uryan bir halde bulunuyordu...

Genç bunu görünce daha ziyade sabredemedi.

— Artık yeter! Saime! Saime! diye mırıldanıyor ve Saime ise karşısında istihza-alûd bir nazar ile onu süzüyordu:

— Felâkete doğru gidiyorum değil mi?.. diyordu...

Saime o zavallı kız kendisinin felâkete doğru sürüklenmek istenildiğini anlıyorsa da... harekete gelmiş onu men' etmek kabil olamıyordu...

Bilerek idama mahkûm olanlar gibi ağır adımlar ile karyolaya doğru ilerledi. Karyoladan iki kuvvetli el açılmış onu sabırsızlıkla bekliyordu... Karyolaya yaklaştığı zaman âni bir sür'atle onu kolları arasına alan gençten uzaklaşmak istedi ise de, vakit geçmiş ateş saçağı sarmış bulunuyordu. Çarnaçar teslim oldu: o da karyolada uzandı..... Bir iki dakika sonra odanın sükûnetini ihlâl eden eninler ve onu takip eden şiddetli, teneffüslerden başka bir şey işitilmiyordu. Yarım saat sonra Saime'den o saf bekâret uçmuş, bir daha avdet etmemek üzere uçmuştu...

Kadın erkek ilişkileri de bu bağlamda biçimlenir. Osmanlı gazetelere ilân vererek evlenmekte beis görmez. Yeni Osmanlı kadın tipi bedeninin bilincindedir. Peçe, yaşmak atılır. Fâni dünya bundan böyle yaşamaya değer.

Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e müstehcen avam edebiyatımız bir toplumsal dönüşüm edebiyatıdır. Bu tür edebiyatta içerik biçime baskın çıkar. Genelinde içerik bilinç altına itilmiş özlemlerin ifadesidir. Müstehcenlik özgürlüğün bir tür dışa vurumudur.

Fındıkçı Nigâr'ıyla, Cilveli Rana'sıyla, Kahbe Feride'siyle, Pamuk Müjgan'ıyla ve nihayet Fırlama Tevfik'iyle müstehcen edebiyat bizim edebiyatımızdır... "Millî roman"ımızdır.

☐ S(in). Hidayet, *Karyolada Tatlı Dakikalar,* İstanbul; Zerafet Matbaası, 1328 [1912].

Biraz sonra merdivenleri çıkıyorduk. Kalbimde bir his vardı. Odaya girdik ve doğruca piyanonun yanına gitti. Ben de onun yanına çekmiş olduğum bir iskemlenin üzerine oturdum.

O şimdi nermin ellerini beyaz sedeflere temas ettiriyor, piyanonun tufan-ı âhengi arasında bir peri ruhuma, vücuduma, semalardan bir şelâle-i aşk serpiyordu.. Ah o zaman bîhûş bir halde ona doğru uzandım.. Onun ..... yüzüne kondurduğum bir buseye o da mukabele etmişti...

— Teşekkür ederim... dedim..

O yalnız bir tebessüm ile iktifa etti.. Hararetle dudaklar pür-ihtiras birleşti... Şimdi odanın içinde biraz evvelki piyanonun tatlı nağmeleri yerine bir buse sedası işitiliyordu..

Bu buselerin tesirinden kurtulduğum zaman sabredememiş, onu bir sür'at-i mecnunane ile belinden yakalayarak pençerenin altına götürmüştüm. Ah artık sabredemiyordum. Aşk beni inletiyor, başım dönüyor. Kulaklarım uğulduyor. Bütün vücudumu istilâ eden aşk beni sarhoş etmiş ne yapacağımı şaşırtmıştı...

Onunla birlikte gecenin karanlıklarına doğru baktık. Hiç bir yerde ses seda yok, her şey, her yer bütün mevcudat uyurken biz oturuyor aşkın tatlı dakikalarında yaşıyorduk.

Her ikimizde düşünüyorduk... Tatlı dakikalar birbirini takip ediyordu... Nihayet o nermin vücudu kollarımla sararak istirham ediyor:

— Aman güzelim: Merhamet eyle mahvoldum diyordu. O istirhamlarıma yalnız mahzunane atfettiği nazarlarıyla mukabele ediyordu. Oh ne tatlı nazarlar: kalbimi parçalıyor, ne yapacağımı şaşırtıyordu... Böyle ızdırabat ile geçen dakikalarım, sanki ona başka bir lezzet veriyordu..

Birbirini takib eden dakikalar d a n e kadar uzundu. .. Her biri bir asır kadar geliyor. Odanın içinde iki kalbin darbânından başka ses duyulmuyor, her tarafı bir sükûn istilâ etmişti.

Dışarıdaki saat altıyı çalıyordu.. O anda atfettiğimiz nazarlar birbiriyle tesadüf etti. Her ikisinde de aşkın incelikleri okunuyordu..

Kalbim çırpınıyor, ona haydi artık sabredemiyorum demek istiyordu. Ben onun gözlerinde de aynı kelimeleri okuyordum. Evet o da haydi kalk vakit geldi demek istiyordu..

Oturmakta olduğum kanapeden kalkdım yanına yaklaşarak:

— Merhamet!.. Merhamet!.. Güzelim... Artık mahvoluyorum..

Bak karşında aşkının şiddetiyle çırpınan bir kalb var. Ona merhamet eyle dedim.

O elimden çekerek:

— Bana merhamet etmez misin? dedi..

— Merhamet mi?.. Ah acaba hangimiz şayan-ı merhamet.. Rica ederim beni öldürme. Eğer reddedecek olursan emin ol ki artık yaşamam ölürüm..

— Bu arzun ne kadar güç bilsen..

— Demek beni öldürmek mahvetmek istiyorsun!..

— Düşün, düşün bir defa. Namus, evet namus ne olacak!..

— Namus ah.. onun bir hiçten ibaret olduğunu bilmiyor musun?..

Bugün emin ol ki en namuslu tanıdığın kadınlar bile aşkına galebe edememiş daima mağlup olmuşlardır..

— Ya sonra ben ne yaparım?..

— İzdivac edecek değil miyiz!..

— Acaba emin olayım mı!..

— Emin ol evet! Seni ölünceye kadar terk etmiyeceğim!..

— Hayır! Hayır! Siz erkekler daima hukuk-ı nisavanı ayaklar altına alarak çiğniyorsunuz.. Biçare biz kadınlar iğfal ediliyoruz. Sizler zâlim birer canavardan başka bir şey değilsiniz!..

— Ben mi!.. Bunu bana söylüyorsunuz!..

— Evet siz erkekler!.. Evet hepiniz de öylesiniz..

— Aldanıyorsunuz güzelim! Aldanıyorsunuz. Ben o zannettiğiniz gibi yalnız hevesatı için sahte bir aşk tavrı takınanlardan değilim! Şimdiye kadar hiç kimseyi sevmedim. İlk defa olarak kalbim sizin için cızladı..

— Rica ederim bugün beni bırak Saim!.

— Nasıl!.. Sizi bırakmak mı?.. Hiç kabil mi: Şimdiye kadar ele geçiremediğim böyle bir günü.. Böyle mes'ud dakikaları terk etmek kabil mi? Bir dakika sabredecek takatım kalmadı.. Seni seviyorum.. Karşında ateş-i aşkınla yanan biçareye merhamet eyle...

— İstikbalim ne olacak! İstikbalim!..

— Mes'ud ve bahtiyar olacaksın!..

— Heyhat ki zannetmem, siz erkekler hanginiz sözünde durur!..

— Ben! Evet ben daima sadık kalacağım..

— Yalnız bir saat için değil mi? diyordu..

Ah onda mukavemet edecek bir hal kalmamıştı. Bihûs bir halde bir kere ah! dedi.. Ayağa kalktı:

— Peki dedi.. Hiçbir türlü beni daima seveceğinize emin olamıyorum.

Nihayet o biçare dahi aşkına mağlub olmuş ağlayarak elimden tuttu:

— Gel! Zâlim.. diyerek odadan dışarı sürükledi. Elinde lâmbayı tutmakta olduğu halde yan taraftaki bir odanın kapısını açtı.. Odadan bir koku, evet bir kadın kokusu geliyordu. Bu koku zihnimi târ u mâr etti. Kendimden geçmiş, bütün dünyayı unutmuşdum. O elimden tutmuş çekiyordu..

Odaya girdim. Karşımda penbe atlas bir yatak gözüme ilişti. Bu koku oradan geliyordu. Ah o dakikada titriyordum; ne yapacağımı unuttum. Şimdi üzerinden elbisesini çıkarmış nim-uryân bir halde idi.

O zaman birkaç aydan beri gözümün önünde dolaşan hayalleri derhatır ettim. Birer birer gözümün önünden geçmeye başladılar. Artık daha ziyade sabredememiş idim. Onu bir sür'at-ı mecnunane ile yakalıyarak karyolaya yatırdım, o da her şeyi unutmuş:

— Gel Saim! Çabuk gel diyordu..

Soyundum, lâmbayı biraz kısdım. Yanına uzandığım vakitki mesudiyetimi kabil değil tarif edemem.

Lâmba odanın içini hafif bir surette aydınlatıyordu. Bir iki saniye sonra onun mini mini memelerini öpüyordum. Artık karyoladaki tatlı dakikalarla yaşıyordum. Odanın içerisi derin bir sükûnete gark olmuş. Onun sinirleri gevşemiş, biraz evvelki o iri siyah gözleri küçülüyordu.. Başı dönmüş, kendini kaybetmiş, karyolanın içinde kıvranıyordu. Şimdi odanın içerisinde karyolanın hafif gıcırtısından ve derinden gelen bir kadın sesinden; Aman! .. Aman!.. diye inlediğinden başka bir şey duyulmuyordu.

.....

Yarım saat sonra iş bitmiş o süzülmüş gözlerini açmış gülüyordu.

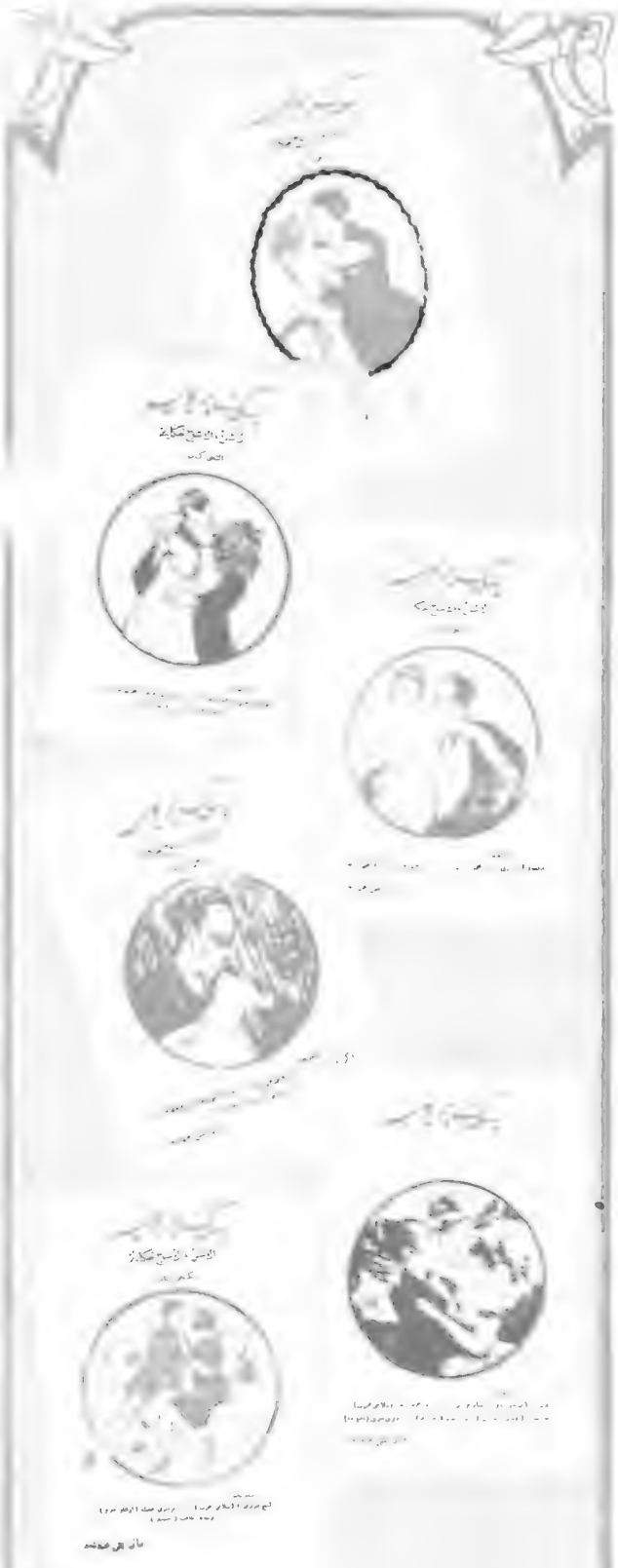

Binbir Buse

En Şen, En Şuh Hikâyeler dizisi

İpek Yolu'ndan Bin Yıllık Türkçe Mektuplar

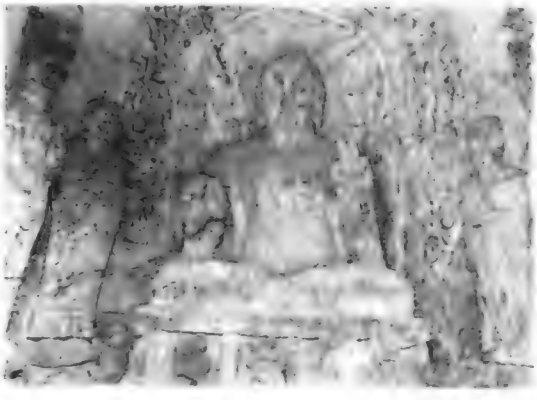

Çin'in Kan-su eyaletinin Tun-huang şehri yakınlarındaki T'sien-fo tong (Bin Buda) mağaraları.

Yazısı 59. Sayfamızda

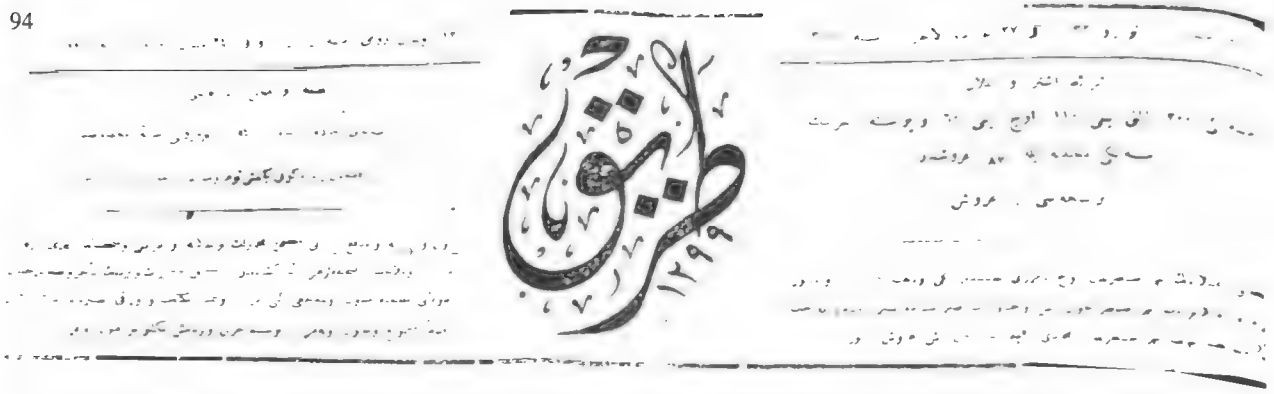

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Funûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mubahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ucreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İSTANBUL HAVADİSİ

Kuduzla savaş

☐ Kadıköyü'ünde Murat oğlu Bogos Efendi'nin kerimesini bir kuduz kelb ısırmış ve zavallı çocuğun li-ecl-it-tedavi heman Paris'e gönderilmesine etıbbâ [doktorlar] tarafından karar verilmiş olduğu işitilmiştir...(6 Şubat 1887)

Kendi kendimi öldürdüm. Bu satırları kendi kanımla yazmaktayım. İmza: Beşir Fuat(*)

☐ Muharririn-i Osmaniyyeden Beşir Fuat Bey evvelki gece Bâbıâli civarında Nallı Mescit Mahallesi'nde vâki hanesinde facialı bir surette intihar etmiştir.

Bu bâbta mercî-i resmiyyesinden istihsal ettiğimiz malûmat-ı mevsûkaya nazaran mumâileyh leyle-i merkûrede [adı geçen gecede] saat üç raddelerinde hanesine gelmiş ve icrâsını evvelce kararlaştırmış olduğu mâdde-i intiharın [intihar işinin] fiiliyatına başlamıştır. Kalb-el-intihar bazı mahallere ve suret-i intiharına dair zâbıtaya müteaddid varakalar yazıp kitaphânesinin üzerine bırakmış ve ba'de (kokain) nâmındaki mübtil-i hiss [hissi yok eden] cesim mahlûl [eriyik] ile kat' edeceği [keseceği] noktalara vehle-i evvelide [ilk anda] şırınga ederek o noktaların hissiyatını mahv ettikten sonra kolundaki şiryânı a'dadı [pazuda bulunan damarı] dört yerinden kat'a ettiği, gibi (alterkoronit) nâm damarı dahi keserek ve kalemi eline alarak seyelân etmeye [akmaya] başlayan kanın vücuduna bahş etmekte bulunduğu tesirat ve hissiyat-ı mevtiyyeyi [ölüm duygularını] tahrir etmiştir [yazmıştır] ki Zaptiye Nezaret-i aliyyesinde mahfuz olan ve hûn-âlûd [kana bulanmış] bulunan varaka da aynen şu ibarât münderic bulunmuştur:

Suret-i varaka

"Ameliyatımı icra ettim, hiçbir ağrı duymadım. Kan aktıkça biraz sızlıyor. Kanım akarken baldızım aşağıya indi. Yazı yazıyorum, kapıyı kapadım diyerek geriye savdım. Bereket versin içeri girmedi. Bundan tatlı ölüm tasavvur edemiyorum. Kan aksın deyu hiddetle kolumu kaldırdım. Baygınlık gelmeye başladı..."

Müteveffâ-i mumâileyh hilâl-i intiharda [intihar arasında] son tarihçe-i hayatı olmak üzere şu varakayı yazabildikten sonra saat sekiz raddelerinde bir hâlet-i bîhaşîde düşerek sâikai evcâ-i mevt ile [ölüm acıları sebebiyle] bağırmaya başlamış ve binâneleyh feryad-ı can-hıraşı efrad-ı ailesi tarafından işidilmekle derhal Nuriosmaniyye civarında sâkin doktor miralay İzzetlû Nafiz beyefendi celb edilmiş ise de hâtime-i kelâmı [son sözleri] olmak üzere "Doktor! Ne uğraşıyorsun? Beş dakikalık ömrüm kaldı!" diyerek tekmil-i enfâsı ma'dûde eylemiştir [sayılı nefeslerini tamamlamıştır].

Gerek mahall-i intihar ve gerek odanın dışarısı ve hele elbisesi al kanlara boyanmış idi.

Vukû-ı intihardan evvel cânib-i zâbıtaya yazmış olduğu varaka dahi aynen şudur:

Suret-i varaka

(Cânib-i Zâbıtadan gelecek tahkik memuruna!)

"Size anlatmaya mecbur olmadığım bazı esbâbdan dolayı terk-i hayata mecburiyet gördüm. Kendi kendimi öldürdüm. Benim yazım ve imzam âlme-i matbuatta bulunan muharrirlerce malûmdur. Binâenaleyh beyhude işgüzarlık edeceğim diye zaten matem içinde bulunacak familyam âzâsı hakkında bîlüzum tahkikata girişip de onları iz'âc [rahatsız] etmeyiniz. Şu itiraf-nâmem intiharın vukûunu müsebittir [tesbit eder]. Sizin vazifeniz bu kâğıdı alıp bir jurnal ile makamına takdim etmekten ibarettir."

Beşir Fuat

Zeyl:

Vücudumu teşrîh olunmak [otopsi yapılmak] üzere Mekteb-i Tıbbiyyeye teberrûen bahş ettim. Cenaze oraya nakl olunmalıdır... (7 Şubat 1887)

Fecâyi-i Rûz-merre [günlük facialar]

☐ Dünkü gün Karagümrük'te Değirmen Sokağı'nda muhacirînden birisi zevcesiyle çocuklarını bir tarafa saldırarak hâneyi boş bulduktan sonra kendi kendisini salb etmiştir [asmıştır].

— Yine dünkü gün Sultan Bayazıt'ta (15) nümerolu dükkânda mukim bir çömlekçi fücceten fevt olmuştur [ölmüştür].

— Dersaadet Merkez Bidayet İkinci Mahkemesi Başkâtibi Sâlim Bey fücceten vefat etmiştir... (8 Şubat 1887)

(*) *Beşir Fuat üzerine daha fazla bilgi için bk. M. Orhan Okay,* İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti: Beşir Fuat *(İstanbul, Dugûh Yay., 19?)*

☐ Evvelki gece saat üç raddelerinde Sirkeci hamalları kesedarı Hocapaşa'da vâkî bir kahvehânede oturur iken kendisini takip eden üç kişiden birisi tarafından atılan rîvoluer kurşunuyla itlâ edilmiştir [öldürülmüştür].

Katillerden biri kaçar iken tesadüf ettiği bir polis cânibinden bi'l-mukâveme [direnmeyle] tutulmuş ve ikisi dahi muahharen ele geçirilmiştir... (15 Şubat 1887)

Kendimi öldürmeye kalkıştım. Beceremedim.
İmza: Yarbay Dr. Ömer Bey.

☐ Mekteb-i Fünun-ı Tıbbiyye-i Askeriyye muallimlerinden doktor kaimmakam [Yarbay] Ömer Bey evvelki gün intihara teşebbüs etmiş ise de daha kanı tamamiyle seyelan edemeden [akamadan] doktorlar yetişmekle cereyan-ı dem teskin edilebilmiştir.

Şöyle ki:

Mîr-i mumâileyh yirmi günden beri kalp hastalığından esîr-i firâş [yatalak] olarak hânesinden çıkamamakta olduğu ve hastalığı gâh tenâkus [azalıp] ve gâh tezâyüd eylediği [arttığı] halde bu keşmekeş-i dûrâ-dûr-ı marazdan [bu hastalıkla uzun uzadıya mücadeleden] usanmış olmasıyla evvelki sabah haffiyen [gizlice] bir ufak çakı tedarik ederek yattığı odanın haricinde bir mahalde beyin damarlarından birkaçını keserek kan akmaya başlamış olduğu sırada bağırmaya başlamış ve zaten hasta bulunmasıyla baygınlık gelip düşmüştür.

Efrâd-ı ailesi koşup gelmiş ve ihbarı vâkıaları üzerine doktor kâim-makam izzetlû Feyzi Bey ile doktor kâimmakam izzetlû Aleksandr Bey yetişerek teskin-i cereyan-ı dem kabil olabilmişise de o vakte kadar damarlardan iki okkadan ziyade kan akmakla vücudu za'fı tâm olmuştur. Mir-i mumâileyh şu intihara bu esbâbtan yani marazının imtidâdından dolayı cesaret-yâb olduğu ve fakat mebâdi-i seyelan-ı demde izhar-ı pişmânî ettiğini söylemiştir... (16 Şubat 1887)

Fırka-i İntihariyyûn'un bir diğer üyesi

☐ Yirmi yirmi iki yaşında bir İtalya'lı evvelki gece Tepebaşı'nda bir kahvehanede oturmakta iken cebinden çıkardığı bir rövolveri kalbi üzerine sıkmakla fırka-i intihariyyûna [intihar edenler grubuna] iltihak eylemiştir.

Rivayât-ı vâkıaya göre merkum bu intihara sâika-i zaruret ve müzâyaka [sıkıntı ve yoksulluklar sebebi] ile cür'et edip bir gün evvel son derece sefalete düştükten sonra birisinden bir lira istikraz edip mezkûr lira ile mâhî-i hayatı (hayatını mahv eden) rövolver almış ve intiharından sonra cebinden yalnız yirmi parası çıkmış imiş. Keyfiyet-i intiharına dair cânib-i zabıtaya yazmış olduğu bir varaka dahi koyunundan zuhur etmiş imiş... (18 Şubat 1887)

TEVCİHAT

Patrik seçiminde turlar

☐ Dünkü gün saat altı raddelerinde Rum Patrikhanesi'nde meclis-i intihab akd-i ictima ile evvel emirde on yedi namzetlerden üçüne kur'a i'tâ olunmuştur [oy verilmiştir].

Seksenaltı kur'adan kırk beşi esbak [önceki] Patrik III. Yovakim Efendi hazretlerine ve kırk beşi Edirne Metropolidi Dionisis Efendi hazretlerine ve kırk üçü Midilli Metropolidi Kostantinos Efendi'ye verilip Midilli Metropolidi ekseriyet-i mutlaka-i ârâyı [oy çoğunluğunu] cem etmemiş olmasına mebnî tekrar kur'a verilip bu defa ekseriyet kazanmıştır.

Ba'de kiliseye inilip ed'iye-i mu'tâde [alışılmış dualar] ifâsından sonra mevcut olan on yedi metropolid âzâ-i meclis huzurunda kur'alarını yazıp Sabık Yovakim Efendi hazretlerine yalnız altı rey verilmiş olmasına mebnî onbir rey ile Edirne Metropolidi rütbetlû Dionisis Efendi hazretleri Rum milletinin İstanbul Patrikliği'ne intihâb olunmuştur... (4 Şubat 1887)

Tercüman-ı Hakikat hakikate tercüman olmuyor

☐ Tercüman-ı Hakikat gazetesi dünkü nüshasında gazetemizin baş muharrirlik vazifesinin Şurâ-yi Devlet âzâ-i kiramından saadetlû Ferid beyefendi hazretleri tarafından deruhde olunduğunu yazmış ise de bu haberin külliyen asıl ve esası yoktur... (4 Şubat 1887)

İLÂN VE REKLÂMLAR

Arif Efendinin Kıraathanesinde Cümbüş

☐ Yarınki Cumadan itibaren Divanyolu'nda kâin Ârif Efendi'nin kıraathanesinde beher Cuma ve Pazar günleri saat yediden on bire ve akşamısı saat ikiden beşe kadar Mısır'dan avdet eden meşhur sâzendelerden Hristo ve Kemancı Vasil ve Gabril ağalarla rüfekai sâiresinin gayet mükemmel olarak icrâ-i terennüm edecekleri ilân olunur... (3 Şubat 1887)

Ye vatandaş ye...

☐İstanbul'da Bahçekapısı'nda şekerfürûş-ı şehir [ünlü şekerci] Hacı Bekir Efendi'nin (16) nümerolu dükkân-ı halâvet-nişanında [tatlılık alâmeti dükkanında] bu günlerde kaymaklı ve fısdıklı lokum ve gayet nefis fısdık ve hindistan cevizi şekerlemeleriyle envâi şekerlemeler ve âlâ fısdık ezmesi ve kestane şekeri yapılarak telzîz-i damağ-ı afiyet ettirilmekte olduğu mezâkşinâsân [zevk sahibi] ahaliye ilân olunur... (5 Şubat 1887)

Beyoğlu'nda Matmazel Hazelmans hoşnud bırakıyor.

(Beyoğlu'ndaki Yeni Fransız Tiyatrosu)

☐ Evvelki gece bir Ermeni mektebinin menfaatine Beyoğlu'nda kâin Fransız Tiyatrosu'nda tertib olunan oyunlar fevkalâde bir surette icra olunmuş idi. Tiyatro kâmilen dolu idi. Matmazel (Hazelmans)'in teganniyâtından umum huzzâr [hazır bulunanlar] ziyadesiyle hoşnud kalmıştır.

Mösye (Kute) Mösyö (Lamarş) ve sâir aktör ve aktrisler dahi suret-i matlûbada rollerini icra eylemişlerdir. Matmazel (Hazelmans) ve Mösyö (Kute) ye mükerreren çiçekten mamûl buket ve çelenkler verilmiştir.

Görülmemiş balo: Giriş yarım lira!

Yarınki Perşembe akşamı yani Cuma gecesi mezkûr tiyatroda aktör ve aktrisler tarafından fevkalade mutantan [tantanalı] ve müşa'şa'[şaşaalı] surette bir balo tertib olunacaktır.

Bu balo diğerlere kıyas olunamayıp İstanbul'da görülmemiş bir surette icra kılınacaktır.

Duhuliyyesi yalnız yarım lira olduğundan herkesin işbu baloya giderek görülmemiş bir temâşâda hazır bulunmak arzusunda olacağına şüphe yoktur... (9 Şubat 1887)

Tepebaşı'nda kemankeş Tomas Mişro

☐ Bükreş'ten Dersaadet'e gelmiş olan meşhur Kemankeş Mösyö (Tomas Mişro) tarafından yarınki Perşembe akşamı yani Cuma gecesi Beyoğlu Tepebaşı Tiyatrosu'nun salonunda bir konser yani aheng-i musikî icra olunup meşâhir-i musikiyyândan Mösyö (Lanj) ile Almanya cemiyet-i musikiyyesi âzâsı muâvenet edeceklerdir.

Mumâileyh Mösyö (Tomas Mişro) Avrupa'da en ziyade sît ü şöhret[ün] kazanmış olan kemankeşân-ı hünerverândan olup leyle-i mezkûrede süferâ-i düvel-i ecnebiyye ve müteberân familyalarından pek çoğunun konserde hazır bulunacağı işitilmiştir.

Birinci localara iki ve ikinci localara bir ve sandalyelere yarım lira ve kanepeler mevkîlerine yirmi kuruş ve loca duhuliyyesi olarak on kuruş tahsil olunmuştur... (16 Şubat 1887)

Onaltı Türk Devleti

COŞKUN ÜÇOK

Osmanlı yüksek öğretim kurumları olan medreselerde, yüzyıllar boyunca, araştırma, inceleme, irdeleme yöntemlerine hiç yer verilmemiş; daha önce yaşamış olanların saptadıkları bilgiler "filan demiştir ki" yönetimiyle gençlere ezberletilmiştir. "Filan demiştir ki" yerine "ben diyorum ki" bir türlü yerleşememiştir. Atatürk'ün "Hayatta en hakîkî mürşit ilimdir" özdeyişinden sonra ve özellikle Hitler Almanya'sından kaçıp gelen bilim adamlarının büyük çabaları ile ülkemizde çağdaş bilimsel yöntemler yerleşmiş ve bilim yolunda küçümsenemiyecek adımlar atılmışken, bir yandan iktidara gelen hükûmetlerin gene Ortaçağ yöntemlerine öncelik tanımaları, öte yandan YÖK'ün uygulamaları ile Atatürk'ün izinde yürüyerek, eski yola dönmüş bulunuyoruz.

İşte, bu yüzyıllarca süren, "filan demiştir ki" yöntemi, bizde bir şey söylendi mi, onu irdelemeden, araştırmadan hemen kabul edip yineleme ve yapma alışkanlığının iyice yerleşmesine neden olmuştur. Örneğin, ne zaman, nerede, ne vesileyle olursa olsun -gazetede, radyoda, televizyonda- Mevlâna Celâleddîn Rumî'den söz edilse hemen "Gel, gel, ne olursan ol gel/ister ateşperest, ister Hıristiyan..." ile söze başlanmaktadır. Acaba bu dizeleri ilk ortaya atan, onları Mevlânâ'nın hangi yapıtında görmüştür? Dünyaca tanınan bu büyük şair ve mutasavvıfın bir büyük anlamlı sözü yok mudur ki, kendinden yaklaşık 200 yıl önce yaşamış (ölm.1049) olan İranlı Dâî-Şair Ebu Sa'îd bin Ebi'l-Hayr'ın dizelerini Mevlânâ'ya malederek söyleyip durmaktayız, anlaşılır şey değildir! Bunun gibi, bilmiyorum kim, ne zaman, cumhurbaşkanlığı forsundaki güneşin çevresine sıralanmış 16 Türk devletini, ortadaki güneşin de Türkiye Cumhuriyeti'ni simgelediğini savladı ve bu 16 devleti de bayrakları ile birlikte saptayıp ilân etti. Giderek bu konuda kitaplar, broşürler yazıldı; konferanslar verildi; üniversitelerin açılışlarında projeksiyonlu açıklamalar yapıldı (Ank.Üniv. 1 Ekim 1984). Ortaöğretim kitaplarında 16 Türk devleti ile ilgili bilgiler ve sorular yeraldı; üniversiteler seçme ve yerleştirme sınavlarında bu konu ile ilgili şaşırtmacalı sorular soruldu. Giderek bu 16 devletin kanunla saptanmış olduğunu savlayan büyük bilim adamlarımız da görüldü. Ama nedense bu kanunun tarih ve numarasını bildirmek lûtfunda bulunmadılar.

1981 yılında merhum ve maktûl Türk Tarih Kurumu'nda verdiğim bir konferansta konuyu dile getirdim. Bu 16 Türk devleti olarak ilân edilen devletler içinde Türk oldukları kuşkulu olan veya hiç olmazsa kurucularının Türk olmadığı bilinenler bulunduğunu, buna karşılık Türk olan kimi devletlere ise hiç yer verilmediğini, bu devletlerin saptanmasında ne gibi bir ölçüt kullanıldığını da anlamanın mümkün olmadığını söyledim.

Buna karşılık, Sayın Cumhurbaşkanımızın masasının arkasında da 16 bayrak yerleştirildi. Ancak Sayın Cumhurbaşkanımızda ileri sürülen eleştirileri duymuş olacak ki, T.T.K.'ndan ve Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı'ndan görüş bildirmelerini istedi. Olumlu bir yanıt verilmediği içindir ki, ma-

sanın arkasındaki bayraklar kalktı. Ancak TV hâlâ sayın Cumhurbaşkanımızın resmi konulmak gerekdiğinde, 16 bayraklı resmi koymayı sürdürmektedir.

Şimdi "Türk" sözcüğünün neyi anlattığını; 16 Türk devleti diye gösterilen devletlerin niteliklerinin; bu 16 devlet içinde yer almamış olan önemli Türk devletlerini ve en sonda da Cumhurbaşkanlığı forsundaki güneşin ve yıldızların ne anlama geldiklerini görelim:

1. *"Türk" sözcüğünün anlamı:* "Türk" sözcüğünün anlamı birçok Türkologu XIX. yüzyıldan başlayarak ilgilendirmiş ve bunlar tarafından türlü görüşler ileriye sürülmüştür. Bunları burada uzun uzun anlatmaya gerek yok. Bu görüşlerin bir özeti *Türk Hukuk Tarihi* adlı kitabımızda[1], daha ayrıntılı bir incelemesi ise İbrahim Kafesoğlu'nun *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazmış olduğu cidden bilimsel ve uzun "Türkler" maddesinde yeralmaktadır.

Artık kesin olarak bilinmektedir ki *"güçlü"* anlamına gelen "Türk" sözcüğü Göktürk veya Köktürk devletini kuran kabileye bir şeref adı olarak verilmiş[2] ve bu devletle siyasal ilişkilerde bulunan Bizanslılar aracılığıyla Batı'da, hem de bütün Türk ulusları dediğimiz uluslar için kabul edilerek kullanılagelmiştir. Gerçekten, "Türkiye" sözcüğü Bizanslılarca VI. yüzyılda Ortaasya için kullanıldığı halde, onlar XII. yüzyıldan başlayarak artık Anadolu'ya da "Türkiye" demektedirler[3].

Bu nedenlerdir ki, aynı kökten gelen Türk ulusları (= The Turkish peoples; Die türkischen Völker; Les peuples turcs) kendilerini Türk saymamışlar; ancak XIX. yüzyılda çarlık Rusyası'ndaki kimi aydın Türkler "Türk" sözcüğünü bütün bu uluslar için kullanmışlardır. Doyçlar'ı, (= Almanlar), İngilizler'i, İsveçliler'i, Norveçliler'i, Flamanlar'ı, Danmarkalılar'ı vb. kapsayan bir *"Cermen"* sözcüğü vardır; Ruslar'ı, Ukraynalılar'ı, Lehler'i, Çekleri, Slavlaşmış Bulgarlar'ı, Slovenler'i, Slovaklar'ı, Hırvatlar'ı, Sırplar'ı vb. kapsayan bir *"Slav"* sözcüğü vardır; Fransızlar'ı (büyük ölçüde Cermenlerle karışık oldukları halde), Portekizliler'i, İspanyollar'ı ve İtalyanlar'ı kapsayan bir *"Latin"* sözcüğü vardır. Ama Oğuzlar'ı, Kırgızlar'ı, Başkırlar'ı, Kazahlar'ı, Türkmenler'i, Yakutlar'ı, Uygurlar'ı, Hazarlar'ı, Bulgarlar'ı, Özbekler'i vb. kapsayan bir ad olmadığı için bütün bu uluslar ve Türkiye Cumhuriyeti yurttaşları *"Türk"* sözcüğü altında toplanmaktadır. Uygurlar'ın kendilerini Türk saymadıklarının en çarpıcı kanıtını, 752'de Uygur Hakanı Moyun-Çor tarafından diktirilmiş olan *Taryat* veya *Terhin* anıtındaki *"Türk yurdunu o zaman karıştırdım...* (D.5) ve *"...orada dövdürttüm ve yendim. Hanlarını tutsak aldım. (Ordusu) orada yok oldu. Türk halkını orada kendime uyruk kıldım"* (D.8) sözler oluşturmaktadır[4]. Demek ki, VIII. yüzyılın ortasında "Türk" sözcüğü yalnız Göktürkler için kullanılmıştır. Bizanslılar Göktürkler'den, Araplar da 717-766 arasındaki *"Türgiş"* devletinden *"Türk"* adını almışlar ve bütün dünyaya bu ad geniş anlamıyla yayılmıştır. Türkler hakkında Bizans kaynaklarındaki kısır bilgileri bir yana bırakırsak, Orhun anıtlarına kadar tek kaynağımız olan Çin kaynaklarında Türk uluslarının her biri için ayrı bir ad kullanılmıştır. Örneğin: Göktürkler için, T'ou-liu; Töles'ler için, T'ie-lo veya T'ieh-lê; Tarduş'lar için, Sie-yen-to veya Hsieh-yent'o; Basmil'ler için, Pa-si-mi; Türgiş'ler için, To-ki-şi; Karluk'lar için Ko-lo-lu; sonradan Türkleştikleri anlaşılan Kırgız'lar için, K'i-ku veya Kien-kun vb. O halde bugünkü dilimizde *"Türk"*: 1. Türkiye Cumhuriyeti yurttaşı; 2. aynı kökten ve Avrasya'ya yayılmış olan sayısı oldukça kabarık Türk ulusları anlatmaktadır. Yani birinci durumda özel, ikinci durumda genel bir anlamı vardır.

2. *16 Türk Devletinin Saptanmasında Ölçütsüzlük:* Cumhurbaşkanlığı forsunun üst sol köşesinde bulunan güneşi çevreleyen 16 yıldızı her kimse, birisi *a priori* olarak bu yıldızların 16 Türk devletini simgelediğini kabul etmiş ve sonra da tutmuş her yıldıza bir devleti münasip görmüş. Ancak Türk tarihi hakkında, her halde yeterli bilgisi olmadığı için, küçükleri bırakıp büyük bütün Türk devletlerini saysa bile 16 sayısını çok aşacağı için hiçbir ölçüte uymayarak keyfi bir biçimde 16 devletin adını sıralamıştır. Bunların içinde Türk oldukları kuşkulu olanlar bulunduğu gibi, devlet kurucularının Türk olmadıkları kesin olanlar da vardır. Buna karşılık kurucusu da halkı da öz be öz Türk olanlar bu 16 içinde yer almamışlardır. İşin daha hoş yanı bu devletler içinden birini çıkarıp yerine başkası da konulabilmiştir: 15 Kasım 1983'te Ku-

zey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti kurulunca, bu küçük devlete 16'lar içinde yer verilebilmesi için o zamana kadar kitaplarda, broşürlerde, posterlerde yer alan Panu'nun kurmuş olduğu Batı Hun İmparatorluğu (48-216) listeden çıkarılmış ki, 16 sayısı bozulmasın. İlerde güney Kıbrıs ile bir federasyon içinde birleşerek dışa karşı bağımsızlığını yitirmeği amaçlayan ve henüz anavatan tarafından başka hiçbir devlet tarafından tanınmamış olan bu devletin 16 Türk devleti içinde yer almasını anlamak güçtür.

a. *Hunlar:* Çin kaynaklarında *Hiungnu* olarak yer alan bu ad *"Kuzey Barbarları Hanedanı"* anlamına gelmektedir ve kimi bilginlere göre Türkler, Moğollar, Tunguzlar ve belki de başka ulusların oluşturdukları bir karma kütledir[5]. Hunlar'ın kimlikleri üzerindeki tartışmalar son bulmuş değildir. Bu tartışmaları İbrahim Kafesoğlu *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Türkler" maddesinde (148 vd.) özetlemiş ve Hunlar'ın içinde Moğollar'ın ve belki de başka kavimlerin bulunduğu, ancak bunların Türkler'in egemenliğinde bir kavimler topluluğu olduğu sonucuna, Çin kaynaklarından bize kadar gelmiş kimi Türkçe sözcükleri kanıt göstererek varmıştır. Ama bir dildeki kimi sözcükleri, bunlar yönetim ve askerlikle ilgili bile olsa, kanıt göstererek o dilin hangi ulusun dili olduğu sonucunu çıkarmak her zaman sağlıklı sayılamaz. Örneğin yalnız Osmanlıcada değil, bugünkü arı Türkçede bile kullanılan, vâli, muhtar, müdür, zabıta, nahiye, veli, mütevelli, vakıf vb. gibi Arapça sözcükleri kanıt göstererek pekalâ Türkler'in Arap oldukları rahatlıkla savlanabilir. Bizce Hunlar hakkındaki en yerinde hükmü, ünlü Sino-Türkolog V.Gabain II. Türk Tarih Kongresine sunduğu "Hun-Türk Münasebetleri" adlı bildirisinde vermiştir[6]. V.Gabain'e göre Çinliler kuzeybatı sınırlarında yaşayan bütün uluslara birden Hiung-nu demişlerdir. Doğaldır ki, bunların içinde Türkler de bulunmaktadır. Yani Hunlar Türk'tür diyemeyiz, ama Türkler de Hun kütlesinin içinde yer almaktadırlar. İbrahim Kafesoğlu, Hunlar'ın çekirdeğini Türkler'in oluşturduğunu ve Hun devletlerini de Türkler'in kurup yönettiklerini *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Türkler" maddesinde kabul ettikten sonra (s.148-163), *Tabgaç* devletini anlatırken: *"T'ai-wu 439'da Kansu'daki Hun devletini ortadan kaldırdı. Böylece ünlü ipek yolu güzergâhı tekrar Türk hâkimiyetine girmiş oldu* (s.164. süt.1.)" ve *"Müttefikler* tarafından sıkıştırılan Akhun-Eftalit devleti yıkıldı... bu suretle iç Asya kervan yolu üçüncü kere Türkler'in eline geçmiş oluyordu (s.167. süt.1.)" demekle Hunlar'ın Türk olmadıklarını kabul etmiş olmuyor mu? İşte kimlikleri böyle tartışmalı Hunlar'ın devletlerini, Türk oldukları kesin olarak bilinen birçok devlet var iken, Türk devletleri arasında saymak ne kadar yerinde olur acaba? Hele Batı Hun devletini yıllarca 16 Türk devleti arasında saydıktan sonra sırf 16 sayısı bozulmasın diye listeden çıkarmak![7]

b. *Avar İmparatorluğu (558-807):* Avar devletinde de kurucu ve yöneticilerin Moğol oldukları, ancak sonradan Türkler'le karıştıkları gene Kafesoğlu tarafından ileri sürülmektedir (s.193. süt.1.). Acaba bu devletin de Türk devletleri arasında sayılmasındaki ölçüt ne olmuştur? Halkın çoğunluğunun Türk oluşu mu? Yoksa kurucu ve yöneticilerinin sonradan Türkleşmiş olmaları mı? Buna karşılık IV. yüzyıl sonlarına doğru kuzey Çin'de kurulan, halkı içinde Moğollar'ın önemli bir yer tuttukları anlaşılan, bununla birlikte kurucu ve yöneticileri Türk olan, hükümdarları T'a-o döneminde sınırları Hunag-ho dirseğine ve Pekin yakınlarına kadar genişlemiş bulunan *Tabgaç* devletine hiç yer verilmemiş olduğu gibi, 717-766 arasında güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan ve Asya içlerine doğru ilerlemek girişiminde bulunan Araplar'a en güçlü direnci gösteren *Türgiş*'lerin de listeye alınmaları hep 16 tutturmak yüzünden göz ardı edilmiştir. V.-VI. yüzyıllarda batı Sibirya'dan kuzey Kafkasya'ya kadar geniş bir bölgede hüküm sürmüş olan *Sabar* devleti ise unutulmuştur.

c. *Gazneliler Devleti:* Batı Hun devletinin listeden çıkarılmasından sonra 9. devlet olarak görülen *Gazneliler*'de devleti kuranlar Türk'tür. Halkın büyük bölümü Efgan veya Hindli'dir. Bu devlet Türk olarak listeye alındığı halde, acaba tıpkı Gazne devletini kuran önce Alptekin sonra Sebüktekin (366/977) gibi bir Türk köle olan Kutbeddîn Aybek'in kurduğu, bundan ötürü de devleti *Hind Kölemenleri* olarak anılan, hanedanının adı da Aybek'in damadı ünlü hükümdar Şemseddîn İltutmuş (1210-1236)'dan ötürü *Şemsiyye* olan, 1206-1287 arasında Hind yarımadasının kuzey yarısına hükmeden ve yaklaşık dörtbuçuk yıl hüküm süren *Sultan Raziyye* adlı bir de imparatoriçeye sahip bulunan[8] Hindistan'daki *Türk Memlûk* devleti niçin listeye alınmamıştır? Gazneliler ile bu devlet arasında kuruluş ve yönetiliş bakımından hiçbir fark yoktur.

Bir Türk cariye iken Mısır hükümdarlığına yükselmiş[9] olan (648/1250) Şecerüddür'ün ikinci kocası İzzeddîn Aybek'in (1250-57) Mısır'da kurduğu *Türk Memlûk* devleti de (1250-1390) listede ne hikmetse yer alamamıştı. Gene bir Türk köle olan Tulun'un oğlu Ahmed'in *Tulunoğlu* devleti (868-905) gibi Toğuç oğlu Muhammed'in *Akşit* devleti (934-968) de onaltılık listede yoktur.

d. *Altınordu Devleti (1227-1502):* Moğol imparatoru Cengiz'in oğlu Cuci tarafından kurulmuş olan ve torunu Batu tarafından da en geniş sınırlara ulaştırılan Altınordu devletinin kurucuları görüldüğü gibi Moğol, halkının büyük çoğunluğu ise Türk idi. Bu devlet Türk devleti olarak listeye alındı ise, gene Cengiz'in torunu Hülâgû tarafından kurulan ve tıpkı Altınordu gibi halkının büyük çoğunluğu Türk olan 1243 Kösedağı Savaşı'ndan sonra Anadolu Selçuklu devletini de kendine bağlayan *İlhanlı* devletine (1256-1336 veya 1344) hangi nedenden ötürü 16 Türk devleti arasında yer verilmemiştir? Ayrıca gene Cengiz soyundan Şiban'ın komutasında Özbekler'in kurduğu *Şibanoğulları* (1500-1599), *Canoğulları* (1559-1785) ve *Mangıtoğulları* (1785-1868 [1920]) devletlerinden, 1500'den 1868'e kadar bağımsız, ondan sonra da Rusya'ya bağlı olarak[10] hüküm süren *Buhara Hanlığı*'ndan sözedilmediği gibi, 1515-1873 tarihlerinde bağımsız ondan sonra da Rusya'ya bağlı olarak tarihte yer alıp Osmanlı İmparatorluğu ile sıkı diplomatik ilişkilere giren, İran'a güç günler yaşatan 357 yıllık *Hive* Özbek Hanlığı da Türk devletleri arasında sayılmaya değer görülmemiştir.

e. *Babür İmparatorluğu:* Türkleşmiş Timur'un beşinci göbekten torunu Babür'ün kurduğu Babür Hind İmparatorluğu yalnız hükümdar soyunun Türkleşmiş olduğu savı ile Türk devletleri arasında sayılmıştır; ama 1380'den 1469'a kadar Azerbeycan'da ve Irak'da yaşamış olan, Kara Mehmet, Durmuş, Kara Yusuf, Pirbudak gibi Türkçe adlı hükümdarları bulunan *Karakoyunlu* devletine 16 sayısı içine sığmadığı için Türk devletleri arasında yer ayrılmamıştır. hele hele 1400'lerde Durali oğlu Kutlu, asıl bunun oğlu Kara Yülük veya İlek lâkablı Kara Osman tarafından kurulmuş olup Uzun Hasan

gibi bir hükümdar da yetiştirmiş bulunan ve 1508'e kadar süren *Akkoyunlu* devleti Hind'deki Babür devleti kadar da Türk değil midir? Peki! Türkleşmiş olduğu savlanan Moğol, Türk sayılıyor da, hem annesi Uzun Hasan'ın kızı olan, Türkçeyi resmî dil olarak kabul eden, Hataî mahlası ile aruz ve hece vezninde yazdığı Türkçe şiirleri ile Nesimî ve Fuzulî arasındaki dönemin önemli bir temsilcisi olan Şah İsmail'in İran'ını (1502-1736), *Afşarlar*'ın İran'ını (1736-1796) ve *Kaçarlar*'ın İran'ını (1779-1925) Türk devleti saymamak mümkün müdür? O İran ki, Selçuklular'dan bugüne demografik tablosunda Türkler sürekli en üst sırayı işgal etmektedirler. Bir de Uygur devletinin (745-840) devamı olan Karahanlılar (840-1042) ayrı bir Türk devleti olarak gösterildiği halde, Büyük Selçuklu Devleti'nin (1040-1157) ardından 1300'lere kadar Anadolu'da hüküm süren, Haçlı ordularına kahramanca ve büyük başarılarla karşı koyan, Anadolu'yu Türkler'e ebedî bir yurt yapıp burada büyük bir kültür ve uygarlık patlamasına neden olan Anadolu veya Rum *Selçuk Devleti*'nin adı niçin zikredilmemektedir? Çünkü sayı onaltıyı geçiyor! Daha yığınla küçük Türk devleti yanında Karadeniz'in kuzeyinde kurulan Büyük Bulgar Hanlığı'ndan ve onun devamı olan hanlıklardan, ben de bu dergide bana ayrılan yere sığmayacağı için bahsedemiyorum.

3. Türkler'in Devlet Kurma Özellikleri: Cumhurbaşkanlığı forsundaki 16 yıldızın tarihteki 16 Türk devletini gösterdiği savına paralel olarak bir de *"Türkler*'in bir özelliğinin devlet kurmak" olduğu ileriye sürüldü ve bu da 16 devlet kuramı gibi hemen devletçe benimsenerek ilkokul kitaplarından üniversitelerde okutulan anayasa kitaplarına kadar her yerde kendine yer buldu. Evet Türkler tarihte birçok devletler kurmuşlardır. Biz burada bunlardan yalnız belli bir sayıda olanlara değindik. Yalnız Anadolu'da kurulmuş daha nice Türk devletleri vardır. Ama bu Türkler'e özgü bir özellik değildir. Bir ülkede siyasal bir boşluk olduğu zaman, ya orayı dışardan gelenler ülkelerine katarlar veya yıkılan devletin kalıntıları arasında bir üstün tarihsel kişi, boy, soy çıkarak orada bir devlet kurar. Tarihte Araplar tarafından kurulan devletleri oturup saysak, herhalde yüzün üstünde bir sayı buluruz. Günümüzde bile Arap yarımadasında sekiz, Arabistan dışında ise on, resmî dili Arapça olan devlet vardı. Tarihte Slavlar tarafından kurulmuş devletleri araştırmadım, bilmiyorum, ama günümüzde Slavlarca kurulmuş bağımsız beş devlet bulunmaktadır. Cermenlere gelince bugün onaltı Cermen devleti mevcuttur. Tarihte ise yığınla Cermenler tarafından kurulmuş devlet vardır. 1806'da Napoleon Ren Konfederasyonu'nu kurduğunda Almanya'daki 350'den artık devletin sayısını otuzbeşe indirmiştir. 1860'da Kont Cavour İtalya'yı birleştirmeden İtalya'daki devletlerin sayısı da herhalde yirmi dolaylarındaydı. Günümüzde İspanyollar tarafından kurulmuş 17'yi aşkın devlet dünya haritalarında yeralmaktadır

4. *16 Devlet ve Bayrakları:* 16 yıldızın simgelediği savlanan 16 devletin bayrakları da yayınlarda kısa tarihçelerinin yanında yer almaktadır. Bu bayraklar hakkında bir bilgim olmadığı için hiçbir şey söylemiyeceğim. Yalnız *"Türk Bayrağı ve Ay Yıldızı"* adlı gerçekten bilimsel bir kitap yazmış olan rahmetli hocam Fevzi Kurtoğlu, ta ilkçağlardan başlayarak bayrak ve sancağı işlediği bu kitabında bu Türk devletlerinin bayraklarının çoğuna yer vermediği gibi, kitabının 52. sayfasında: *"Anadolu Selçukîlerinin sancağ-ı hümayuna büyük bir kıymet verdikleri anlaşılıyor; fakat bu sancağın ne rengini ve ne de şeklini anlamak mümkün değildir"* demektedir. Kurdoğlu örneğin Harzemşah Celâleddîn'in sancağının al renkte olduğunu belirtmekte (s.54); Akkoyunlu hükümdarlarının sancaklarında bir Akkoyun, Karakoyunlu hükümdarınındakinde ise bir kara koyun resmi bulunmakta imiş, demektedir (s.55).

5. *Sonuç:* Cumhurbaşkanlığı forsundaki 16 yıldızın tarihteki 16 Türk devletini simgelediği yolunda şimdiye kadar hiçbir kayda rastlanmamıştır. 2994 sayılı kanunda yalnız Türk bayrağının rengi ve biçimi saptanmış, buna bağlı olarak Bakanlar Kurulunca 28/7/1937 tarihinde onaylanan Türk Bayrağı Nizamnamesi'nin "Hususî bayrak (hususî alâmet, flama ve fors)lar ve bunların çekileceği yerler" başlığını taşıyan V.bölümünün 38. maddesi A.Bendinde: "...Temsil bayrağının çekili bulunduğu sırada Riyaset-i Cumhurforsu çekilmesi icap ettiği takdirde temsil bayrağı, selâmlanarak törensiz indirilir ve yerine aynı saygı ile Riyaset-i Cumhur forsu çekilir", denilmekle yetinilmiştir.

Böylece ne kanunda ne de buna bağlı tüzükte Cumhurbaşkanlığı forsunun biçimi ve anlamı hakkında bir hüküm yoktur. Fevzi Kurtoğlu adı geçen kitabında Cumhurbaşkanlığı forsuna renkli olarak yer vermiştir (Şekil 113 A). Ama 16 yıldızın 16 Türk devletini, ortadaki yıldızın da Türkiye Cumhuriyeti'ni simgelediğini söylememiştir. Buna karşılık Türk hükümdarlarının paralarında veya alâmetlerinde güneş bulundurduklarına (s.53,54,55) işaret ettikten sonra, kitabının 143. sayfasında aynen *"Türkiye Cumhur Reisinin forsu üzerinde; millî sancağın üzerinde olduğu gibi ay ve yıldız; üst tarafındaki köşede de yüzlerce asırdan beri Türk hükûmet reislerinin sembolü*[11] *olan Güneş'in altın ışıklarını serpmekte olduğu görülür"* demektedir.

Atatürk'ün zamanında basılmış olan bu kitaptaki bu satırlar da gösteriyor ki, Cumhurbaşkanlığı forsundaki güneş Türkiye Cumhuriyeti'nin değil, Devlet başkanlığının sembolüdür. Çevresindeki 16 yıldız da süsten başka bir şey değildir.

---

1 Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, 5. baskı, s.9.

2 J.Nemeth, *Der Volksname Türk.*

3 İbrahim Kafesoğlu, *İslâm Ansiklopedisi*, "Türkler" md. s.143, süt, 2.

4 Talât Tekin, "Kuzey Moğalistan'da Yeni Bir Türk Anıtı," *Belleten*, XLXI, s.184, s.795-839.

5 İbrahim Kafesoğlu, *İbidem*, s.148. süt, 1.

6 *II. Türk Tarih Kongresi* Zabıtları, s.895 vd.

7 Ankara Üniv. Rektörlüğü'nün 1984-85 Eğitim ve Öğretim Yılı açılış töreni vesilesiyle sunduğu 16 Türk Devleti adlı kitapçıkta Batu Hun Devleti (48-216) atılmış yeri Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne verilmiştir. Bu kitapçıkta Atillâ'nın hazinesini gösteren resimde Avrupa Hun İmp. M.Ö. 5. yüzyıla yerleştirilerek bin yıllık bir yanlış yapılmış; Uygurlar'ın matbaa tekniğini keşfettikleri(?) bildirilmiş, Karahanlılar devletinde halk *tamamen* Türk *kısmen* de İran kökenlidir denilmiştir. Ama tamamı Türk olan bir halkın bir kısmının nasıl İranlı olacağı anlaşılamamıştır. Altınordu Devleti'nde Cuci ulusu diye bir ulustan bahsedilmiştir.

8 Bahriye Üçok, *İslâm Devletleri'nde Kadın Hükümdarlar*. Ankara 1965, s.23-39.

9 Bahriye Üçok, *İbidem*, s.43-66.

10 Alexander Supan, *Die Territoriale Entwickelung der Europaeischen Kolonien*, Gotha 1906, s.293 vd.

11 Gerçekten de Abdülaziz'in saltanat kayığı betimlenirken: "Arkasında bir köşk bölümü yer alıyordu ve dört gümüş sütundan oluşuyor, üstünde 4 gümüş küre ile bu altın güneş sembolü yükseliyordu" denilmektedir. *Cumhuriyet* dergi, sayı 39 (16 Kasım 1986), s.17.

Belgelere göre

5. Murad'ın Masonluğu

SUHA UMUR

Osmanlı padişahlarından 5. Murad'ın Masonluğa intisab etmiş olduğu bilinmektedir. Bu konuda tarihlerimizde eksik ve yanlış bilgiler vardır. Bunlar yakıştırma ve rivayetlerden ibarettir.

5. Murad 1872 senesinde İstanbul'da bir Fransız Locasında tekris[1] edilmiştir. Bu tarihlerde İstanbul'daki Mason Localarının hepsi yabancı Büyük Localara bağlı olarak çalışmakta idiler. Bu Locaların evrakı bugünlere intikal etmemiştir. İstanbul'daki Fransız Localarının bağlı bulundukları Paris'teki *Grand Orient de France*'ın 1875 yılından önceki tarihlere ait evrakı *Bibliothèque Nationale de France*'da [2]muhafaza edilmektedir. 5. Murad'ın Masonluğu ile ilgili belgeler de bu arşivde bulunmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Mason Locaları 1738'den itibaren görülmeğe başlamıştır. Bugünkü Masonluğun 1717'de kurulduğu gözönüne alınırsa bu oldukça erken bir tarihtir. 1909'da *Maşrık-ı Âzam-ı Osmanî* kuruluncaya kadar yabancı Büyük Localara bağlı birçok Mason Locası açılmış, bu Localarda Osmanlı tabaası pek çok Türk, Rum, Ermenî, Musevi vs. tekris edilmiştir.

Masonluğun toplum hayatına az çok tesir edecek şekilde gelişmesi, 1856 yılından sonradır. Kırım harbinin nihayete erip, islahat fermanının ilânı ve Paris muahedesinin imza edilmesinden sonra Avrupa ile artan münasebetler, başta İstanbul olmak üzere birçok şehirde yeni yeni Mason Localarının açılmasına yol açmıştır. 1856 yılı ile 2. Abdülhamid'in tahta çıktığı 1876 yılına kadar geçen 20 sene zarfında yalnız İstanbul'da elliden fazla Locanın açıldığı bilinmektedir. Bu Locaların bir kısmının ömrü kısa olmuş, bir kısmı ise faaliyetini uzun yıllar devam ettirmişlerdir. Bir

Osmanlı Büyük Locası kurulmamış olduğu için bu Localar yabancı Büyük Localara bağlı olarak çalışmakta idiler. İlk zamanlar yalnız ecnebîlerin devam ettiği bu Localar çok kısa bir zaman sonra bütün Osmanlı Unsurlarından üye almağa başlamışlardır.

Bunların arasında, Veliahd Mehmed Murad (5. Murad) efendiden başka, iki mabeyincisi, Ahmed Seyid ve Mehmed Ragıp, iki kardeşi, şehzade Nureddin ve şehzade Kemaleddin efendiler; yaverleri, doktoru ve kâtibi ile Abdülhalim paşa; iki yaveri, kâtibi ve kâhyası ile Mustafa Fazıl paşa; büyük vatan şairi Namık Kemal bey; hürriyet kahramanı Ali Şefkatî bey; tıbbiyede hoca Dr. Ahmed Refet bey; maarifçi Selim Sabit efendi; Keçecizade İzzet mollanın torunu, matbuat-ı dahiliye müdürü Abdullah Macid bey; Kudüs valisi İzzet paşa; ilk mizah mecmuası Diyojen'i çıkaran yazar Teodor Kasap; Türk tiyatrosu kurucularından Güllü Agop (Yakup); sonradan maarif nazırı olan Münif paşa (Mehmed Tahir); müşir İbrahim Ethem paşa; mekteb-ı tıbbiye-i şahane müdürü Antranik paşa (Gırcikyan); Abdülâziz başyaveri Mehmed Rauf paşa; sonradan paşa olan Abdülâziz'in baş mabeyincisi Namık paşazade Hüseyin Cemil bey; İngiliz amirali ve Türk müşiri Hobart paşa; sadrıazam Mahmud Nedim paşanın yeğeni Mehmed Emin bey (Sağırahmedbeyzade); şair ve siyaset adamı Süleyman Asaf bey; Adana ve Rodos kadıları, Sakız mutasarrıfı ve daha birçok paşalar, doktorlar, devlet memurları, her rütbeden askerler, hâkimler, kadılar, şeyhler, tüccarlar vs. bulunmaktadır.

Daha sonra 5. Murad adı ile tahta çıkacak olan Veliahd Mehmed Murad efendinin tekrisi, *Grand Orient de France*'a bağlı olarak çalışmakta bulunan "Proodos" isimli bir Locadan yapılmıştır. Bu Loca ise, gene bir Fransız Locası olan ve İstanbul'da çalışan *L'Union d'Orient* Locasından ayrılan Masonlar tarafından 1868 senesinde kurulmuştur.

Mehmed Murad efendinin tekrisini yapan Ustadı Muhterem[3] Klenanti Skalyeri, 1833 yılında İstanbul'da bir Rum-İtalyan ailesinden doğmuş, 1865'te *L'Union d'Orient* Locasında Louis Amiable'in Ustadı Muhteremliği sırasında tekris edilmiştir. Fransa'da doğmuş ve orada Masonluğa intisab etmiş olan Louis Amiable ise hukuk doktoru olup İstanbul'da avukatlık yapmakta idi. Bu ikisi Proodos Locasının kurucularındandır.

Proodos Locası bir Fransız Locası olmakla beraber İstanbul'daki Rumlar tarafından kurulmuş olduğu için çalışmalarını Fransızca ve daha ziyade Rumca yapmakta idi. Veliahdın tekris edildiği 1872 senesine kadar Proodos Locasında bir tek müslüman Türk ismine rastlanıyor: başka bir Fransız Locasında tekris edilmiş ve kurucu olarak Proodos Locasına katılmış olan Abdurrahman Hilmi. 1872 yılında ise, Murad

5. MURAD'IN MASONLUĞU

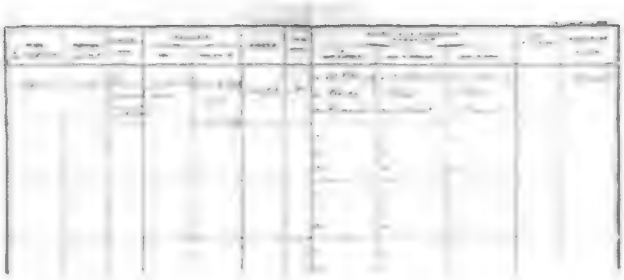

Mehmed Murat Efendi'nin diploma talebi formu (kendi imzası ile).

efendinin tekris edildiği 20 Ekim tarihine kadar 8 ayda 12 müslüman Türk bu Locaya tekris edilir, 3 kişi de başka Localardan bu Locaya geçerler. Bunlardan bir kısmının 5. Murad'la ilgileri bilinmektedir: veliahdın baş mabeyincisi Seyit bey, Namık Kemal ile aynı günde, 24 Şubat 1872'de tekris edilmişlerdir. 2 Nisan 1872'de Murad'ın maiyyetindeki memurlardan Mehmed Ragıb efendi de Locaya katılır. Mehmed Ragıb efendi İzmir'deki bir Locada tekris edilmiştir. Digerlerinin de Murad'la ilgileri olabilir. Türklerin katılmasından sonra Locada çalışmaların Türkçe yapıldığı anlaşılmaktadır.

Veliahd Mehmed Murad efendinin tekris merasimi 20 Ekim 1872 tarihinde, Kadıköyünde Louis Amiable'in evinde yapılmıştır. Bu tarihlerde İstanbul'da bulunan dört Fransız Locası ile bir İtalyan Locası Beyoğlunda Ağahamam sokağında müştereken kiralamış oldukları bir Lokalde çalışmakta idiler. Tekris celsesinin bu Lokalde değil de Louis Amiable'in evinde yapılmasının sebebi gizliliği temin içindi. Aynı sebepten Locanın 65 âmil azasından yalnız 11'i bu toplantıya iştirak etmişlerdi.

Belgeler:

(Belgelerin asılları Fransızcadır.)

Tekris celsesi zaptı:

Bugün, 20 Kasım 1872'de Kadıköyünde Louis Amiable'in evinde şu Kardeşler hazır bulunuyorlardı:

Ustadı Muhterem: Kleanti Skalyeri
1. Nazır vazifesinde: Ragıp efendi
2. Nazır vazifesinde: Hilmi efendi
Hatip vazifesinde: Louis Amiable
Kâtip vazifesinde: Ahmed bey
Muhakkik vazifesinde: Seyit bey
Merasim üstadı vazifesinde: Jozef Makaryos

ve Nuri bey, Tevfik bey, Jan Skalyeri ve Jorj Plati Kardeşler.

Tam öğle vakti.

Proodos Locasının çalışmaları Türkçe olarak alışılmış sırlarla açıldı. Ustadı Muhterem skrüten neticesi uygun olduğu takdirde şehzade Murad efendinin tekrisi için toplanılmış olduğunu bildirdi. Aday için en iyi bilgileri veren üç tahkik levhası okundu. Hatibin mütalâası alındıktan sonra dolaştırılan skrüten Şarka temiz ve lekesiz geldi. Daha sonra ritüelin gösterdiği usullerle adayın tekrisi yapıldı. Kendisine nur verildikten sonra, hatip Louis Amiable Fransızca ve kâtip Ahmet bey Türkçe birer konuşma yaptılar.

...

Tam gece yarısı.

Bu zaptın altında, Murad dahil celsede bulunanların hepsinin imzaları bulunmaktadır.

Üstadı Muhterem Kleanti Skalyeri'nin Grand Orient'a mektubu:

Fransız Grandoryanına,

23 Ekim 1872

Çok sevgili Kardeşlerim,

Gayrı muntazam başlamış, yani teşkilaîtımızın, tüzüklerine aykırı bulunmasına rağmen, Masonluğun umumî ve Fransız Grandoryanının hususî menfaatlerine uygun olan ve yeni tamamlamış olduğum bir eseri size bildirmek isterim.

Fakat meseleyi anlatmadan önce şunu da belirtmek isterim ki, güzel kuruluşumuza en çok ihtiyacı olan memleket bizimkidir. Burada çeşitli dinler, milletler, ırklar, dolayısıyla anlaşmazlıklar ve kinler vardır. Padişah, Nazırların ve halkın büyük ekseriyeti Masonluğa kötü gözle bakarlar. Kaç defa maksadı aramıza girip Müslüman kardeşlerin isimlerini öğrenmeğe çalışan kimseleri bilmeden tekris ettik. Bu Müslüman kardeşlerin birçoğu ya işinden atılmış, ya rütbeleri alınmış veya sürülmüştür. Bizim tam bir isim listemiz polisin elindedir. Masonluğun, Müslümanları Hıristiyanlaştırmaktan başka gayesi olmayan bir teşkilât olduğuna Padişahı inandırmak için Türkçe bir kitap neşredilmiştir.[4]

Bu hadiselerin sonunda cesaretlerini kaybeden Müslüman kardeşler, Localara eskisi gibi devam edemez oldular. Masonluğun vadimizde çökmek üzere olduğunu üzülerek müşahade ederken, ilerde çok faydalı olabilecek bir hamle yapmak imkânını bulduk.

Son günlerde şahsen bana yapılan bir müracaatla Osmanlı İmparatorluğu tahtının varisi Prens Murad Efendi'nin tekrisi teklif edildi. Bu teklif, Locamızın âmil azası Üstat Mason ve Veliahdın baş mabeyincisi Seyit Bey tarafından yapıldı. Aşağıda anlatacağım sebeplerden en sıkı ketumiyetin muhafazası ve tekris haberinin dışarıya sızmasına meydan verilmemesi lûzumlu idi.

Padişah uzun zamandan beri kendisinden sonra yeğeninin yerine oğlunun tahta çıkmasını istemekte ve bunun için çalışmaktadır. Fakat Osmanlıların dinî ve millî gelenekleri buna karşıdır ve tahtın varisi halkın ve Nazırların büyük bir kısmı tarafından tutulmaktadır.

Murad Efendi Teşkilâtımızın aradığı bütün kalitelere sahib olduktan başka, faziletleri ve tekâmül için duyduğu sevgi ile ilerde vatanının ve teşkilâtımızın bir zaferi olacaktır. Murad Efendi çoktanberi nura kavuşmak istemekte fakat bu projesini gerçekleştirememekte idi. Hiçbir prensip sahibi olmayan, kalpsiz, mantıksız, hakikî tekâmülüm düşmanı bulunan ve tahtın varisini değiştirme çareleri arayan Padişahın kulağına Prensin tekrisi hadisesi giderse, aradığı kıymetli bahaneyi bulmuş olacaktır. Veliahdın dinsiz, imansız "gâvur"[5] olduğu ilân edilerek halkın taassubu tahrik edilecek ve muhtemelen Veliahd ve kardeşlerinin tahta çıkma hakları alınacak, tekrisine sebep olanlar cezalandırılacaklardır. Burada da Masonluk, yalnız Müslümanlar tarafından değil bütün cahil halk tarafından lânetlenmiştir.

Gördüğünüz gibi Kardeşlerim, nizamnameler ve Masonluk vazifelerim arasınada zor durumda kalmıştım. Bir taraftan nizamnamelere uyacağıma yemin etmiştim, diğer taraftan Masonluğun umumî Fransız Gandoryanının hususî menfaatleri için de nizamnamelere aykırı olarak Prensi tekris etmeli idim.

Teklifi kabul etmemek, teşkilâtımıza karşı velahdın eline bir silah vermek olacaktı, çünkü o da umumî kanaate uyarak bizim, krallara ve dinlere karşı olduğumuz fikrine inanacaktı. Sonra, ya bir İngiliz veya İtalyan Locası bu tekrisi yaparsa, Grandoryanı böyle bir kazançtan niye mahrum etmeli?

Prensin tekrisini nizamnamelere göre yapmak, yani haricî olarak adını ilân etmek, bütün Loca azasına haber vermek, Prensi lokale getirtmek, hem kendisi hem de bu memleketteki teşkilîlatımız için zararlı olurdu, çünkü biliyorsunuz kardeşlerim, sır saklamaya her zaman riayet edilmiyor.

Bunun için nizamnamenin tekris hakkındaki bazı maddelerini ihmâl ederek ikili vazifemi yaptım: birincisi, durumu

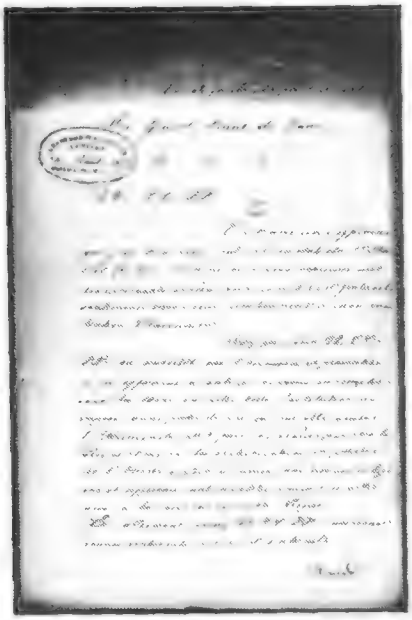

5. Murad'ın kendi el yazısı ile Grand Orient'a verdiği cevap.

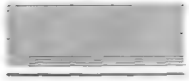

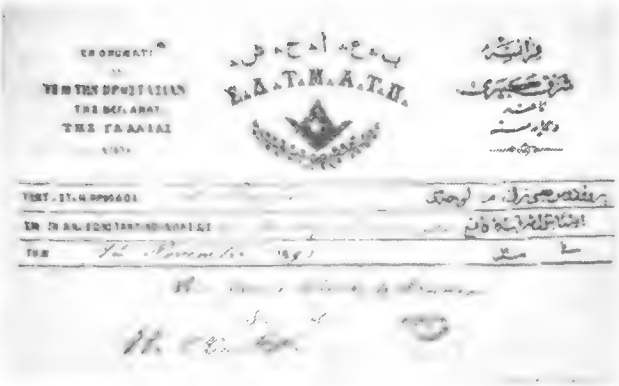

Proodos Locası'nın Türkçe ve Rumca başlıklı kâğıdı.

ve üstün kaliteleri ile çok şey vadeden bir kimseyi teşkilâtımıza kazandırmak, ikincisi, Fransız Mason tarihine, ilerde Sultan olacak bir kimsenin tekrisi gibi benzeri olmayan bir hadiseyi kaydetmek.

Muameleye başlamadan önce, dostum ve kardeşim Louis Amiable'in nasihatlarını ve fikirlerini aldım. Masonluğun umumî ve Fransız Grandoryanının hususî menfaatleri için yaptığı gayret ve hizmetlerle tanıdığınız bu kardeş bana cesaret verdi ve işbirliği vaadetti. Bu tekrisi, Muhterem Proodos Locası'nın Üstadı Muhteremi olarak atölye adına, fakat kimseye bildirmeden ve sadece Locada güvendiğim birkaç aza ile gerçekleştirmem de aramızda kararlaştırıldı.

Netice olarak, 20 Ekim 1872 akşamının yedisinde, Loca Muhakkiki Jozef Makaryos, kurucu ve R.C. Abdurrahman Hilmi, Üstat Mason Seyit, Üstat Mason Ragıb Efendi, Çırak Mason Tevfik Bey, Çırak Mason Nuri Bey, hepsi Proodos Locası'nın Dr. Jan Skalyeri ve Refet Ahmet kardeşlerle, Kadıköyü'nde, Proodos Loası kurucu ve âmil azası Louis Amiable'in evine gittik. Daha önceden bu evin bir salonunu Mason Lokali haline getirmiştik. Nizamname ve ritüelin tekris hususundaki bütün icaplarını yerine getirerek, mevcut bütün kardeşlerin imzalamış oldukları sureti ilişkin zapta göre tekris merasimini ifa ettik.

Şimdi kardeşlerim, Masonluğun umumî menfaatleri için tasvibinizi ve aynı zamanda, birkaç gün içinde Murad Efendi'yi ikinci ve üçüncü derece-

ye terfi ettirebilmem için gerekli müsaadenin verilmesini istiyorum. Bu hadisenin resmî bültenlerde neşredilmemesini ve ben size bilclirinceye kadar bütün Masonik neşriyata mani olunmasını, teşkilatımızın buradaki menfaatleri bakımından rica ederim. Ayrıca Fransız Grandoryanının, benim aracılığımla kendisine bir tebrik ve hoşgeldin mektubu yazmasının çok uygun olduğunu sanırım: bundan çok hoşlanacaktır. Grandoryanın bu faaliyetlerimi hatalı bulmaktan ziyade beğeneceğini umarak...

Candan bağlı Kardeşiniz
Proodos Locası Üstadı Muhteremi
Kleanti Skalyeri

Bu yazıya zabıttan başka Louis Amiable'in bir mektubu ile Hatip olarak yaptığı konuşmanın metni de eklenmiştir. Kâtip Ahmet Bey tarafından yapıldığını zabıttan anladığımız Türkçe konuşmanın metni yoktur.

Président du Conseil de l'Ordre, yani teşkilât reisinin cevabı:

İstanbul Vadisi'nde Proodos Locası Muhteremi Kleanti Skalyeri'ye 8 Kasım 1872

Prens Murad Efendi'nin tekrisini ve bu tekrisin hangi şartlar altında yapılmış olduğunu bildiren 23 Ekim tarihli mektubunuzu aldım.

Bu haberinizi büyük bir alâka ile karşıladım. Türkiye tahtı varisinin tekrisine ben de sizin gibi büyük bir kıymet vermekteyim. Fransız Grandoryanına bağlı bir atölyede nur aldığı için kendimizi tebrik etmeliyiz.

Böyle önemli bir işi tahakkuk ettirebilmek için nizamnamelerin dışına çıkmak mecburiyetinde kalmış bulunmanız can sıkıcı olmakla beraber, sizi böyle hareket etmeye mecbur eden düşüncelerinizi anlıyorum: memleketin ve yeni tekris olan kardeşin içinde bulunduğu pek hususî şartlara bakarak, kanunlarımıza uymamakta haklı olduğunuzu kabul ediyorum. Sırası geldiği vakit ve icab ederse Konsey'de müdafaanızı ben kendim yapacağım.

Sevgili kardeşim, eserinize devam ediniz ve yeni kardeşi ikinci ve üçüncü dereceleri aynı gizlilik içinde veriniz. Öyle yapınız ki, bu derecelerin tedrisatı aklında ve kalbinde silinmeyecek izler bıraksın. Böylece Masonluğa, vatanınıza ve insanlığa çok büyük bir hizmette bulunmuş olacaksınız.

Kardeş sevgilerimin kabulü...

de St. Jean

Kleanti Skalyerinin de St. Jean'a mektubu:

18 Aralık 1872
De St. Jean Kardeşe
Fransız Grandoryanı Teşkilât
Konseyi Reisi

Murad üzerine, 8 Aralık Pazar günü, saat akşamın altısında, Beyoğlu, Ağahamamı sokağı 12 numaralı mahaldeki Masonik Lokalde toplandık ve aynı gizlilik içinde ve bütün şekillere uyarak Prense ikinci ve üçüncü sembolik dereceleri verdim.

Prens o derece duygulandı ki, çalışmalar kapandıktan sonra sabahın ikisine kadar Masonluk ve Masonluğun memleketimizde yayılması çarelerini konuşmak için kaldı. Fransız Grandoryanına bağlı olan fakat yalnız Türkçe çalışan bir Locanın kurulmasını teklif etti; derhal benim başkanlığımda bir nuvakkat Loca teşkil edildi ve vazifelilerin seçiminden sonra Locaya "Envar-ı Şarkıyye" adı verildi. İçtüzüğün hazırlanması için bir komisyon kurduk. Bu komisyon işini bitirir bitirmez kuruluş için resmen müracaat edeceğiz.[5]

Bu mektubuma ilişik olarak 8 Aralık celsesi zabıt suretleri ile Prens için diploma talebini bulacaksınız, bunun bir an önce gönderilmesini rica ederim.

Birkaç gün önce, Grandoryandan, Abravanelli, Farazi, Nuri Bey ve Tevfik Bey kardeşlerin diplomalarını taleb etmiştim ve bu talebimde son ikisinin çıraklık devrelerini doldurmadan ikinci ve üçüncü derecelere birden terfilerinin sebebini bildirmemiştim. Bunun sebebi 8 Aralık tarihli celsede yeteri kadar Üstat Mason bulunmasını temin etmek ve aynı zamanda bu iki kardeşin, Nuri Bey ve Tevfik Bey'in aracılığı ile ihtiyacımız olan muhtelif parçaları o zamana kadar hazırlamaktı; Locaya, bu kardeşlerin erken terfilerinin sebebini, ikinci ve üçüncü derece ritüellerin Türk-

çe'ye tercümesini en iyi bu kardeşlerin yapabileceklerini ve bu tercümelere ihtiyaç bulunduğu için bu kardeşlerin erken terfi ettirildikleri şeklinde bildirdim ve mes'uliyeti üzerime aldığımı söyledim.

Amiable kardeş de size yazmak istiyordu fakat sağ eli kalem tutamayacak kadar ağrıdığı için yazamadı ve iyi olur olmaz yazacağını bildirmemi istedi; bu sebepten, Prense yazılacak tebrik mektubunun şekli hakkında istediğiniz malûmatı da gönderemedi. Bana kalırsa bu tebrik mektubunu, kendisinin durumunu ve değer verdiklerine karşı samimî ve liberal karakterini göz önünde bulundurarak, memleketimizin âdetlerine göre yazmanız daha uygun olur. Bu mektubu geciktirmemenizi rica ederim.

Kardeş sevgilerimin kabulü...

Candan bağlı kardeşiniz
Proodos Locası Üstadı Muhteremi
Kleanti Skalyeri

İkinci ve üçüncü derece celselerinin zabıt suretleri ile diploma talebi formu da bu mektuba ilişik olarak gönderilmiştir. Diploma talebi formunda şehzade Murat için şu bilgiler var:

Adı: Mehmed Murad -Mesleği: Prince imperial, taht varisi-

Doğum: 25 Recep 1256 (5840) - İkametgâhı: İstanbul-

Tekris ve terfi tarihleri ve lâtin harfleri ile ve Fransız imlâsına göre kendi imzası.

Vesikalar arasında Şehzade Murad'a yazılmış tebrik mektubunun üç sureti var. Hepsi aynı metin ve güzel bir kaligrafi ile yazılmış fakat üzerlerindeki tashihlerden anlaşıldığına göre ya bir yanlış görülmüş, yahut sahife tertibi beğenilmemiş, kusursuz oluncaya kadar tekrar tekrar yazdırılmış. Önemli vesikalardan biri de Şehzadenin bu mektuba vermiş olduğu cevaptır: Fransızca, kendi el yazısı ile yazılmış,üç noktalı imzası ile.

8 Kasım 1873 tarihinde Şehzade Murad'ın kardeşi Nurettin Efendi aynı gizlilik içinde tekris edilmiştir. Aynı günün akşamı, bu sefer Ağahamamı'ndaki lokalde Şehzade Murad'ın 18. dereceye yükseltilme merasimi yapılmıştır.

24 Ağustos 1875 tarihinde Şehzade Murad'ın başka bir kardeşi, Şehzade Kemalettin Efendi, bu sefer Kleanti Skalyeri'nin evinde tekris edilmiştir.

5. Murad Masonluğu çevresindeki Masonlar'dan öğrenmiş ve bu cemiyete girmek istemiştir. Louis Amiable Grand Orient'a yazdığı 23 Ekim 1872 tarihli mektubunda bu konuda şöyle söylemektedir: "Murad Efendi Masonluğu basit bir merak saiki ile istememiştir ve tekristeki bütün denemelere tâbi olmayı arzu etmiştir: kendisine ilk defa Masonluktan bahseden maiyyetindeki adamların intibalarını öğrenmekle de kifayet edebilirdi."

HER AY BİR MARŞ

Şevketlû Sultan Murad Han-ı Hâmis Hazretlerinin Duay-ı Devletini Hâvi Hicazkâr Şarkıdır - 1876 sene 1293

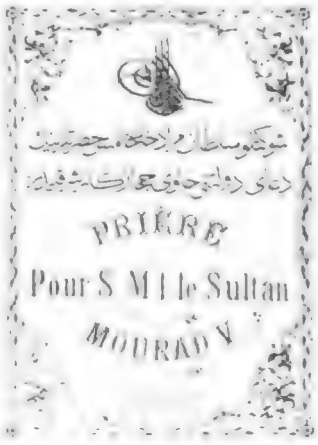

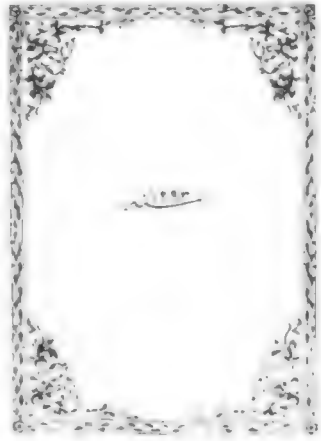

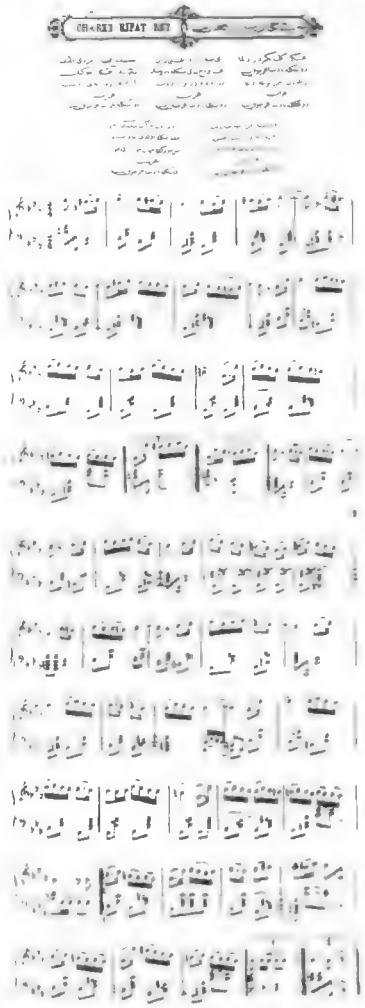

Askeriz gülbankımızdır daima
Devletinle padişahım çok yaşa
Bir ağızdan eyleriz böyle dua
Nakarat
Devletinle padişahım çok yaşa

Ey şeh-i dad-âver-i Osmaniyan
Taht u tâcı aldı seninle nam u şan
Bizlere daim budur vird-i zeban
Nakarat
Devletinle padişahım çok yaşa

Sensin aksay-ı Muradı milletin
Zinetisin tahtgâh-ı şevketin
Yâdımız herdem duay-ı devletin
Nakarat
Devletinle padişahım çok yaşa

Var ise emrin şehâ cenk eyleriz
Düşmana dünya evin terk eyleriz
Nerde olsa böyle âhenk eyleriz
Nakarat
Devletinle padişahım çok yaşa

Bizden evvel çâkerin Sâdi'ye sor
Mukaddeminle oldu âlem sürur
Sen seririnde cihan durdukça dur
Nakarat
Devletinle padişahım çok yaşa

5. Murad'ın masonluğuna dair aşağıdaki kaynağa da bakılabilir: Constantin Svolopoulos, l'initiation de Mourad V à la Francmaçonnerie par Claude Scalierie; aux origines du mouvement liberale en Turquie. *Balkan Studies 1980 Volume 21 No: 2.*

Tarih ve Toplum'un notu

[1] Mason olmak, *initiation*.
[2] Fransız Millî Kütüphanesi.
[3] Locanın seçimle işbaşına gelen reisi.
[4] Bu kitap, "Merhum Pertev paşanın habnamesi" isimli kitap olmalıdır. Kitabın üzerinde tarih yazılı olmamakla beraber 1871-1872 tarihleri arasında basılmış olduğu anlaşılmaktadır.
[5] Fransızca metinde *ghiaour*.
[6] Bu Locanın kurulduğuna dair bir işaret yoktur.

"Türk, Savun Kendini!"

veya II. Wilhelm Almanyası'nda Anti -Ve Pro-Türk Propaganda

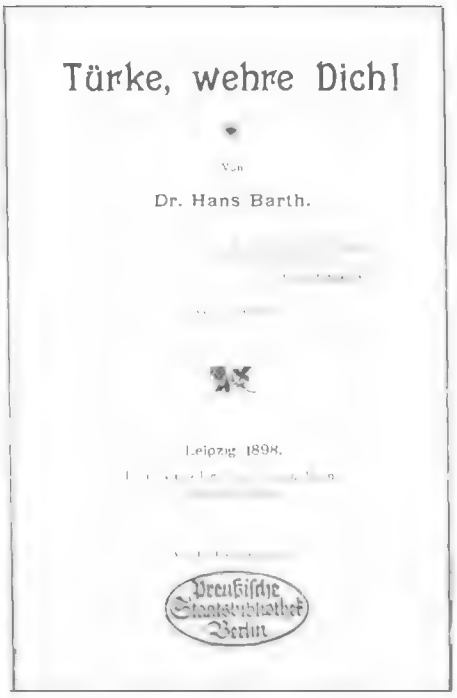
Türke, wehre Dich!

Von

Dr. Hans Barth.

Leipzig 1898.

Preußische Staatsbibliothek Berlin

KEMAL BEYDİLLİ

Osmanlı-Alman münâsebetlerinin son dönemleri, özellikle Bismarck'ın başbakanlıktan azliyle (1890) değişik bir boyut kazanacak olan II. Wilhelm devri Almanyası'nın "Şark" siyaseti, üzerinde incelemeler yapmaya çalıştığımız konulardan birini teşkil etmektedir. Bu konu ve devir, özellikle yabancı dilde mevcud yayınların bolluğu ile de dikkati çekmektedir. Bunlar arasında, oldukça yeniliği yanında, meseleyi değişik açılardan ele alışı ile de önem kazanan bir araştırma olan, Wilhelm van Kampen'nin, 1968'de Kiel'de yayımlamış olduğu doktora çalışması ayrı bir değer taşımaktadır. (*Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II.*/II. Wilhelm zamanında Almanya'nın Türkiye politikası hakkında incelemeler) Bu çalışmanın içindeki bölümlerden biri, Almanya'da 1890'lı yıllarda Türklerle ilgili olarak oluşturulan kamuoyu tartışmaları, Wilhelm devri dış politikasının ayrılmaz bir parçası olarak ele alınmakta ve işlenmektedir. Özellikle, 1895'de Avrupa kamuoyunda da bir patlama yapmış olan Ermeni meselesi etrafında yoğunlaşan, *'Anti Türk'* propaganda ve buna karşı oluşan, *'Pro-Türk'* faaliyetler, Almanya'da boyutlarını diğer ülkelere de taşıran hararetli tartışma ve yazışmalara yol açmıştır. Bu tartışmalara 1897'de yayımladığı, *"Türk, savun kendini" (Türke, wehre Dich)* adlı kitabı ile katılan ve dikkatleri üzerine çeken yazarlardan biri de Hans Barth olmuştur. Wilhelm van Kampen, doktorasında bu yazara, onun eserine ve değindiğimz konuya uzun pasajlar ayırmıştır. Bu pasajlar bizi, Barth'ın gayet ilgi çekici olduğu anlaşılan eserini ele geçirmeye ve çalışmalarımızda daha geniş olarak kullanmaya sevk *etmiş* bulunuyordu. Kitabı, bir yandan kütüphânelerimizde ararken, öte yandan da yurt dışındaki kütüphânelerde bulup tedarik etmek için teşebbüse geçtik. Araştırmamıza bu noktada yardımcı ve Sayın Yağmur Atsız ile de müşterek dostumuz olan bir meslekdaşım, Barth'ın kitabını Berlin'deki Prusya Devlet Kütüphânesi'nde (Preussische Staatsbibliothek) bularak, bir fotokopisini tarafıma yollamış idi. Bu ilgi çekici kitap da işte böylece, Sayın Atsız'ın da dikkatine sunulmuş ve bir yazısına konu teşkil ederek, kısaca ve güzel bir şekilde tanıtılmıştır. (*Tarih ve Toplum*, 29, s.69-62). Bu arada biz de bu kitabı İstanbul'daki bir kütüphâne-

Prens Otto von Bismarck'ı Kayzer I. Wilhelm ile gösteren bir tablo.

de bularak, fotokopisini aldırtmıştık. (Bkz. Eski *'Belediye'*, şimdiki *Atatürk Kütüphânesi'*, Taksim. Katalog Nr. K/1432).

Barth'ın kimliği, ne olduğu, kendisini kimsenin tanıyıp tanımadığı, hakkında "ansiklopedilerde bilgi bulunmadığı" ve eserinin diğer dillere tercüme edilmesi, eserin Türkler lehindeki propaganda gücünden istifade edilmesi vb. hakkında Sayın Y.Atsız'ın yazdıklarına; Sayın Prof.Dr.Semavi Eyice de, *Tarih ve Toplum*'un 36. sayısında ilâve ve açıklamalar yaparak katılmış olmakla beraber, özellikle bu ilgi çekici ve güncelliğini -maalesef- hâlâ koruyan kitabın yazarı hakkında bilgi yoksunluğundan doğan karışıklığın devam edegeleceği anlaşılmaktadır. Oysa, Barth Almanya'da, özellikle 1890'lı yılların kamuoyu tartışmalarının önemli bir ismi olarak, öyle bilinmeyen bir şahıs ve yazar değildi ve *'Pro-Türk'* grubun önde gelenleri arasında yer almaktaydı. Bu husus aşağıda bu münâsebetle -özellikle van Kampen'nin doktorasından da geniş ölçüde faydalanarak- kaleme almış olduğum 'öncalışma'mda yeterli bir açıklıkla görülecektir.

Hans Barth hakkında kısa bir ön bilgi vermek gerekirse, *İtalyan Ansiklopedisi*'nden, meselâ şunları aktarmak mümkündür: Barth, 1862'de Stuttgart'ta doğmuş ve 1926'da Roma'da ölmüştür. 1887-1915 yılları arası Roma'da yaşamış ve bu şehirde *Berliner Tageblatt* gazetesinin Roma muhabiri olarak çalışmıştır. Savaş sırasında İsviçre'ye giderek Lugana'da oturmuş ve savaş sonrası tekrar Roma'ya dönmüştür. Kendisi, çeşitli eser sahibi, keskin bir gözlem ve tenkid gücüne sahib, canlı bir stili olan iyi bir gazeteciydi. (Bkz. *Enciclopedia İtaliana*, VI, 1938 Milano-Roma, s.242.)

★ ★ ★

1895/96 yılında patlak veren Ermeni ayaklanmalarının Avrupa kamuoyunda yarattığı hava, Sultan II. Abdülhamid'in "korkunç katil" imajı ile takdim edilmesine yol açmıştır. Şark'da gerçekleştirmeye çalıştığı önemli projelere sahib olan II. Wilhelm Almanyası, bu mesele karşısında "devlet politikasının gereği" ve "politik ahlâk" şıkları arasında zor bir tercih içinde kalmıştı. "Türk dostu" politikasıyla rekabet ettiği zorlu düşmanları olan İngiltere ve Fransa karşısında, Şark'da daha avantajlı bir durumda olmaya çalışmak, bu tercihi daha da zorlaştırmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun artık kaçıncı defa olduğunun hesaplanması mümkün olmayan "parçalama projeleri"nin tekrar ortaya atıldığı ve etkili bir propaganda mekanizmasının her türlü imkândan bolca istifade ettiği; Batı'nın artık Ortaçağ karanlıklarında unutulduğu sanılan, şuur altında sıkışıp kalmış en korkunç engizisyon sahnelerinin yakıştırıldığı "Barbar Türk" imajının, Hıristiyanlık gayreti ile abartılan, "Şark'ın ilk Hıristiyanlarına" karşı işlendiği ileri sürülen olmayacak kötülüklerin hikâyesi, Avrupa'da toplumları kendi problemlerinden uzaklaştırıcı, günlük hayatın oyalayıcısı ve afyonu haline getirilerek yayılmaktaydı.

Politika ve Hıristiyan ahlâkı arasında bocalayan ve kamuoyunun da geniş bir şekilde iştirak ve takib ettiği bu konu, Almanya'da özellikle Johannes Lepsius, Martin Rade, Paul Rohrbach, Freidrich Naumann, Hans Delbrück ve Hans Barth gibi isimler tarafından hararetle ele alınıp işlenmekte idi. Böylece Almanya'da, Ermenilerin veya Türklerin tarafını tutan, birbirleriyle sert kalem mücadelesi veren ve kamuoyu kadar hükûmetleri de etkileyen iki grup, siyâsî düşüncenin oluşmasında etkili olmaktaydı. Ermeni meselesinin özellikle Hıristiyan çevrelerde özel bir ilgi görmekte olmasını doğal karşılamak lâzımdır. *"Hıristiyan Dünyası"* dergisindeki pek çok makaleleriyle 1895'den itibaren okuyucularının dikkat ve rikkatini Ermeni *"katliamı"*na çeken Martin Rade gibilerinin yanında, "Ermeni gerçeği"nin yayılmasında en büyük etkiyi, "görgü şâhidi" olarak verdiği bilgilerle çığırından çıkartan ve Ermenilerin gönüllü propagandisti kesilen Papas Johannes Lepsius olmuştur. Lepsius, Ermeni olayları ile ilgili olarak yazdıklarını, 12-27 Ağustos 1896'da *"Reichboten"* gazetesinde tefrika ettirmiş ve nihayet *"Ermenistan ve Avrupa"* adı ile ve "Hıristiyan büyük devletlere karış yazılmış bir şikâyetnâme" olarak kitap haline getirmiştir (Berlin 1896). Kitap kısa bir zamanda İngilizce ve Fransızca olarak da yayımlandığından etki sahası geniş ve çeldiği zihinler de çok olmuştur.

J.Lepsius, tanınmış Eski Mısır Tarihi uzmanı Richard Lepsius'un oğlu olarak, gençliğinden beri Şark'ı tanımakta ve bölgeye aşinâlığı bulunmaktaydı. Bir müddet Kudüs'de yardımcı vaiz olarak çalışmış ve şimdi de Almanya'da Friesdorf (am Harz) da papaslık yapmaktaydı. Ermenilere bilfiil yardım etmek üzere yarım senelik bir izin talebinin Kilise idaresi tarafından reddedilmesi üzerine, bu vazifeden ayrılmış ve Berlin'e gitmiştir. Burada kendini, kurmuş olduğu *"Alman Ermenilere Yardım Derneği"*ne adamıştır. Bu dernekteki faaliyetleri, aynı amaç için çalışan ve Hıristiyan cemaati üzerinde etkili olan Frankfurtlu meslekdaşı Ernste Lohmann'nınkiler gibi geniş bir akis bulmuştur. Lohmann da 1896'da papaslıkdan ayrılmış ve kurmuş olduğu *"Şark'taki Hıristiyan Hayırişlerine Alman Yardım Derneği"*'nde çalışmaya başlamıştır. Lepsius, topladığı iâneler ve sağladığı destek ile 1913 senesine kadar, Urfa *Hoy* ve Urmiye'de olmak üzere üç yetimhâne kurmuş, Urfa'da bir hastahâne, bir eczahâne ve bir de halı dokuma atölyesi açmıştır. Lohmann ise yine 1913 senesine kadar Harput'da birer yetiştirme yurdu açmıştır.[1] Lepsius'un *"Yardım Derneği"* Mayıs 1900'den itibaren, *"Alman Şark Misyonu"* adını alarak faaliyetine devam etmiştir. Kendisinin bu faaliyetleri ise, 1919'da Potsdam'da yayımladığı *"Almanya ve Ermenistan, 1914-1918"* adlı kitabının konusunu oluşturacaktır.

Almanya'da böylece "Ermeni Hıristiyan Kardeşlere" yardım kampanyası ile harekete geçirilen vicdanlar, kamuoyunun yalnızca bu dava için kazanılmasında değil, fakat aynı zamanda hükûmetlerin Ermeniler lehinde müdahale etmeleri istikametinde tazyik altında tutulması yolunda da etkili olmaktaydı. Bununla beraber bu etkilenme, devletlerin Şark'ta takib ettikleri genel politikalarına uygunluk oranında ağırlık kazanmaktaydı. Çıkarlarını Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünde değil de, kontrolleri altında parçalanmasında gören ve böyle bir süreci başlatmış bulunan, özellikle İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin genel politikaları, kamuoyu oluşumuyla rahatlıkla bütünleşebilmekteydi. Buna karşılık Alman hükûmeti, nihayetinde özellikle İngiltere'nin Şark politikasına hizmet edecek bu yöndeki bir kamuoyu oluşumunun ve baskısının mümkün mertebe frenlenmesi ve kontrol altında tutulması kuygusunu hiçbir zaman elden bırakamamaktaydı. Bununla beraber, Ermeniler konusunda yayılmasına özellikle özen gösterilen abartmalı havadisler hükûmet edenleri de zaman zaman etkilemekte, iktidar ve muhalefet partileri arasında yeni sürtüşme konularının doğmasına yol açmaktaydı. 1895 yılı hadiseleri karşısında Türkler aley-

hinde başlatılan tek taraflı, haksız ve yoğun propaganda karşısında, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini isteyecek kadar etkilenecek olan bizzat Kaiser'in kendisi değil miydi[2] Ama devlet menfaat ve genel politika karşısında takib edilen yol, romantik ve hissî davranmamayı emreden "Realpolitik" prensibiyle meseleye daha serinkanlı bakılmasını sağlamaktaydı: "Ermeni meselesi için Sultan'a harb mi ilân edeceğiz? Türkiye'ye karşı harekete geçiyoruz, dediğinde, İmparatorluk Meclisi'ndekilerin yüzünün alacağı şekli görmek istemem. Böyle bir durumda Meclis üyelerinin herbiri, *Şark meselesi Pomeranyalı bir askerin kemiklerine bile değmez* diyen Bismarck'ın sözünü hatırlayacaklardır. Savaşılmayacaksa nümâyişkâr davranmanın da anlamı var mıdır?" Bu sözleri söyleyen II. Wilhelm'e göre, boş bir jest uğruna ne Sultan'ın dostluğunu kaybetmeye ne de Alman nüfuzunu tehlikeye atmaya gerek vardı. Kamuoyu oluşumu Alman menfaatlarını gözetmeli ve hükûmetin dış politikasına zorluklar hazırlamamalıydı.

İmparatorun ve hâkim çevrelerin bu görüşlerine rağmen, Katolik ve Liberaldemokratik kesimlerin tarafgir ve gerçekleri araştırmaya lüzum duymayan çelinmiş tutumları, Türkler aleyhindeki ağır yargı ve yayımların devam etmesine yol açmaktaydı. Bu tutumun en *inatçı takibcilerinden biri de J.E.Jörg* olmuştur. Jörg, kendi hükûmeti dahil olmakla beraber, İngiltere dışında kalan bütün büyük devletleri Türkiye'deki hadiselere ve Balkanlar'daki duruma seyirci kalmakla suçlamakta, hattâ 1897'de Avrupa'nın Türklere karşı yeni bir *"Haçlı Seferi"* hazırlamasını teklif etmekte ve son aşamasına erişmiş olan Kapitalizmin, Hıristiyan hissiyât ve zihniyetine ters düştüğüne inandığı kayıtsız ve maddeci dünya görüşüne şiddetle çatmaktaydı.

Aynı konuda Delbürck de, özellikle Lepsius'un kitabında anlatmış oldukları hikâyelerin dehşetine kapılmış olmakla beraber, Alman basınında Ermeniler lehinde çıkan yazılara rağmen hâkim olan genel görüşe dair yaptığı değerlendirmesi, "Ermenistan'ın Almanya için Pomeranyalı bir askerin kemiklerine bile değmeyeceği" şeklinde idi. Olaylara karşı duyulan hissiyatın ve romantik yaklaşımın tenkidi için söyledikleri, "politikanın yalnızca devlet çıkarlarına göre yönlendirilmesi gerektiği" hakkındaki görüşleri olmuştur. Bu noktadan hareketle, yarı resmî *"Norddeutsche Allgemeine Zeitung"* ve *"Post"* gibi gazeteler konuya daha serin kanlı, gerçekçi ve hattâ tarafsız yaklaşımlarla kamuoyunu etkilemeye çalışmaktaydılar. *"Post"*'da çıkan bir yazıda, Almanların Anadolu'daki demiryollarında hisseleri bulunduğu ve Türkiye aleyhine takınılacak tavırların Alman çıkarlarını zedeliyebileceği belirtilmekteydi. Acaba, "Almanya içindeki Hıristiyan hayırsever yardımlaşması, Asya'daki gürûhlar için sırf görünüşdeki dinkardeşliği uğruna iâne kutusunu dolaştırıp durmaktan daha önemli ve semereli vazifeler bulamaz mıydı?"[3]

Delbrück, imparatorluk hükûmetinin bu konuda harekete geçirilen kamuoyunun tansiyonuna uygun bir istikamet tutabileceğini tahmin etmemekle beraber, dünyadaki *Anti-Türk* propagandadan etkilenmiş görünerek, devlet politikasının bu defa halkın *"moral"* değerlerinden doğan hassasiyetine kulak vermesi gerektiğine de inanmakta ve hükûmetin dünyaya karşı Almanya'nın da itibarını dikkate alarak, Ermeniler lehinde müdahalelerde bulunması gerektiğini savunmaktaydı. Ancak, 1821'deki Yunan Ayaklanması'nda çokca söylenen bir Rum halk şarkısının mısralarından teselli bulmaktan başka yapılacak bir şey olmadığını da hissetmekteydi:

"Türkler Mora'da daha fazla kalmamalı"

"Ve hattâ Dünya'nın kendisinde bile!.."

Bu temenninin gerçekleşeceği an ne zaman gelecekti? Delbrück, bir liberal olarak meseleyi emperyalist dünya politikası ve Hıristiyan ahlâkı noktalarından hareketle, kamuoyunun düşünce oluşumu ile devlet politikasının takib ettiği siyâseti, yekdiğerinden ayırarak çözüme kavuşturmaktaydı. Bununla beraber kendisinde, Ermeni meselesine sahib çıkmaktan çok, bu meselenin aktüel istismarı ile Alman kamuoyunun, oldukça uzak durmaya itildiği dış politika üzerinde düşünme alışkanlığına kavuşturulması ve genel efkârın politize edilmesi hedefi de önem kazanmış görünmektedir.

Koyu bir milliyetçi olarak bilinen Friedrich Naumann şahsında ise Ermeni meselesi Almanya'da bir adım daha ileri götürülmüştür. Sosyal demokratlar gibi, Nasyonal Sosyalistler de Ermeni meselesi karşısında yekvücud yer almamaktaydılar. 1895 ve özellikle Lepsius'un yayımları ile 1896'da *Anti* ve *Pro-Ermeni* neşriyât beraberce yürütülmüştür. Lepsius'un Hıristiyanlık dayanışmasından hareketle protesto toplantıları ve meseleye müdahale talebleri yoğunluk kazandıkça, Naumann gibi milliyetçiler genel olarak meseleyi *"kuvvet politikası"* açısından ele almaktaydılar: Önce, "kendi halkının mutluluğunu düşünmek", Naumann için en önemli bir önde gelen vazife olmuştur. Kendisi, 1897'de Berlin'de yapılan Nasyonal Sosyalistlerin kongresinde açıkca, Türkiye'nin ortadan kaldırılması yolunda konuşmalar yapan August Babel'e karşı, bariz bir şekilde Türk dostu bir politikanın savunucusu olarak ortaya atılmıştır. Bu tutumuna cevâben, özellikle 1897'deki Darmstadt'da yapılan parti toplantısında şahsına yöneltilen, kendisinde Hıristiyan dayanışmasından eser olmadığı hakkındaki suçlama ve tenkidlere verdiği cevâpta, daha çok Delbrück'ü hedef almış görünüyordu: "Almanya'nın üstlendiği ödev, bu yabancı ülkedeki bu yabancı halkın mukadderâtı ile bu kadar hissî bir yaklaşımla ilgilenmeye müsâde etmemektedir". *"Real-Politik"* ve *"Hıristiyan ahlâkı"* ikilemi nasyonalist Naumann'ı, 1898'de Kaiser II. Wilhelm'in Abdülhamid'e yaptığı ziyarette hazır bulunduğu sırada da takib etmiştir: O da diğerleri gibi Sultan'ı gördüğünde, kendisinin Darmstadt'daki Parti toplantısında "Taçlı katil" olarak anıldığını hatırlamadan edememiş; ama, "yaşa" diye bağırmaktan ve Selâmlık'ta ikrâm edilen çayı, altın fincanlardan içmekten de kendilerini alamamışlardır. Almanya'ya döndüğünde bu konuda şunları söylemekteydi: "Gerçekte bizi kesin olarak bilmemenin verdiği garib bir his rahatsız etmekteydi. Acaba bir Alman ve bir Hıristiyan olarak bu adamın düşmanı mı olmak lâzımdır, yoksa düşmanı olmamak mı?"

Vicdan muhasebesinden doğan bu açıklamalar değil, ama yayımladığı seyâhat hatıralarında yer alan bazı pasajlar kamuoyunun dikkatlerini konunun üzerine toplamayı fazlasıyla başarmaya yetti. Naumann, İstanbul'da konuştuğunu ileri sürdüğü Hıristiyan bir çömlekçi ustasının ağzından Ermeni meselesi ile ilgili olarak şunları anlatmaktaydı. "Kendisi, bir Hıristiyan ve Hıristiyan öğretisine uygun olarak hemcinsini sevmeği en başta gelen bir görev addetmekteydi. Ancak, buna rağmen, Ermenilerle girişilen mukatelede Türkler haklı idiler. Zirâ, başka türlü bir Türk'-

ün kendisini Ermenilere karşı müdafaa etmesine imkân yoktur... Ermeniler dünyanın en kötü insanlarıdır. - Çömlekçi ustası bu iddiasını buraya aktarmak istemediğimiz bazı ifadelerle kuvvetlendirmektedir-. Tüm İstanbul bunlar tarafından ahlâken kokuşturulmuştur. Ayrıca, Anadolu'da da durum başka türlü değildir... İnsanın kendisini Ermenilere karşı korumasının bilinen bir yolu da yoktr. Hülâsa, Türkler meşrû müdafaa halindedirler!.."[4]

Naumann'ın da ifade ettiği gibi, bu sözlerinin etkisi çok büyük olmuş ve geniş bir kesimi meselenin içine çekmiştir. Hemen hemen tüm Alman basını ve Fransız basınının bir kısmı, bu pasajları iktibas ederek, münâkaşayı yaygın bir hale getirmiştir. Resmî gazeteler bu sözleri, Türk dostu bir tutumun malzemesi olarak değerlendirirken, Hıristiyan basın organları "Hıristiyan Ermeniler" lehinde mücâdelelerine daha bir kuvvetle devam etme zorunda kaldıklarını gördüler. Beyanlarındaki gerçek payının da münâkaşa edilmeye başladığını gören Naumann, kendisini *"Hıristiyan Dünyası"* dergisine yazdığı yazılarla müdafaa etmeye başladı. Bu dergi, Lepsius'un çıkardığı ve 1989 sonlarında yayım hayatına son verdiği *"Hıristiyan Orient"* adlı derginin bir devamı olarak çıkmakta ve *"Philermenistler"*in başlıca yayın organlarından birini teşkil etmekteydi.

Bu yazılarında Naumann, Ermeni meselesinde hangi tarafta yer almakta olduğunu kesin bir şekilde belirtmemekle beraber, Ermeni-Türk çatışmasının, Hıristiyanlığın ilk devirlerinde marûz kaldıkları zülmü hatırlatacak, bir *"Hıristiyanların kovuşturulması"* olayı olmadığı ve bunun, "son ve kanlı bir kurtuluş denemesi yapmadan öldürülmek istemeyen eski ve büyük bir imparatorluğun bir ölüm-kalım savaşı" olduğunu dile getirmekteydi. Türkler de varolma mücâdelesi vermekteydiler ve onların meşrû müdafaa halinde olduklarından şüphe etmemek lâzımdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı ve içinde bulunduğu durum gözönüne alınacak olursa, Almanya'da hemen her çocuğa öğretilen, insan haklarına, insaniyete, medeniyete dair olan isteklerin, burada ihtilâlci bir patlamaya yolaçacağının idrâk edilmesi lâzımdır. Reformların kaçınılmaz sonucu Ermenilerin devletten ayrılmalarıdır ki, bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu demektir. Burada, Napoléon'un Almanya'yı işgal ettiği esnada dikta ettirdiği ve yarattığı duruma atıfta bulunan Naumann, sözlerine şöyle devam etmekteydi: "Bu yüzden tıpkı Alınanların vaktiyle elden geldiğince Napoléon'un emirnâmelerine omuz silkip, kulak asmadıkları gibi, Türklerin de yaşama içgüdüleri, kendilerinden tehdit yolu ile elde edilmiş olan vaadlerden kurtulmaya zorlamaktadır.[5]

Naumann'nın Türklerin yanında yer alması hiç şüphesiz resmî Alman politikasıyla da büyük bir uyum içindeydi. Kendisinin, Türklerin şahsî meziyetlerine karşı duyduğu hayranlığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumu ne kadar anlayış ile yorumladığı ve İslâm dinini ne kadar önyargılardan uzak bir şekilde ele almaya çalıştığı, seyahat hatıralarını da içeren *Asya*[6] adlı eserinde görülmektedir: Bismarck'ın, "Şark'ın yegâne centilmeni Türklerdir" sözü kendisinde de yer etmiş görünmektedir.

Kamu önünde tartışılan bu gibi fikirler doğal olarak şiddetli tartışmalara yol açmaktaydı. Tarafsız bazı gazeteciler de, Ermeniler hakkında olumsuz yargılar ileri sürmekte ve okuyucularına, Ermenilerin Şark'ta yaşayan diğer Hıristiyan grupları tarafından da sevilmediklerini ve Batılılara bir Türk'ün Şark'ta yaşayan bir Hıristiyandan daha sevimli geldiğini açıklamaktaydılar. Delbrück'e göre, buna şaşmamak lâzımdır. "Çünkü, Müslüman Türk içinde bulunduğu bütün gayr-ı medenîliğine rağmen, bu özellikteki bütün insanlarda varolduğu kabul edilen fıtrî meziyetler ile doludur. Şark Hıristiyanlarının en önde gelenlerinden sayılan Rumlar ve Ermeniler ise, kültürün zararlı etkilerini taşımaktaydılar ve onsuz belki de meziyet ve vasıflarını daha iyi geliştirebilirlerdi". Buna rağmen Delbrück, "Şark'ın istikbal vaadeden unsurları" arasında Türkleri değil Hıristiyanları görmekteydi. "Zirâ, Türkler -o zamanlar sıkca raslanan, hattâ belki hâlâ günümüzde de taraftar bulabilecek mesnedsiz bir yakıştırma ile- mensup oldukları dinin gelişmeyi engelleyici kuralları içinde yaşamaktaydılar. Bu yüzden Delbrück'ü 1987 senesinde patlayan Osmanlı-Yunan Savaşı'nda, "Hıristiyan" Yunanlıların yanında yer almış olarak görmekteyiz. Kendisi ise bu cephede yalnız değildi. Zirâ, bu savaş yüzünden Alman kamuoyu da aynı şekilde iki gruba ayrılmıştı ve Alman basınının büyük bir kısmı, "eski Helenlerin torunları"na karşı aşırı bir hayranlığı tekrar yaşamakta ve dile getirmekteydiler. Burada ise, aynı hayranlığın çok daha geniş bir şekilde ve bütün *"medenî"* dünyanın helecanla yaşamış olduğu, 1821'de başlayan "Yunan İsyanı"nı hatırlamamaya imkân yoktur: Geniş bir Philhelenist propaganda ve yardım kampanyaları ve bilfiil Yunan ayaklanmasına katılmak ve Türklere karşı savaşmak için gelen pek çok aydın akını ki, bunların içinde Lord Byron gibilerinin bulunduğu, Osmanlı Arşiv vesikalarından da takib edilebilmektedir.[7] Ancak, bu "Helen hayranları"nın vatanlarına dönüşlerinde kaleme aldıkları hatıralarında dile getirdikleri derin hayal kırıklığını okumak, çok daha ilgi çekicidir. Zirâ, klâsik eğitimin zihinlerine aşıladığı eski Helen kültürü, felsefesi, medeniyeti, Yunan mitolojisi, üstün insan tipleri ve hattâ zengin Yunan dili; coşku ile gelip, "eski Helenlerin torunları" yanında "Barbar Türklere" karşı savaşmayı, ödenmesi gereken bir medeniyet borcu sayan bu gönüllü hayranlar ordusunda soğuk bir duş etkisi yapmıştır. Heyhat, karşılarında, ne klâsik imajın yarattığı mevhum esâtir kahramanları, ne Herküller, ne Güzel Helenler, ne klâsik Grek dili ve ne de yüksek bir medeniyetin ve ince bir kültürün izlerinden ve mirascılarından eser vardır. Hattâ, zamanın Rus Çarı I. Aleksander'in ifadesiyle, orada Yunan halkı değil, Yunanistan'da yaşayan halklar vardır. Bu maceradan geriye yalnızca Philhelenlerin yıkılan hayalhânelerinin kalmış olduğunu söylemek fazla abartılmış bir iddia değildir.[8]

Türklerin tarafını tutan Alman basını ve yazarları, şimdi üstelik parlak bir Osmanlı askerî zaferi ile biten bu savaşı, yeni bir kalem mücadelesine çağrı olarak kabul etmişlerdir. Von der Goltz, Armin Vámbéry, 1854'de Türklerin tâbiyet ve hizmetine giren ve 1877'de iki ciltlik *"Türkische Skizzen"* adlı eserini yayımlayan Franz von Werner (Murad Efendi) ve özellikle Ermenilere karşı yazdıklarıyla ve *"Anatolische Skizzen"* (Berlin 1896) adlı eseri ile tanınan Alfred Körte yanında; *Berliner Tageblatt* Gazetesi'nin Roma muhabiri olan Hans Barth, ilk baskısını 1897'de yaptığı ve hemen tükendiğinden 1898'de ikinci defa basılan ve anlamlı bir şekilde *"Türk savun kendini!" (Türke, wehre Dich,* Leipzig) adını verdiği eseri ile, Türk dostu kalemlerin sürdürdüğü mücadeleye kuvvetli bir solukla katılmakta ve meselenin çok geniş bir çevrede daha hararetli bir şekilde tartışılmasına yol açmaktaydı. Barth'ın bu eseri, Türkler

"TÜRK, SAVUN KENDİNİ!"

için şimdiye kadar yazılmış en parlak müdafaanâmelerden biridir. Türkler lehinde ve "Şark meselesi" hakkında söylenmiş ve gerçeği en etkileyici ifadelerle bu kadar açık ve çarpıcı bir şekilde dile getirmiş böyle başka bir eseri, başka bir yerde ve zamanda bulabilmek pek mümkün değildir.

Barth, eserinin *"Önsöz"*ünde aynen şöyle demektedir: "Asil ve hoşgörülü bir halk uzun senelerden beri düşmanca muamele görüyor ve iftiraya uğruyor. Ve uzun senelerden beri 'Hıristiyan dayanışması' adı altında Rum ve Ermeni vatandaşları sistemli bir şekilde kışkırtılıyor ve kendisini tehdid altında gören Osmanlı, nihayet nefsini gizli entrikalara, alenî kışkırtmalara karşı savunduğunda, Avrupa'nın bütün riyâkâr dindarları âdet ve ahlâklarınca hiddetlenip, İslâm'a karşı yeni bir Haçlı Seferi vaaz etmeye başlıyorlar.

Bu kitabın yazarı gibi, Türk halkının ruhuna bir nazar atfetmiş olan herkes, Türklere karşı, o her taraftan yapılan saldırıların ne kadar haksız olduğunu bilir. Hıristiyan dünyasının yüzyıllardır Türkler hakkında oluşturmuş olduğu yanlış yargıların yıkılmasına yardımcı olmak arzusu ile dolu olarak, benden önce çok daha iyilerin (özellikle Vémbéry, Goltz, Körte, Murad Efendi) yaptıkları gibi, burada hakikat ve adaleti kuvvetli bir şekilde müdafaa etmeği denedim.

O budalaca önyargılardan yalnızca bir tanesini bile ortadan kaldırmak, mert ve namuslu Osmanlıya yalnızca bir tek dost bile kazandırabilmek, bana müyesser olursa, o zaman kitabım boşuna yazılmamış olacaktır".[9]

Barth, *"Şark meselesi"*ni kendi çıkarları için çığrından çıkartarak istismar eden ve bunu yaparken de Hıristiyanlık dayanışması ve insaniyeti elden bırakmayıp Türklere en ağır bir şekilde çatan, iki yüzlü devlet siyasetini, politikacı ve yazarları amansız bir dille kalemine hedef almıştır. 1896'de yayımladığını belirttiğimiz *"Ermenistan ve Avrupa"* adlı kitabından ötürü, özellikle Lepsius'u en acı ve alaylı üslûbu ile terzîl etmiştir. Bu kitabıyla, "heybet ve helecan veren ve sansasyon yaratan, biraz misyoner dinî yazısı havasında, biraz kenar mahalle romanı tarzındaki mebzuliyeti ile avamı korku ve dehşete düşürdüğünü"[10] söylediği Lepsius'u, *"Türk yamyamı"*[11] olarak adlandırmıştır. Barth, Lepsius'u şu şekilde karakterize etmekteydi: "Türk olan her şeye karşı körükörüne güdülen vahşi ve amansız bir nefret; asil ve sabırlı Ermenilere karşı ise gösterdiği şefkat hastalık derecesine varan, çocukca ve bönce bir görmezlikden gelme ve tenkitten kaçınırlık ve nihayet, 'mukatale'nin sosyal, ahlâkî ve politik sâîklerinden söz etmeyen ve meseleyi tamamen keyfî ve yanlış muhakeme ile serdeden bir tutumun sahibi"[12] Barth'ın memnuniyet ile tesbit ettiği bir husus, özellikle Kaiser II. Wilhelm'in, hükûmetin ve eğitim görmüş kesimlerin anlayış ve iz'anları sayesinde Almanya'da, *"Ermeni meclûbiyeti"* hastalığının sârî bir hale gelmemiş olmasıdır.[13]

Türkler aleyhinde sürdürülen gürültülü propaganda ve suçlamalar içinde kendisini en çok kızdıran, Avrupa kamuoyunun Türklerle ilgili her şeye karşı tamamen bilgisiz olmaları ve "kendi gözlerindeki merteği" görmeyen, "modern ve medenî" devletlerin ikiyüzlü politikalarıydı. Barth'a göre her medenî Avrupa devletinin, Türklere karşı yapılan suçlamalardan, kendilerine de büyük hisseler düşmesi gerekecek karanlık cepheleri mevcuttu:" İşte, Güney Afrika'daki, Hindistan ve Mısır'daki tutumu ile İngiltere; Küba'da, Manila'da ve kendi evinde İspanya; Kongo'da, Belçika; kendi topraklarında işledikleriyle Bulgaristan [daha o zamanlar!]. Ve bütün bunlara rağmen protesto için ortaya atılan ne bir Lepsius, ne de tahkir edilmiş insaniyet alınganlığı."[14]

Barth'ın özellikle ve her şeyden önce suçladığı ve her türlü delil ve ağır tenkid ile teşhir ve terzîl etmeye çalıştığı devlet, İngiltere olmuştur. 1895'de patlayan Ermeni ayaklanması gibi 1897'de çıkan Girit isyanının da yegâne mes'ul ve müsebbibi, dünyanın pek çok yerindeki benzer hadiselerde olduğu gibi, İngiltere idi. Kendisinin isabetli teşhisi, "İngiliz politikası bir Ermeni meselesi yaratmadan önce, bizzat Ermenistan'ın kendisinde bile böyle bir meselenin mevcud olmadığı" idi.[15] Ve yine "1895 senesine gelinceye kadar geniş Ermeni kitlesi Türk hâkimiyetinden kurtulmak amacı ile faaliyet gösterildiğinin farkında bile değildi ve böyle bir ayaklanmayı tezgâhlayan, asırlardır yanyana ve birarada yaşayan insanları birbirinin can düşmanı yapan yalnızca İngiliz politikası" idi. Avrupa ve Kuzey Amerika'da oluşan, "Türk düşmanlığı histerisini" Türkler üzerine yönelten İngiltere, böylece kendi politikasına şu yönlerden revâc vermeği amaçlamaktaydı:

1— İngiliz politikası çizgisinden ayrılan Türk hükûmetini hizaya getirmek,

2— 1882 senesinde el koyduğu Mısır ve bu sebebten oluşan Mısır meselesini Ermeni gürültüsüne boğmak,

3— Güney Afrika'ya el koyma arefesinde, dünya kamuoyunu, alevlendirdiği "Şark meselesi" ile işgal etmek ve böylece her tarafta ve rahatlıkla kendi politikasını yürüterek, "bulanık suda balık avlamak". İşte İngiliz politikasının yaratıp körüklediği "Türk histerisi"nden umduğu faydalar bunlardı.[16]

Barth'a göre, Avrupa kamuoyunun Türkler hakkındaki bilgisizliği şaşılacak derecelerdedir:" Orada, Türk imparatorluğunun Avrupa'nın hiçbir devletinde mevcut olmayacak kadar geniş siyasî ve dinî hürriyetlere sahib olduğu bilinmez. Avrupa'nın, insanlara çeşitli ve korkunç işkencelerle eziyet ettiği karanlık çağlarında, Türklerin, hâkimiyetleri altına aldıkları Hıristiyan halkların dinlerini değiştirmeye zorlamayı akıllarına bile getirmedikleri; Ermeni, Rum, Katolik, Yahudi ne olursa olsun, hepsini Osmanlı idaresi altında serbestçe yaşayan, neredeyse bağımsız 'cemaatlar' halinde organize edildiği, vergilerin çok düşük tutulduğu, hattâ bunların şehirlerde çoğunlukla kağıt üzerinde kaldığı, askerlik hizmetinin yalnızca Müslümanlara yüklendiği, Avrupa'da ya bilinmez veya beşer hafızası bunları unutmuştur. Bütün devlet idaresinde Hıristiyan görevlilerin hizmet aldıkları, devletin imparatorluk teb'ası arasında dinî fark tanımadığı, kendilerini tamamen 'ticârete' vermiş olan Hıristiyanların engel olarak ekonomik yönde gıpta edilecek bir refah düzeyi içinde bulundukları ve -bu kıymetli dindaşlarımızın- kriminal istatiklerin de en başında yer aldıkları hususu yine Avrupa'da bilinmez... Bütün bunlar bir tarafa tabiî ki, bir Türk barbardır! Çünkü o Hıristiyan değildir!"[17]

İslâm'ın "fanatizminden" bahsetmek Hıristiyan Avrupa düşüncesinde revâcta olan makbul bir "klişe" idi. Barth, bu saptantıyı Osmanlı tarihinden seçtiği ve Türk hoşgörüsünü sergileyen parçalarla sarsmaya çalışmıştır.[18]

Türk'ü, "barbar ve zâlim" olarak tanıtanlara, onun iyi kalpliliğinden, ıtrî asalet ve âlîcenâplığından ve mutlak dürüstlüğünden övgü ile bahseder. Türk'ün özellikle, "Anadolu köylüsünde, yanî milletin esas unsurunda" görülen bu

karakter vasıflarının ise, ancak "Rum ve Ermeni tefeciler" tarafından yıkılmaya çalışıldığını vurgular. Türklerin bir kültüre sahib olmadıkları yolundaki yargılara karşı onun mimarî eserleri, bahçe tanzimi, evleri, güzel yazı sanatı ve halıları, ilim ve edebiyat sahasındaki eserlerinin örnekleriyle karşılık veren Barth, Garb âleminin kibir ve hücum ettiği konuların başında gelen, "Harem ve Çokeşlilik (Poligini) ve bunların İslâm dinine târîz vesilesi olarak kullanılmasını tenkîd eder. Bu konuyu Avrupa'nın *"keşiş fantazisi"*nin bir mahsûlü[19] olarak vasıflandıran Barth, Türkiye'de hüküm süren monogami'den, aile telâkkisi, ebeveyn saygısı ve çocuk sevgisinden Avrupa'nın haberi olmadığını; diğer bir tenkid konusu olan "köle" kullanımının da yanlış bilindiğini ve bunun, ne Batı Hindistan'daki ne de Kuzey Amerika'nın Güney eyaletlerindeki kölelikle alâkası olmadığını vurgular ve bu açıklamalara rağmen hâlâ şüphe içinde olanlara da, "Hıristiyan Avrupa'daki 'hür' kırsal kesim lumpenproletaryasının, köleden farkı kalmamış sefil varlığını" hatırladır.[20]

Türk devletinin, yaratılmış olan bütün o "hasta adam" imajına ve çökmekte olduğu inancına rağmen ayakta durmaya devam etmesini, Türk Ordusu'nun varlığında gören Barth, belki ancak "Kurtuluş Savaşı" sıralarında teyid bulacak ve idrak edilebilecek bir uzak görüşlülük ile şu değerlendirmede bulunmaktadır:" İnkırazının kaçınılmazlığı hakkında çok şey söylenen ve yazılan devletin kendisi gibi ordusunun da nasıl bir yaşama gücüne ve iş görme yeteneğine sahib olduğu, belki ilk bakışta anlaşılmıyor, ama iş bir ölümkalım savaşına varacak olursa, işte o zaman onun bütün dünyayı şaşırtacağı görülecektir.[21] Bu yüzden "Şark" ile ilgili değerlendirmelerin başka türlü yapılmasını savunmakta olan Barth, bu konuda Avrupa'nın her zaman esas alınmasını ve Avrupa ölçüleriyle hareket edilmesini doğru bulmamaktaydı. Bu husus, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun reformu için ileri sürülen teklif ve yapılan projelerde de göz önünde tutulmalıydı. Osmanlı İmparatorluğu'na kabul için zorlanan, ama onun oriental bünyesine ve kültürüne tamamen zıd olan reform projeleri üzerinde ısrar etmekten vaz geçmek lâzımdır. Zirâ, böyle teklifler yalnızca devletin bütünlüğünü tehlikeye sokmakta ve başta, "zavallı tâkibâta uğrayan hıristiyan kardeşler" olmak üzere, hiç kimseye bir fayda getirmemekteydiler.[22] Liberal müesseseler ise, yalnızca problem dolu bünyelerdir ve öyle basit bir şekilde, Avrupa'nın bağrından sökülüp Şark'ın iklim ve dünyasına monte edilemezler. Bu yüzden Barth, bu tip reformların tatbikini engellemeye çalışan Sultan II. Abdülhamid'i haklı görmektedir. Körükörüne ve sert bir şekilde sürdürülen Avrupalılaşma yalnızca zararlı neticeler verecektir. "Zirâ, Avrupa'da devletlerin kuvvetlenmesine ve gelişmelerine yol açan pek çok şey, Şark'ta zafiyet ve parçalanmanın sebebini teşkil edebilirdi. Birine uyan diğerine uymayabilir!"[23]

Bu sözleri ile Barth'ın daha önce değindiğimiz ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısı ve içinde bulunduğu duruma göre madenî dünyada doğal olan bazı taleblerin, burada ihtilâlci patlamalara yol açacağını ileri süren Naumann gibi düşünmekte olduğu anlaşılmaktadır. Aynı çizgideki görüşlerin ise Bismarck tarafından da temsil edilmiş olduğunu bilmekteyiz. 1881 senesi Kasımı'nda Berlin'e gönderilen ve Bismarck ile de görüşmüş olan II. Abdülhamid'in özel elçileri Ali Nizâmî Paşa ve Raşid Bey'in kabullerinde Bismarck, özellikle Osmanlı Devleti'ndeki anayasal faaliyetler, meşrûtî gelişmeler ve parlamentonun kapatılması hakkında kendine özgü fikirler beyân ederken, aynı görüşü paylaşmaktaydı: Bismarck'a göre Padişah, meclisi kapatmakla *"iyi"* etmiştir. Kendisi zaten bu müessesenin lüzumsuzluğuna kanidir. Padişah, idareyi bizzât kendi elinde tutmalı ve "ipek bir eldiven giymiş demirden bir kol" gibi memleketi adalet ve hakkaniyet üzre yönetmeliydi. Teb'asının gerçek arzu ve menfaatlarını düşünerek, ona göre durumlarının islâhına cidden teşebbüs etmelidir.[24] Bismarck'ın bu tavsiyeleri hiç şüphesiz, kendisinin imparatorluk Başvekili olarak edindiği tecrübelerin ve Alman parlamenter idaresi ile olan ve bilinen zorluklarının bir neticesiydi. Tavsiyeleri içinde önemli olan, devletin gerçek ihtiyaçlara göre yönlendirilmesi hususu idi ki, bu da memleketin beklentilerine cevab verecek ve meselelerini çözecek, gerçek ve ihtiyaç mahsülü müesseselerin ihdası ve bunlara yönelik tedbirlerin tesbiti ile mümkün olabilirdi. Bu konudaki fikir ve tavsiyelerinde emsallerinden bir adım daha ileri giden Bismarck, Padişah'a devleti yönlendirecek yetkili kadroların yalnızca Türklerden oluşturulmasını hararetle tavsiye etmekteydi. Kendisinin görüşüne göre, böyle bir kadroyu oluşturacak olanların devletin mukadderâtı ile kader birliği yapmış olmaları ve varlıklarını devletin ve saltanatın bekasında görmeleri şarttı. Padişah ise böylelerini ancak Türkler arasında bulabilecektir. "Çünkü, Rum, Ermeni vesâirler bir hissiyât-ı cemîl-i vatanperverâneye malik olamazlardı". "Zirâ onların herbirinin menfaatları başka başkaydı." "Türkler sadık ve esâs-ı kavmiyyet ve devlet" idiler. Padişah, devleti onlarla idare etmeli, onlarla yöneltmelidir.[25]

Barth'ın yazdıklarına dönecek olursak, Osmanlı devletinin içine düştüğü durumdan, "beşte dört oranında" sorumlu olan, o malûm "reformlar" ve "yabancı müdahalesi" olmuştur. Devletin bozuk mâlî durumu, Türk idaresinin ehliyetsizliğinden ve kötülüğünden çok, büyük devletlerin her fırsatta tacîz eden tutumlarının mahsulüdür.[26]

Bu durumda, Türklerin ihtiyacı olan şey, "liberal müesseseler" veya bazı yazarların ve Genç Türkler'in fantazi dolu hedefleri değil, yalnızca *Realpolitik"* ve *"Realistler"* idi. Bunlar-Almanya ile de yakın ilişkiler içinde olarak, ordunun ıslâhı, Osmanlılığın kuvvetlendirilmesi ve devletin dış düşmanlara mukavemet edecek bir hale getirilmesi için; devlet bünyesini, "aydınlanmış" hükümdar Abdülhamid'in yönetiminde ihya etmek ve devleti, yapısına uygun düşen reformlarla tedavi ederek, ağır ağır, ama güven içinde önde gelen bir İslâmi güç haline getirmeliydiler.[27]

Barth'ın bu konudaki fikirleri Von der Goltz'un ileri sürdükleri ile aynıdır ve bu düşünce içinde Barth da tıpkı Goltz "Paşa" gibi, Osmanlı imparatorluğunun Kuzey Afrika veya Avrupa'daki toprak kayıplarını, devlet gemisini kurtaracak ve güçlendirecek bir "safra atma işlemi" olarak görmekte ve bir "aslına dönme süreci" addedmekteydi. "Yaşam mücadelesinde bu karar sebatkâr bir direniş içinde olan, en korkunç krizleri atlatmasını bilen, Avrupa'da bugün pek çok devletin sahib olduğu gibi okulları olan, ordusunun seferberliği esnasında her an kullanmaya hazır demiryolları bulunan, Avrupa'da her devletin sahib olmakla gurur duyacağı bir orduya malik olan ve nihayet, Sul-

tan Abdülhamit tarafından başlatılan reorganizasyonu, Osmanlılığın yeniden doğuşunu başarı ile sürdürebilecek yetişmiş insan gücünden yoksun olmayan böyle bir devlet, tekrar yükselmelidir ve yükselecektir".[28]

Bu sözleriyle Barth, Türklüğün terâkki istidadı taşıyıp taşımadığı hakkında sürdürülen münâkaşalara da olumlu bir cevap ile katılmış oluyordu. Bu konu üzerinde Avrupa'da âlimlerin ve yazarların uzun zamanlardan beri tartışma içinde bulundukları ve bunların pek çoğunun bu soruya olumsuz cevap vermekte olduklarını kayd eden Barth, bu yargıların, yanlış bir şekilde İslâm dininin medenî telâkkiye kapalı karakterde olduğu iddiası ile kuvvetlendirilmeye çalışıldığını ifade etmekteydi. Bu gibi yargıların yerleşmesinde önemli payı bulunanlardan, meselâ Renan, "İslâmı Müslümanların vücutlarını saran "demir bir çember" olarak tanımlıyordu.[29] Barth, genel olarak, bu tür tezlere karşı verdiği cevaplarda, İslâmiyetin bir Türk'ün iliklerine kadar işlemiş olduğunu ifade ederken belki, XVI. yüzyıldan beri Avrupa'da, "Türk olmanın Müslüman olmak" ile aynı anlama geldiğini ve Müslüman olan bir kimse için "Türk oldu" denildiğini artık hatırlamamaktadır. Onun nazarında İslâm dini, yalnızca cemiyet yapısının, "gerçek bir hümaniter sosyalizm zihniyetinde" gelişmesini teşvik edici karaktere sahib değildi. Bu din aynı zamanda, ilmî ve edebî tüm konularda da ilerlemeyi emretmekteydi. Barth, İslâmiyetin, Hıristiyanlıkta olduğu gibi bir ruhban sınıfına ihtiyaç duymamış olduğunu da özellikle hatırlatmaktaydı.

Barth'ın bu yargılarının kuvvet bulmasında özellikle Vámbéry'nin fikirlerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır; Vámbéry'e göre, temel yapısı içinde İslâm, eğitim ve bilimleri teşvik edici özelliği bir tarafa, dünyanın hürriyet ve eşitliğe öncelik veren en demokratik dini idi. İslâmiyet, Hıristiyanlık öğretisine nezaran çok daha az katı ve muhafazakârdır ve Muhammed'in dinini gerici ve medeniyet düşmanı olarak addetmenin tek suçlusu, İslâmın gerçek ruhuna karşı önyargılı ve cehâlet içinde olmaktır.[30]

Barth, Türklerin gelişme şansını iyi kullanacaklarının garantisini, Abdülhamid'in açtığı ve açmakta olduğu okullarda görmektedir. Kendilerini *"medenî"* ülkeler camiâsından addeden bütün devletlere yaptığı çağrıda, "Hristos ve Hıristiyanlık adına ahlâksızca sürdürdükleri entrikacı politikalarına bir son vermelerini istemekte ve bir zamanlar çeşitli dinlerin ve mezheblerin birlik ve barış içinde yaşadıkları Sultan'ın bu topraklarını iktisâdî yönden sömürmemeye, Hıristiyan teb'asını kışkırtmamaya, onları meşrû otorite karşısında yabancılaştırıp, nifâk tohumları ekmemeye davet etmekte ve Anadolu köylüsünün Hıristiyan tefeciler elinden kurtarılıp kalkınmasının sağlanabilmesi için, Hıristiyan teb'anın da devletin ağır yükünü taşıması gerektiğini ve bunların imtiyazlarının kısıtlanmasını, konsolosların çevirdikleri karanlık işlerin önlenmesini ve Kapütilâsyon ayıbının ortadan kaldırılmasını "taleb etmekteydi. Ama özellikle istediği, Türkiye'ye kalıcı bir şekilde güçlenmesine imkân ve fırsat verecek, gerekli ve yeterli bir 'zaman'ın tanınması idi.[31]

Görüldüğü gibi, 'Türk dostu' Barth'ın 1897/98 yıllarında bu kitabıyla yarattığı fırtına, başını özellikle Lepsius ve benzerlerinin çektiği 'Türk düşmanı' çevrelerin tam bir karşı kutbunu oluşturmuş ve 90'lı yıllarda kamuoyunu uzun ve hararetli tartışmalarıyla işgal ederek, Türkler üzerinde uzun uzun düşünülmesine ve konuşulmasına yol açmış, tarihin ve Hıristiyanlık dünyasının derinliklerinden gelen 'Türk imajı'nın tekrar gündeme getirilip tartışılmasında en önemli etkenlerden biri olmuştur. Bu tartışmalardan, İslâm ve Hıristiyanlığın da üzerlerine düşen payları almamış olabileceğini düşünmeye imkân yoktur. Barth'ın kitabı 1898'de ikinci baskısını yaptığında, Kaiser II. Wilhelm Osmanlı İmparatorluğu'na yaptığı, Kudüs ve Şam'a kadar uzanıp, bütün Müslümanların hâmisi olduğunu açıklayacağı meşhur gezisine çıkmaktaydı. Bu, Barth'ın kitabında ileri sürülen ve hararetle savunulan pek çok fikrin, Alman politikasınca da fiilen tanınmakta olduğunun açık bir nişânesi değil miydi? Türk'ün uğradığı bunca haksızlığa, kendisini de bir başka açıda haksızlığa uğratılmış hisseden bir başka büyük devletin -politika icâbı dahi olsa- sahib çıkması; Barth'ın, Türk devletinin nefes alması, kendisini derleyip toplaması, güç ve kuvvet bulması için temenni ettiği ve gerekli gördüğü "zamanı" verecek son imkân olmuştur.

Üzerinden tam "doksan sene" geçmiş olmakla beraber, Barth'ın bu kitabının değindiği, "Rum", "Ermeni", "Bulgar" ve "Büyük devletler" problemlerinin, yeni Türkiyemizin de siyâsî gündeminde hâlâ güncelliğini korumakta olması ve Türk'ün hâlâ kendisini "savunmak" zorunda kalması, herhalde üzerinde uzun uzun tartışılması ve düşünülmesi gereken bir konu olmalıdır.

---

1 Wilhelm van Kampen, *Studien zur deutschen Türkeipolitik in der Zeit Wilhelms II*, Kiel 1968, s.396, n.150
2 van Kampen, *aynı eser*, s.117
3 van Kampen, *aynı eser*, s.118
4 van Kampen, *aynı eser*, s.112
5 van Kampen, *aynı eser*, s.122-123
6 Freidrich Naumann, *"Asia" Eine Orientreise über Athen, Konstantinopel, Bealbek, Nazareth, Jerusalem, Kairo, Neapel.* Berlin-Schöneberg, 7 bas. 1909.
7 Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi *Hatt-ı Hümâyûn Tasnifi*, Nr.40255, 20255-D, 40255-E, 40044, 40290-D.
8 Yunanistan'ın bu hale Türk idaresi altında düştüğü ileri sürülmüş ise de, Osmanlı fethinden çok evvel, eski Yunan'dan Türk fethine gelinceye kadar geçen ve yüzyıllarca süre gelen yabancı hakimiyetinin bu "yabancılaşma"da asıl etken olduğu, Osmanlı fethinden evvel ve az sonra buraları gezen seyyâhların notlarından anlaşılmaktadır. Bkz. Basilike Papoulia, "Ein Vorläufer der Philhelenen", *Südost-Forschungen*, XXVI, München 1967, s.72-87
9 Hans Barth, *Türke, wehre Dich*, Leipzigz 1898, s.III-IV.
10 Barth, *aynı eser*, s.13
11 Barth bu benzetmeyi muhtemelen Martin Luther'den almıştır. Luther, bu ifadeyi Alman prensleri için kullanmıştı: "Bunlar, dinimizi müdafaa eden ve Türkleri yiyen Hıristiyan pernslerimizdir". Bkz. van Kampen, *aynı eser*, s.399, n.185.
12 Barth, *aynı eser*, s.14-15.
13 Barth, *aynı eser*, s.22
14 Barth, *aynı eser*, s.131 vd.
15 Barth, *aynı eser*, s.2
16 Barth, *aynı eser*, S.6
17 Barth, *aynı eser*, s.7
18 Barth, *aynı eser*, s.139 vd.
19 Barth, *aynı eser*, s.197.
20 Barth, *aynı eser*, s.196.
21 Barth, *aynı eser*, s.237.
22 Barth, *aynı eser*, s.245. vd.
23 Barth, *aynı eser*, s.269 vd.
24 Kemal Beydilli, "II. Abdülhamid devrinde gelen ilk Alman askerî heyeti hakkında", *Tarih Dergisi*, XXXII, İstanbul 1979, s.490
25 Beydilli, *aynı makale*
26 Barth, *Aynı eser*, s.247
27 Barth, *aynı eser*, s.270 vd.
28 Barth, *aynı eser*, s.252 vd.
29 Barth, *aynı eser*, s.254 vd.
30 van Kampen, *aynı eser*, s.400, n.207
31 Barth, *aynı eser*, s.274 vd.

Merhum Mimar Arif Hikmet Koyunoğlu'nun Anıları -4-

O zaman Ankara'da inşaat işleri yapmak çok güçtü. İnşaat malzemesi diye bir şey yoktu. Tuğla, kiremit, çimento, demir gibi şeyler de bulunmuyordu. İnşaat işçisi de pek azdı. Türkiye'nin her yerinde olduğu gibi burada da ustalar hep Rum ve Ermeni olduğundan onlar da mübadele dolayısile yurdumuzdan ayrılmışlardı. Ankara'da güzel taş ocakları vardı, fakat çalışıp taş çıkaran yoktu. Tuğla diye buralarda üç santim kalınlığında bir şey yapıyorlardı. Bu da inşaata elverişli değildi. Evvela İstanbul'dan tuğlacı ustaları getirerek Akköprü civarında ve Firenközü denilen köyde tuğla yaptırmaya başladım. Kireç trenle, Kütahya civarından, Sabuncupınar'dan az mikdarda geliyordu. Oraya gittim, kireççilerle bir anlaşma yaptım. "Bütün kireçlerinizi bana gönderin, yaptırdığım bir depoya koyarız, oraya bir memurunuzu koruz, bana lâzım olanın parasını verir alırım. Başka isteyenler olursa onlara da satış yapar."' dedim. Mutabık kaldık ve elinde bazı pres ve kalıpları olan arkadaşım Mimar Veli'yi kaldırdım. Onun İstanbul'daki makinelerini Asaf'dan aldığım bir para ile Ankara'ya getirterek Akköprü civarında bir çimento, künk, karosiman atelyesi açtım. Civardan kereste geliyordu. Fakat muntazam bir ölçü ile biçilmiş değildi. Mesela bir kalasın bir ucunun genişliği 0.20 santim ise öteki ucu 0.30 santim geliyordu. Bu gelen keresteler de at sırtında geliyordu. Nakil vesaiti yalnız at, eşek ve kağnı arabası idi. Bu müşkil şartlar altında yılmadan çalışıyordum, bazı tamirat işleri, ilaveler almıştım. Masrafı çıkarıyordum. Lazım olan taşı da yine İstanbul'dan getirttiğim taş ocakçılar ile Bentderesi yamaçlarından çıkarıyordum. Bize lazım olandan fazla taş birikince de onu isteyenlere satıyor ve masrafının karşılığını çıkarıyordum. Benden başka serbest çalışan bir mimar ve bir inşaat bürosu da yoktu. Böylece çalışırken bazı devlet büyüklerinin evlerini, köşklerini de yapmıştım. Bunlar inşaat sırasile Falih Rıfkı, Ruşen Eşref, Maraş Mebusu Midhat ve Celâl Bayar'ın köşkleri idi. Artık her tarafdan duyulmuştum, bol bol iş geliyordu.

Evimizde çok rahattık, evini bize güç veren Esma Hatun artık evimizin yardımcı bir kadını olmuştu, ne lazımsa yapıyordu. Bir gün iki aylık birden kira vermek istedim, almak istemiyordu, benim yarım kalan evimi bitirdiniz, onun borcunu nasıl ödeyeceğimi düşünüyorum diyordu. Annem bu işleri Hikmet size bir hediye olarak yaptı deyince kadın çok sevinmişti. Bizimkilerin ayağı uğurlu gelmişti!

Birgün Maarif Vekâleti'nden çağırdılar. Eski bazı eserler ve Emanat-ı Mübareke denilen şeyler İstanbul'dan getirilmiş ve Mevlâna Camii denilen camiye depo edilmiş. Orada harab oluyorlarmış. Bunları muhafaza ve teşhir için bir bina yaptırmayı düşünmüşler. Kendi fen heyetleri ve bazı mimarlar proje yapmış vermişler, "sen de bir proje yap" dediler ve şartnamesini verdiler. Zarfı mazrufuna uysun tabirile binanın eski Türk mimarı tarzına uygun olması isteniyordu. Projeyi yaptım. Tetkik ettiler ve projenin kabul edildiğini bildirdiler.

Müzenin inşaatını Erzurum'lu Nafiz Bey'e verdiler. Nafiz Bey yanına bir mühendis almış, İnşaat Müteahhitliğine başlamıştı. Daimi nezaret ve her hususda Vekalet'çe bana yetki verilmişti. Nafiz Bey'de bol para vardı, fakat mimarî işlerden anlayan kimsesi yoktu. Yalnız mühendisi iyi bir betonarme mütehassısı idi. Nafiz Bey bir şeye karışmıyordu. O istediğim inşaat malzemesini tedarikle uğraşıyordu.

Çok güç şartlar altında işe başlamıştık. Su yoktu, elektrik yoktu, bina cephelerinde kullanacağımız küfeki taşı ocağı 40 kilometre mesafede Lezgi isimli köyün yanında idi. Kendi taşcılarımızı göndermiş oradan muntazam biçimde taş çıkartıyor, orada kabasını düzelttiriyor ve kağnı arabalarıyla nakil ettiriyorduk. Kullandığımız blok taşlarını çıkarabilmek için ta Marmara adasından bu işlerden anlayan ustalar getirmiştik. Temellerin kazılması bitmişti. İlk taşı İsmet İnönü'ye koydurdum. İnşaata lazım olan suyu Bentderesi'nden arabalarla taşıyorduk. Temel duvarları başlayınca İstanbul'a gittim. Eskiden tanıdığım mermer taş ustalarını toplayarak Ankara'ya getirdim. Bunların başında daima takdir ve rahmetle andığım büyük zanaatkâr Hüseyin Avni Efendi vardı. Onun ortağı olan merhum Karagözzade Salih Sabri Bey'de Marmara'daki mermer ocaklarından bize lazım olan mermer taşları çıkartıyor ve yelkenli ile Haydarpaşa'ya getiriyor, oradan da trene yükleyerek Ankara'ya gönderiyordu. Bu mermerleri Ankara'da trenden indirmek ve tepenin üzerindeki inşaat yerine götürmek kolay değildi. Kamyon yoktu, istasyonda vinç yoktu. Mermerleri vagon önüne bitişik ahşap, kuvvetli bir rampa yapıyor, oradan kaydırarak yaptırdığımız ve domuz arabası dediğimiz alçak, kuvvetli demir tekerlekli arabalara koyuyorduk. Bu arabaları dört çift öküz arabasına halatla bağlıyor, amelenin ve halkın yardımı ile güç ve eziyetle inşaat yerine kadar götürüyorduk. Nakliye işleri çok mühim ve yorucu idi. Mermer taş işçilerine iş vermiştim, onlara yaptığımız büyük bir barakada çalışıyorlardı. Nafiz Bey çimentoyu Fransa'dan getirtiyordu. Duvarlar yükseldikçe iş güçleşiyordu, koca taşlar hep sırtta insan kuvvetiyle yukarı çıkarılıyordu. İnşaat vinci yoktu. İstanbul'da da bulunmuyordu. Kuvvetli adamlarım, var dermanlariyle çalışıyorlardı.

Türkocağı Merkez Binası'nın giriş kısmı.

Bugünlerde Istanbul'dan bacanağım Hamdi Bey gelmişti. (Aile İstanbul'dan gelmeden.) Arkadaşlarıyla beraber sokakta kalmışlardı. Yanında Moskova Konsolosumuz Fuad Bey ve bir arkadaşı da vardı. Onlara hemen benim beleş pansiyonumda büyük bir oda vermiştim.

Bir gün Ruşen Eşref Bey geldi, Keçiören'de harap bir bağ evi almış, emvalimetrukeden. Ev gayet harap bir halde imiş ve satışda bile enkaz olarak gösterilmiş, dört dönüm de bakımsız bağı varmış. "Git bir defa bak, belki enkazını satmak için bir müşteri buluruz" demişti. Merak ettim, Hemen bir paytona atlayarak gittim. Çok güzel, açıklık bir yerde idi. Bina tamiri kabil bir halde idi. Duvarları ahşap karkas arasına ince tuğla dolma olup bu duvarlar yıkılmış yalnız ahşap karkas kalmıştı. Tamirini gözüme kestirdim. Ölçülerini, malzeme hesabı için aldım ve Ruşen'e gittim. Dedim ki: "Bina çok harab, fakat, elimde bir miktar malzeme var, ben onu tamir eder, içinde de otururum. Tamir için sizden on para bile istemem. Siz de bana üç sene kira almadan oturabileceğime dair bir vesika verin. "Güldü ve ve İstediğin kadar oturabilirsin" dedi. Ben daima işlerimi sağlam tutmak istediğimden tahriri bir anlaşma yaptık ve imzaladık. O zaman tatil günü cuma idi, lazım olan malzemeyi gönderdim, bütün ustalarımı da alarak oraya gittim. Beni seven mermer taşcı ustalarım bile amelelik yapıyorlardı. Akşama kadar ahşap karkas arası tuğla duvarları bitirdik. Ankara'ya döndük. Orada yalnız su tesisatı yapacak olan Macar bir ustam gecelemek için kalmıştı, yanına da bir amele bıraktım. (Bu Macar ustayı, Ankara merkez hastanesi inşaatını yaparken, tesisatçı bulamadığımızdan Hükûmetin müsaadesi ile getirtmiştim, memleketine dönmedi, uzun zaman yanımda çalıştı.)

Müze inşaatı devam ediyordu. İnşaat süremiz çok azdı, gece, gündüz inşaata devam ediyorduk. Bundan başka büyük işlerim daha vardı, bunlardan biri Maarif Vekaleti binası idi. (şimdiki İnhisarlar Vekaleti.) Bu bina Ecnebilerin Ankara'da çalışmasına izin verildikten sonra ustalarıyla beraber gelmiş olan Rella ismindeki Avusturya şirketine İhale edilmişti, kontrol için her gün oraya da gidiyordum. Oranın proje ve nezaret ücretinden elime topluca bir para geçmişti. Hemen bir Ford otomobil aldım. Aileyi Keçiören'e taşıdım, Mübeccel'ime de otomobilini verdim. Tahir Efendi isminde terbiyeli, iyi bir aile çocuğu olan şöförümüz de vardı. O tarihde Ankara'da üç otomobil olmuştu, Atatürk'ün Erzurum'lu Nafiz'in bir de benim.

Vekillerin filân otomobilleri yoktu! Yazı çok güzel geçirmiştik, kış gelmişti, inşaata devam ediyorduk. Mühim ve sevimli bir hatıram var, onu yazmadan, yazılarıma devam edemiyeceğim, Bunu anlatmak benim için büyük bir zevktir:

Kar tipi halinde yağıyordu, her taraf bembeyaz karlar altında idi. Müzenin inşaatına içerde devam ediyorduk. Bir iki pencereye çerçeve takmış büyük salonların içinde mermer taşçılarımızı çalıştırıyorduk. Ben de büyük kubbenin altında ve bir iş masasında, taşçılara yapacakları bazı tezyini işlerin çinko kalıplarını kesiyordum. Bazı kapatabildiğimiz yerlerde marangozlar da çalışıyordu. Bir işçimiz dışardan koşarak geldi ve heycanla: "Efendim, Paşa geldi." dedi.

Şaşırmıştık, bu havada gelen hangi paşa idi? İşçi tekrarladı: "Mustafa Kemal Paşa". Bu esnada ön cephedeki kapılardan birine iğreti olarak takdığımız tahta kapı açıldı, üstü başı kar içinde kalmış olan Atatürk içeri girdi. Karşıladım, ilk sözü:

"Yahu Hikmet, bu havada inşaat yapılır mı?" oldu. Cevap verdim, "Paşam, inşaat anlaşmamıza göre süremiz çok az. Havaya filan bakmadan işe devam mecburiyeti var, hatta işçilerimizden bazıları gaz lambası yakarak geceleri de çalışıyorlar." Paşa, "Allah kuvvet versin" dedi, ilerledik, oradaki tahta bir iskemleye oturdu. Kapıyı da kapattık. İnşaat katibim Bahri elindeki gaz sobasile geldi. Paşa'nın yanına koydu. Atatürk gülerek, "Bahri şaka mı ediyorsun, her taraf açık, gaz sobası neye yarar, buna Okmeydanı'nda buhur yakmak derler." dedi. Bahri de cevaben, "Hiç olmazsa Paşam biraz burnunuz ısınsın, soğuktan kıpkırmızı olmuş" dedi. Hep gülüştük. Yarım saat kadar oturdu, işçilerle konuştu. Kar durmuştu, ön kapıdan Ankara'nın karlı ovasına bakarak "Manzara çok güzel, bu kubbenin altı yazın her halde çok serin olacak. İşim olmadığı zaman gelip bu kubbenin serinliğinde, bu güzel ovaya karşı bol bol oturmak isterim" demiş ve karlara bata çıka otomobiline kadar gitmişti. Ne hazin bir tesadüfdür ki vefatından sonra, uzun bir müddet burada, bu kubbenin altında ebedi istirahatına dalmış, yatmıştı.

Müze binasını bitirmiştim. Bu sırada Ankara'nın yeni şehri tesis edilmeye başlamıştı. Belediyenin yaptıracağı Bahçelievler'den 34 evlik bir blokun inşaatını mütahhit olarak almıştım. Teşkilatımı tevsi etmiştim, Asaf Bey eski Evkaf Fen Heyeti Reisi olan Mimar Kemaleddin Bey'in Kudüs'den dönmesi ve eski yerine tayin edilerek, kendisinin muavin tayin edilmesine üzülerek, Evkaf'dan istifa etmişti. Onu yazıhaneye koydum, o idari işlerle, malzeme tedarikile ve müteahhit olarak aldığım Divan-ı muhasebet binası ve sair işlere nezaret edecekti. Mimar Veli Bey de İstanbul'dan gelmişti. O da künk, karosima işleri yapan atelyenin başına geçmişti. Ben de yeni yapılacak bazı binaların proje yarışmalarına çalışıyordum.

Müteahhit olarak yapmakta olduğumuz işlerde Nakliyat için dört kamyon, bir de kamyonet almıştım. İşler yolunda gidiyordu. Artık kendi evimin, bağımın, bahçemin olmasını düşünüyordu. Emvali metrukeden çok ucuz Rum bağ evleri, bağları satılıyordu. Herkes alıyordu, fakat ben bunlardan almak istememiştim. Üzerinde göz yaşlarıyla terk edilen bu mallardan hayır gelmeyeceğine inanıyordum. Hayatımda birçok tecrübeler bana bu kanıyı aşılamışlardı. Keçiören yokuşunu çıkarken, sol tarafta güzel bir bağ vardı, içinde de biraz bakımsızca iki katlı bir yapı boş olarak duruyordu. Bunun Emvali metrukeden olmadığını söylemişlerdi. Sahibinin başka yerlerde de köşkü varmış.

Buraya yalnız üzüm zamanı gelirlermiş demişlerdi. Sahibini sordum, Koçzade Mustafa Efendi dediler. Mustafa Efendi'yi tanırdım, onun bir inşaat malzemesi mağazası vardı, oradan daima malzeme alırdım. Kalkdım Mustafa Efendi'nin dükkânlarına gittim. Sizin Keçiören'de bir bağ eviniz ve bağınız var, orası daima boş duruyor, rica ederim bunu bana satınız dedim. Mustafa Efendi güldü ve "Hikmet'ciğim, herkes Rum mallarından gayet ucuz binalar alıyor, haberin yok mu?" dedi. Mustafa Efendi'ye inancımı anlattım, çok duygulandı. Bu güzel düşüncen karşısında, "Satmam diyemiyorum, orası bizim için ara sıra gidecek bir mesire idi. Satmaya ihtiyacım da yok. Fakat ısrar ediyorsun, satarım. Sen mimarsın, hesap kitap bilirsin ne veriyorsun?" dedi. Az olduğunu bildiğimden utanarak "10.000 lira para arttırabildim, başka param yok" dedim. Mustafa Efendi, "Pekâlâ ben de sana 8.000 liraya veriyorum, tamir için sana para lazımdır. Bana teklif ettiğin 10.000 liranın 2.000 lirasını da sana hediye ve tamir masrafı olarak bırakıyorum." dedi. Elini öptüm teşekkür ettim. (Bugün Ankara'nın en zengini olan Koçzade Vehbi Bey'in babası.) Muamelesini de yaptık, Mübeccelimin namına tapusunu çıkarttım.

Maarif Vekâleti binasını, müzeyi bitirmiştim. Türk ocağı merkez binası için zamanın tanınmış mimarlarından projeler istenmişti. Bu projeler tamamen gelmişti. İçlerinde Hocam Monçeri'nin, Kemaleddin Bey'in projeleri de vardı. Netice-i tedkikatta benim projem kabul edilmişti. Şimdi yine ibret alınacak bir olaydan söz edeyim:

Neticede hiç memnun olmayan ve öfke ile kendi projesini yere atup kıran Kemaleddin Beyin bu hareketini Ocakdaki arkadaşlar bana anlatmıştı. Yine bu gün, benim projemin kabul edildiğini haber alan Hocam Monçeri, beni aramış, bulamayınca, Keçiören'e kadar gelerek tebrik etmişti. Ben de çok sevinçli idim. Yeni evimize de taşınmıştık.

Fakat ne kadar tuhafdır ki yine başıma bir felâket gelmekte geç kalmamıştı. Yenişehir'de Şimdi Sıhhiye Vekâleti olan binanın biraz ilerisinde Belediye'den ihale ile inşaatını aldığım evlerden otuzu ikmal edilmişti. Bitirdiğim işlerin paralarına ait sitüasyonlar Belediye Kontrol heyetleri tarafından tasdik ve imza edilmişti. Ben para lâzım oldukça İş Bankası'ndan alıyordum. Oraya da epeyce borcum olmuştu. Paralarımı istemek için Belediye Riyaseti'ne gittim. Belediye reisi Haydar Bey, para veremeyeceklerini, Hükümetin hiç yardımı olmadığından, Belediye'nin hali iflasta olduğunu söyleyince şaşırmıştım. Doğru İş Bankası'na giderek vaziyeti anlattım. Celâl Bayar, "Ben gideyim konuşayım" dedi. Ona da aynı şeyi söylemiş Haydar Bey. Sonra Başvekil İsmet Paşa'ya gitti, İsmet Paşa da bu paraların beş senede verilebileceğini söylemiş. Bu vaziyet karşısında inşaata devam etmedim, dört binayı yarım bıraktım. Bankaya giderek, "Size olan borcuma karşı iki misli olan alacağımı veriyorum, bunu kabul ederek bu işi hal edin." diye rica ettim. Çünkü beş sene beklemek icab ederse, bankaya olan borcum faiziyle beraber alacak olduğum paradan fazla olacak yine borçlu kalacaktım. Piyasaya ve çalıştırdığım işçilere de borçlarım vardı. Celâl Bey "Banka işini hal ederiz, sen mahkemeye müracaat ederek iflâs kararı alırsın, neticede iflâs masası ne bulursa satar, bunu alacaklılara taksim eder." demişti. Fena halde içerledim. O beni himaye için bunu söylüyordu, ama, ben her yaptığım işten başarı ile çıkmış bir adamdım. Böyle hareket etmeyi kendime yakıştıramadım. Banka Belediye'den alacağımı, borcuma karşı aynen kabul etti. Bu hal neticesinden memnundum. Dört misli param gidiyordu, ama borcum kalmamıştı. Dört kamyonumu, iki kamyonet ve bir hususi otomu sattım, bütün borçlarımı verdim, çok neşeli idim. Benim bu neşeli halimi gören Celâl Bayar şaşırmış ve benim aklımı oynattığıma karar vermiş.

Son tasfiyeyi yapmış ve kimseye borcum kalmamıştı. Bir akşam eve dönüyordum. Vesait olarak yalnız fayton arabaları vardı. Fakat cebimde araba parası da kalmamıştı. Yaya olarak eve dönmüştüm. Orada tuhaf bir vaziyetle karşılaştım. Annem, Celâl Bayar'ın annesi ve refikası ile oturmuş heyecanlı, heyecanlı konuşuyorlardı. Bayar'ın refikası Reşide hanımı gülerek, saygı ile selâmladım. Anneme sordum, "Çok heyecanlı bir görüşme yapıyordunuz, canınızı sıkacak bir şey mi var?". Annem hafifçe gülerek cevap verdi, senin uğradığın bütün felâketler karşısında umursamaz bir halle çok neşeli olduğunu gören Celâl beyefendi bu halinden çok merak etmiş, refikalarını bize göndermiş ve "Hikmet'i daima göz önünde tutsunlar, ben onun halinden ürküyorum. İkaz edin." demiş. Ben, "Alâkalarına çok teşekkür ederim, bugün parasız kaldım, ama, kimseye de borcum yok, cebimde bir kurşun kalemim var! Her şeye gülerek baştan başlarım, merak buyurmasınlar." demiştim.

[Koyunoğlu'nun "Eski Türk Ocakları Merkez Binasının İnşaatına Ait Anılarım" başlıklı yazısı, bir zamanlar Kültür Bakanlığınca yayımlanan lüks bir dergide çıkmıştır: *Kültür ve Sanat*, Sayı 5 (Ocak 1977), s.147-52].

Burada sebebini yazmıyorum. Devlet Türk Ocakları'nın kapatılmasını istemiş ve "Bir Kongre yaparak kendiniz fesih kararı alınız!" diye emir vermişti. Ocakların bütün binaları, eşyaları, herşeyi Hükûmete (aslında Cumhuriyet Halk Partisi'ne) geçmişti. Benim yirmi bin lira kadar bir alacağım vardı. Ben Ocakdan proje, nezaret ücreti paramın çok azını almıştım. Gayem işin sonunda elime toplu bir para geçmesi ve bununla Avrupa'ya giderek bir müddet mimarî etüdler yapmamı te'mindi. Bu vaziyet karşısında hangi makama baş vurdumsa bir cevap bile alamadım. Cumhuriyet Halk Partisi'ne müracaat ettim. "Yaptığım binanın bugün sahibi sizsiniz, paramı verin" dedim. Aldırmadılar. En son müracaatıma Fırka Kâtibi umumîsi Recep Peker beyin gönderdiği mektubu hazin bir hatıra olarak saklıyorum.

YENİDEN İSTANBUL'DA

İstanbul'daki hayatım dış görünüşü itibarile mükemmeldi. Oldukça iyi bir evde oturuyorduk. Otomobilimiz, şoförümüz, hizmetçimiz vardı. Fakat iç görünüş öyle değildi. Ben yaradılış itibarile çektiğim eziyetlere kendim katlanır, hiç kimseye derdimi söylemem, hele evdekilere ne şartlar içinde olduğumu söyleyerek onları üzmek istemezdim.

Param yoktu, bir şirkette veya bir kimsenin yanında çalışmak istemezdim. Evvela inşaat işçiliğinden başladım. Güzel Bahçe sokağında arkadaşım Mimar Hüsnü bir apartman yaptırıyordu. O, mimar Kemaleddin Beyle Kudüs'te çalışmış, biraz para kazanmıştı. O binanın inşaat işlerinin işçiliğini aldım. Usta olarak bir kaç kişiyle kendim çalışıyordum. Hüsnü, benim bu halimi görünce çok üzülüyordu. "Para lâzımsa vereyim Hikmet ağabey, çok üzülüyorum, kendin çalışma" diye ısrar ediyordu. Ben de, "Üzülme kardeşim, ben böyle çalışmaktan zevk duyuyorum" diyordu. Aldığım işler için de Hüsnü'den rica ediyordum, "Başkalarından da fiyat iste ve ondan sonra yüzde on aşa-

ğısına bana yaptır'' diyordum. Yani piyasadan fazla bir parayı arkadaşımdan almak istemezdim. İnşaat yerinde bir kulübe yaptırmıştım, orada kalıyordum. Dört, beş günde bir otomobil gelip beni alıyor ve eve gidiyordum. Evde, ''nerede kalıyorsun?'' dediklerinde, ''Oldukça lüks bir otelde. İnşaata yakın olmak lâzım, ben rahatım siz keyfinize bakınız'' diyordum. Bu arada eski evi değiştirmiş, Çocuk Hastanesi yanında daha muntazam bir apartman dairesine taşınmıştık. Yazı geçirmek için de İstinye'de tam deniz kenarında bir yalı kiralamıştım. Canım Mübeccel'im, annem, Cici çocuklarım, bol bol geziyorlar, denize giriyorlar, eğleniyorlardı. Ben de hafta arası gelince hep beraber muhtelif yerlerde geziyorduk. Güzel Bahçe sokağındaki inşaat güzelce ilerliyordu. Tam karşımızda hocam Monçeri'nin köşkü vardı. O başıma gelen bütün dertleri biliyor, çok üzülüyordu. Bir çok defalar para yardımı yapmak istedi, kabul etmedim. Ben binanın boya işlerini kendi elimle yapıyordum. Geceleri, sabahlara kadar çalışırdım. Sabahları hocam bahçesinden seslenir, ''Hikmet, kahvaltı hazır, bekliyorum'' derdi. Konu komşu bana hayret edermiş, Monçeri gibi tanınmış, zengin ve her hafta evinde sefirlerin, büyük adamların toplandığı mühim bir şahsiyet, sabahlara kadar boya süren, üstü başı pejmürde bir adamla neden alâkadar oluyordu?

Bir gece çalışırken mahallenin meraklı hanımları toplu bir halde gelmişlerdi. Ben çalışmaya devam ediyordum, selamlaştık, içlerinden biri: ''Hiçbir binada gece çalışılmıyor, yalnız burada siz çalışıyorsunuz, ne için?'' diye sormuştu. Cevap verdim, ''İki sebebi var: Birisi yalnızlıktan, kimsesizlikten, can sıkıcı vaziyetten kurtulmak için, uykum kaçınca boş oturmayım diye; ikincisi biraz fazla para kazanmak için, çünkü gece çalışması için binanın mimarı iki misli yevmiye veriyor.'' demiştim. İçlerinden diğer bir hanım, ''Mösyö Monçeri sizi hemen her gün kahvaltıya çağırıyor, bunun sebebi ne?'' deyince, cevap verdim. ''Vaktile yanında çalışmıştım, beni çok sevmişti, onun için!'' Yine hanımlardan biri: ''Siz hiç de boyacıya benzemiyorsunuz!'' deyince: ''Aman hanımefendi, boyacı nasıl olur, yoksa yaptığım işleri beğenmiyor musunuz?'' dedim. Hanım duraladı ve ''Söyleyecek söz bulamıyorum, siz boyacı olamazsınız.'' dedi. ''Ne yapalım hanımefendi boyacı olmaya çalışıyorum'' diye güle-rek cevap verdim. İçlerinden yaşlı ve biraz bilgiçlik taslayan bir hanım, ''Kızım ne demek istediğini anlıyorum ama... her meslekte okumuş yazmış adamlar çıkar, herhalde bu boyacı efendi oğlum da mekteb medrese görmüş bir zat olacaktır'' demişti. Bu yaşlı hanım, ''Ben Anadolu'nun birçok yerlerini bilirim. Siz her halde Kayserili olacaksınız,'' dedi. ''Evet'' dedim. ''Hangi köyünden?'' dedi. ''Talaslıyım'' deyince, kadıncağız, ''Oraları ne güzel yerlerdir, gençliğimde merhum beyle beraber orada ne güzel zamanlar geçirmiştik,'' diye çenesi açılmıştı, ben de nezaketi bırakarak, ''Affedersiniz, bu kapıların boyalarını bitirmezsem bizim gündelik elden gider'' demiş ve işe devama başlamıştım. O genç hanım yine söze başladı, ''Bazı geceler güzel bir otomobil gelip sizi alıyor, elbise değiştirip gidiyorsunuz, yoksa otomobil sizin mi?'' diye sordu. ''Aman hanımefendi, ne yapıyorsunuz, otomobil nerde, köyde bir kağnım vardı, öküzlerinden biri öldü, o bile işlemiyor, gelen otomobilin şoförü arkadaşımdır, ara sıra sahibinden kaçamak yapar beni gezdirir'' dedim.

Hanımlar gülüşerek gitmişlerdi. İşler böylece sürüp gidiyordu. Mahallede diğer bazı bildik kişilerin inşaatları da vardı, onlarda bazı ufak tefek dekorasyon işleri vardı, onları da yapıyordum. Yazlıktan İstanbul'a taşınmıştık, Osmanbey mahallesinde Suat Abit apartmanında birbirine geçilebilir iki dairenin bulunduğu bir apartman katı kiralamıştım. Yeğenlerim, İsmet, Şinasi, Orhan hepsi yanıma gelmişlerdi. Kalabalıklaşmıştık. Artık biraz da para kazanabiliyordum. Gayem biraz param olunca Türkiye'den tamamen ayrılmaktı. Çünkü çok zahmet çekmiştim, son seneler benim için bir cehennem azabı idi. Güzel Bahçe sokağındaki apartman bitmek üzere idi. Bir akşam üstü binanın demir sokak kapısını boyuyordum. Yine mahallenin hanımları yanıma kadar gelmişlerdi. Hava oldukça soğuktu, bir hanım, ''Bu rüzgârda üşümüyor musunuz?'' diye sordu. Maksadı çene çalmaktı. Cevap verdim: ''Benim kaloriferim daima yanımdadır, o beni ısıtır'' dedim ve tulumumun cebindeki şarap şişesini gösterdim. Gülüştüler, o sırada arkada ve biraz uzakta duran hanımlardan biri koşarak yanıma geldi ve boynuma sarılarak, ''Nasılsın Hikmet ağabey?'' dedi. Hanımlar ona bakakaldılar, bu genç hanım Ressam Avni Lifij'in eşi ve Heykeltraş Nejad'ın kızkardeşi idi. Bütün hanımlar yanına toplanmışlar, hakkımda izahat alıyorlardı, artık yakalanmıştık, Kayserili boyacı Ahmed usta, artık Mimar Hikmet olmuştu. Nejad ve Lifij, başıma gelenleri evde anlatmışlardı. Ne ise akşam yemeğini onlarda yedik ve mahalleden ayrılıncaya kadar her akşam konu komşu bana türlü içkiler, mezeler yolladılar. Mimar Hüsnü'nün Arnavutköyü tepesinde aldığı eski ve gayet güzel bir köşkü vardı. Onun tamir ve takviyelerini yaptım, içini dışını boyadık, Hüsnü'ye de zemin katında müzeyyen bir Türk çalışma odası yaptım.

Bu çalışmalarım arasında eski arkadaşım Mimar Aram bana geldi. ''Yapılacak çok işler var, yalnız yetişemeyeceğim, beraber çalışalım'' dedi. Bu arkadaş piyasayı iyi bilen ve kredisi olan bir mimardı. İşlerin oldukça çekici olduğunu görünce razı oldum ve Galata'da Minerva Hanı'nda bir yazıhane açtık. Çalışıyorduk, fakat benim Türkiye'den kaçmak isteğim kafamda yer tutmuştu. Bir gün bir sigorta şirketinin satın aldığı bir büyük iş hanının tamiri işi olduğunu haber aldım, alâkadarlarla görüştüm, kati kararı umum müdür muavini beyle görüştükten sonra verecekleri söylediler. ''Ben gidip kendileriyle görüşebilir miyim?'' dedim. ''İyi olur'' dediler. Umum müdür muavinine telefon ederek hanın tamiratı için Hikmet isminde bir mimar müracaat etti, sizinle görüşmek istiyor'' deyince, muavin bey ''Ben oraya geliyorum, amma biraz beni beklesin'' diye heyecanla cevap verince telefon eden zat da şaşırmıştı. Kapı süratle açılmış ve çok sevdiğim Refi Bayar içeri girmiş ve boynuma sarılmıştı. Muhasebeciye emir verdi: ''Başka kimseye müracaat lâzım değil, Hikmet ağabeyim bize ne lâzımsa yapabilir'' demişti.

Şirketin aldığı han, Yeni Türkiye Hanı idi, teşekkül eden şirket ise Millî Reasürans Şirketi idi.

Hanın relövelerini, tadilât ve inşaat planlarını yaptım, işe başladım. Bu günlerde arkadaşım Aram hastalanmış ve tedavi için Paris'e, akrabalarının yanına gitmişti. Yazıhaneyi, inşaat yerim olan Yeni Türkiye Hanı'na taşıdım. Refi, beni yeni teşkil edilmiş olan Anadolu Sigorta şirketile de tanıştırdı. Müsait zamanlarda Sigorta Eksperliği de yapıyordum. Ünyon Sigorta umum müdürlerinden Mösyö Piyos'la da tanıştım. Esasen Ankara'da iken onların ekspertiz işlerile meşgul oluyordum. Beni o işe Osmanlı Bankası müdürü Bo-

ceti tayin etmişti. Sigorta işlerinde esaslı bir staj yapmış bulunuyordum.

Bu sırada Feriköy'de Aziz bey isminde bir zate beş katlı bir apartman binası yapıyordum. Bu zat paralarını bir fabrika işleten damadının hesabına yatırmıştı. Para lâzım olunca o hesaptan alıyorduk. Damadı âni olarak iflâs etmişti. Adamcağız ne yapacağını şaşırmıştı. Kendisine, "Üzülme," dedim, "binayı ikinci katta çatı kapatarak bitiririz, siz bir katına taşınırsınız, biz de bir katına. Bana borçlanacağınız parayı katta oturarak kira bedeli olarak karşılarız," demiştim. Çok sevindi, böylece yaptık ve oraya taşındık.

Yazıhanem Türkiye Hanı'nın 40. numaralı odasında idi. Şirketin fen müşavirliğini de yaptığım için Meclis-i İdare kararıyla benden kira da istemiyorlardı. Elimde biraz para toplanmıştı. Çarçur olmasın diye Mecidiyeköy'de ve Şişli Büyükdere Caddesi üzerinde 680 m2 güzel bir arsa aldım. Buranın, istikbalini iyi görüyordum. Milli Reasürans Hukuk müşaviri olan Sait Rıza Beyi Ankara'dan tanırdım. Onun vasıtasile tütün tüccarı Hakimzadeleri tanıdım. Onlara Erbaa'da büyük bir tütün deposu ve bir köşk yaptım. Bunun için İstanbul'dan üç ay kadar ayrıldım. Oradan dönünce Sait Rıza Bey'e Büyükdere'de Rıhtım yolunda bir köşk ve arkadaki büyük bahçesinde de on daireli bir apartman yaptım. Bir yandan da eksperlik işleriyle meşgul oluyordum. Daha birçok yerlerde inşaat ve tamirat işlerim vardı.

Biraz para kazanınca Mecidiyeköy'deki arsaya bir bodrum katı, iki tam kat ve bir Mansart katından mürekkep bir bina inşaasına başladım. Bu arada kiracı yüzünden harab olduğunu gördüğümüz Ankara'daki, Keçiören'deki evimizi sattık ve bu suretle İstanbul'daki evimizi tamamlayabildik. Oraya taşındık. Rahattık, güzel bahçemiz, çiçeklerimiz vardı. Çocuklarım buradan rahatça mekteplerine gidiyorlardı.

Annem vefat etti, evimiz uzun bir müddet matem içinde yaşadı, onu sevmeyen kimse yoktu. 23 Ekim 1966'da sevgili hayat arkadaşım Mübeccel öldü. Günler geçiyordu, kızım Özcan üniversiteyi, arkeoloji kısmını bitirmiş ve diplomasını almıştı. Oğlum Güzel Sanatlar Akademisi Mimarî kısmını bitirerek Y. Mimar olmuştu.

Şimdi artık tam 90 yaşında kendi kendimi emekli yaptım. Kızım bana yalnız bir evlât değil adeta bir anne gibi bakıyor, daha yaşamaya çalışıyorum.

Ord. Prof. Dr. Fuad Köprülü *

H.ALTUNYAY

Hatice Hanım ile Faiz Bey'in oğlu Mehmed Fuad, 4 Aralık 1890 tarihinde İstanbul'da doğdu. Ailesine ilişkin sonradan yapılan tartışmalar özetle şöyledir: "IV. Mehmed devri vezirlerinden Kıbleli-zâde Mustafa Paşa ile Sadrâzam Köprülü Mehmed Paşa'nın kızkardeşinin evlenmesinden inen bu aile, "Kıblelizâdeler' diye ünlüdür";[1] "Ali Emirî Efendi, bütün hayatı boyunca didinip araştırarak, onun gerçek bir Köprülü olmadığını, Kıblelizâdelerden geldiğini sözde ispat etmişti."[2]

M.Fuad, Ayasofya Rüşdiyesini ve Mercan İdâdisini bitirdi. Mekteb-i Hukuk'a girdi; "Benim ihtisas yapmak istediğim ilim sâhasının mektebi yoktu ki oradan mezun olabileyim"[3] düşüncesiyle yükseköğrenimini tamamlamadı. Özel olarak Fransızca öğrendi. Liselerde Türkçe ve edebiyat öğretmenliği yaptı. 1908 yılından başlayarak sürekli yazdı ve yayımladı: "F.Köprülü, kitap, risâle, makale ve şiir olarak arkasında asgarî 1500'ün üzerinde yazı bırakmıştır."[4]

Köprülüzade M.Fuad, 1913 yılında Darülfünun (üniversite) Türk Edebiyatı Profesörlüğüne getirildi. O arada Türk Yurdu Cemiyeti'ne ve Türk Ocağı'na girdi. İttihat ve Terakki'nin "en genç fikir adamı" oldu ve Ziya Gökalp'ten yakınlık gördü;[5] ancak, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki mebusluk isteği kabul edilmedi.[6] Yine savaş sırasında bir süre Bekirağa Bölüğü'nde tutuldu,[7] oradan çıktıktan sonra İttihatçıların aleyhinde göründü.[8] 1919 yılında yapılan Darülfünun tasfiyesinde yerini korudu.[9] 1920 yılında, Darülfünun öğrencilerinin milliyetçi olmayan öğretim üyelerini görevden ayrılmaya zorlamak için Müderrisler Meclisi'ne verdikleri dilekçenin reddedilmesinde, Damat Ferid'ten nişan alan[10] Köprülü'nün etkili olduğu sanılmaktadır.[11]

Köprülüzade'nin, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra (cumhuriyet kurulmadan önce) Telif ve Tercüme Heyeti Başkanlığına atanmasına, bağlı bulunduğu Edebiyat Fakültesi izin vermedi,[12] ama Vasıf (Çınar) Bey'in ilk Maarif Vekilliği sırasında müsteşarlığa getirildi.[13] Kısa süren bu görevden yine üniversiteye döndü. 1930 yılında yapılan Eminlik (Rektör) seçiminde, Edebiyat ve İlâhiyat Fakülteleri'nin ortak adayı oldu.[14] 1933 yılında, bakan Dr. Reşit

* Bu konuda önemli bir İngilizce kaynak:

□ George Thomas Park, *The Life and Writings of Mehmet Fuad Köprülü: The Intellectual and Turkish Cultural Modernization*

[M.F. Köprülü'nün Yaşamı ve Yazıları: Aydın ile Türk Kültürel Çağdaşlaşması], yayımlanmamış doktora tezi, Johns Hopkins Üniversitesi, 1975; 432 s. Köprülü'nün seçilmiş yapıtlarıyla hakkında yapılmış yayınlardan oluşan geniş bir bibliyografya da içermektedir.

Galip tarafından gerçekleştirilen Darülfünundan Üniversiteye geçişteki "tasfiyede" Köprülü'nün de eli vardır;[15] "İstanbul Dârülfünunu'nu yeni baştan düzenlemesi için hükûmetin İsviçre'den getirttiği M.Malche bu hususta Köprülü'den yardım gördü..."[16] Ama, "reform" sırasında, Köprülü'nün başında bulunduğu "Edebiyat Fakültesi Türkiyat ve Tarih bölümlerine Alman bilginleri sokulmamışlardır."[17] Ancak bu dönem, Köprülü'nün üniversiteden uzaklaşma sürecinin de başlangıcıdır. Birkaç ay sonra Edebiyat Fakültesi Dekanlığı'ndan istifa etti, bakan kendisi istifa ederek bu istifayı kabul etmedi;[18] bir yıl sonra, 1934 Ağustosu'nda dekanlıktan istifa ettirildi. Artık Köprülü, Atatürk'ün de istek ve desteğiyle politikaya atılacak,[19] 1935 yılında yapılan ara seçimle Kars milletvekili olarak Ankara'ya yerleşecektir.

Fuad Köprülü, 1941 yılına kadar üniversiteyle ilişkisini kesmemiş; o yıl, Millî Eğitim Bakanlığı'nın aldığı bir karar uyarınca, politikayı yeğleyerek üniversiteden bütünüyle ayrılmıştır.[20] Köprülü, bir ara mecliste Maarif Komisyonu Başkanlığı yaptıysa da, "1943 senesine kadar şekli bir mebus" olarak kaldı.[21] Bu yıllardan sonra Köprülü'nün siyasal yaşamının canlandığı görülüyor: Hükûmeti eleştirmeye başlıyor, bütçeye kırmızı oy veriyordu. Hemen aynı günlerde, Celâl Bayar'ın açıklamasına göre, Adnan Menderes'le birlikte "dörtlü takririn verilmesi fikrini" ortaya atıyor;[22] Refik Koraltan'ın açıklamasına göre de, söz konusu önergeyi kaleme alıyordu.[23] Yine aynı günlerde, Millî Şef İsmet İnönü'nün "demokratik idarenin geliştirileceği" sözüne karşın, CHP organı *Ulus* gazetesi başyazarı Falip Rıfkı Atay'ın "demokrasi aleyhinde" yazılarına, *Vatan* gazetesinde "ilk karşılığı" veriyordu. [24] Böylece şimşekleri üzerine iyice çeken Köprülü, partinin ilkelerine aykırı yazılar yayımladıkları ve iç durumu bozmak için partide kaldıkları gerekçesiyle, Menderes'le birlikte, CHP'den çıkarılıyordu.[25] 1946 yılının ilk haftasında da, üç arkadaşıyla birlikte Demokrat Parti'nin kurucusu oluyordu...

Fuad Köprülü, DP'nin varlığını şöyle belirlemektedir: "Parti, benim zâde-i mahsûlümdür."[26] Siyasal yaşamını anlatanlara göre, Köprülü bu saptamasında pek de haksız değildir. Bunlara göre, Köprülü Demokrat Parti'nin programını hazırlamış,[27] "fikir plânında liderliğini yapmış,"[28] "tutunup yayılışında kalemi ile büyük hizmet" görmüş,[29] muhalefet günlerinde "mücadelenin bayraktarlığını yapmış" ve "cesaret veren bir unsur olmuş,"[30] iktidarla ilişkisini sağlamıştır.[31] Hatta, 1950 seçimlerinden sonra İnönü'nün partilerinin de adayı olacağını söylemiş,[32] 1950 seçimlerine hazırlanan CHP ve DP'nin birbirlerine kontenjan vermelerini ve seçime ortak bir hükûmetle gitmelerini önermiş,[33] muhalefette ve iktidarının ilk döneminde Menderes'in savunuculuğunu ve akıl hocalığını yapmıştır.[34] Dahası var: Köprlü, 1947 yılında çıkarılan sendika yasasına, "grev hakkı olmadıkça sendika olamaz" diye karşı çıkmış;[35] Bayar'ın açıklamasına göre, 12 Temmuz Beyannamesi'nin imzalanmasından sonra partinin parçalanmasını ve dağılmasını önlemeye çalışan "muhtedil ucun sözcülüğünü" yürütmüştür.[36]

Görüldüğü gibi, Köprülü, Demokrat Parti'nin muhalefet yıllarında olumlu olarak anılır. Ancak, DP'li bir yazara göre, olumsuzlukları da bu dönemde başlamıştır: Köprülü'nün gittiği yerlerde "şüphe ve vehimlerden yapılmış dedikodular" çıkmış; "Kenan Öner olayı, Parti Meclis Grubu'nun Genel İdare Kurulu aleyhine dönmesi, Millet Partisi'nin kurulmasına varan iç anlaşmazlıklar", hep bu şüphe ve vehimden doğmuştur.[37]

Demokrat Parti 1950 seçimlerini kazanınca, başbakanlığa kimin getirileceği bilinmiyordu. "Köprülü'nün açık, Menderes'in gizli gizli beslediklerı başbakanlık arzuları" vardı; ama Köprülü, "eğilip bükülmesini bilmediği, Menderes kadar etrafını kollamadığı, nabza göre şerbet vermediği için bu makama gelemedi"[38] ve başbakanlığı Menderes'e "ikram" etti.[39] Bayar (kendi açıklamalarına göre), Menderes'i yeğledi.[40]

Başbakan Menderes, Bayar'ın da telkinleriyle[41] Köprülü'yü Dışişleri Bakanlığına getirdi. Köprülü, sırasıyla 22.5.1950-15.4.1955 tarihleri arasında Dışişleri Bakanlığı, 15.4.1955-29.7.1955 tarihleri arasında Devlet Bakanlığı, 29.7.1955-30.11.1955 tarihleri arasında Başbakan Yardımcılığı, 9.12.1955-20.6.1956 tarihleri arasında yine Dışişleri Bakanlığı yaptı. Bunlardan başka, bir ara, 15 Eylül 1955 tarihinde vekâleten Milli Savunma Bakanlığı'na da getirildi.

Köprülü, hükûmette bu görevleri yaparken, parti içinde de sürekli yöneticilik yapmıştır. Muhalefet yıllarında Meclis Grup Başkan Vekilliği'ne[42] ve DP'nin bütün kongrelerinde Genel İdare Kurulu üyeliğine seçilmiştir.[43] İktidar döneminde bir ara Genel Başkan Vekilliği görevini yürütmüştür.[44]

Köprülü'nün olumsuzluklarının muhalefet döneminde başladığını belirten DP'li yazara göre, önemli politik tutarsızlıkları da, ilk hükûmeti "tanınmış adamlardan kurmak" gerektiğini savunmasıyla başlamıştır. Sonra, bakanlığının işlerini genel müdürlere bırakmış, kendini merasimlere ve ziyafetlere vermiştir; bunun için de başbakan, parti kurucusuna "git" demektense, bakanlığın işlerini eline almış ve Demokrat iktidar üzerinde ilk "dedikodu"bu manzara ile başlamıştır. Demokrat Parti, Köylü ve Hürriyet Partisi adlarıyla bölündüyse ve yolsuzluk isnatları aldı yürüdüyse, bütün bunlar, "kaynağı" Köprülü olan "dedikodular" yüzündendir ...[45] Ancak, Köprülü'nün 1954 yılına kadar Menderes'i tasvip ettiği bilinmektedir.[46]

Öte yandan da, DP iktidarının ikinci döneminde, Köprülü'nün Menderes'le görüş ayrılıklarının başladığı ve başbakanın kendisinden "yakındığı,"[47] gittiği Amerika gezisine Fatin Rüştü Zorlu'yu götürdüğü[48] ve Dışişleri Bakanlığı görevini "geçici olarak" üzerine aldığı, "oysa bu bakanlığın işlerini aslında Zorlu'nun yürüttüğü,"[49] Köprülüyü'de sandalyesiz bir Devlet Bakanlığı'na "düşürdüğü"[50] ikinci kez bakanlığa getirdikten sonra, bakanlık bütçesini Zorlu'ya savundurduğu[51] bilinmektedir. Bu görüş ayrılıklarına, Menderes'in, "başbakan olmanın üstünlüğü ile ona yukardan bakmaya başlaması" ve özel yaşamındaki "taşkınlıklar," ayrıca Köprülü'nün "hoca"lığının alaya alınması[52] da eklenince, Dışişleri Bakanı bir ara zamanın Maliye Bakanı Nedim Ökmen'le birlikte Menderes'e karşı harekete geçmiştir.[53]

Köprülü'nün, 1950'li yılların ortalarından başlayarak, parti içindeki siyasal grafiğinin düştüğü bir gerçektir. 6/7 Eylül olayları üzerine ilân edilen sıkıyönetimin onaylanması görüşleri için 12 Eylül 1955 tarihinde olağanüstü toplanan mecliste, Başbakan Yardımcısı sıfatıyla, "bu hâdiseden hükûmet evvelce haberdardı. (...) Fakat bu hâdisenin günü ve saati muayyen değildi" demiş ve suçu "komünistlere" yüklemiştir.[54] Arkasından gelen günlerde, "ispatçılar"ı sorguya çekme görevini yürütmüş,[55] ama parti ileri gelenlerinden Dr. Mükerrem Sarol ile de arası açılmış-

tır.[56] Sarol'la anlaşmazlığı, onu Menderes'le açıkça karşı karşıya getirmiş, Menderes Sarol'dan yana olmuş, bunun üzerine Köprülü, Dışişleri Bakanlığı'ndan ikinci kez "istifa mektubu bile göndermeden" çekilmiştir.[57]

Bu kırgınlık günlerinde, Menderes ile Köprülü'yü birkaç kez barıştırma çabasına girişilmiş, ama olumlu sonuç alınamamıştır.[58] Köprülü, bakanlıktan ayrılmasından ikibuçuk ay sonra, 6 Eylül 1957 tarihinde basına verdiği demeçle DP'den istifa ettiğini açıklamıştır: "Programından ayrılmış, eski hüviyetini tamamen değiştirmiş olan bugünkü DP zihniyeti ile uyuşmak benim için imkânsız olduğu cihetle DP'den çekiliyorum... Demokrasi nizamına imân etmiş bütün Türk vatandaşlarının, aralarındaki her türlü ihtilâfları bir tarafa atarak bu gaye (Menderes'i devirmek-H.A.) uğrunda işbirliği yapmaları bir vatan borcudur."[59]

Köprülü'nün istifa ettikten sonra Hürriyet Partisi'ne geçmesi beklenmekteydi. Ancak, Menderes daha çabuk davranmış, 11 Eylül 1967 tarihinde seçim yasasında "Köprülü'yü hedef tutan" bir değişiklik yaparak, onun herhangi bir partiden aday olmasını engellemiştir.[60] Köprülü aday olamamış, ama 1957 seçimlerine hazırlanan Hür.P. adına propaganda gezilerine katılmış, konuşmuş, örneğin 22 Ekim 1957 tarihinde özetle şöyle demiştir: "Bu seçim mücadelesi, tek parti, tek şef sistemini canlandırmak isteyen bir adama karşı koca bir milletin mücadelesidir."[61] Bu destek, seçimlerde "Ankara'nın kaybına sebebiyet verdi."[62] Köprülü, daha sonra CHP'ye yaklaştı, 1960 yılında yine gezilere çıktı, DP'ye çattı ...[63]

Köprülü, 27 Mayıs'a karşı "büyük inanç ve ümit" besledi.[64] Çok geçmedi, "tanık" olarak gittiği Yassıada'da "sanıklaştı"[65]; 6/7 Eylül olayları nedeniyle yargılandı, yaklaşık dört ay kadar orada kaldı. İnönü, yazdığı açık mektuplarla, dostları lehine ifadelerle Köprülü'nün suçsuzluğuna tanıklık yaptılar ve aklandı.[66]; Fuad Köprülü, Yassıada'dan sonra da siyasal çalışmalara girişti. Bu konuda verilen ve birbirini tutmayan bilgileri kısaca sıralamak, tarihçiliğin ve özellikle de ansiklopediciliğin ne kadar ciddiye alındığını görmek bakımından uygun olacak: Köprülü, 18 Aralık 1961 tarihinde *Yeni Demokrat Parti*'yi kurdu.[67] "Ancak bu parti ilgi görmedi ve Köprülü partinin amblemi olan "kırat'ı Adalet Partisi'ne devrederek siyasî hayattan tamamen çekildi."[68] YDP ilgi görmediğinden adı "Adalet Partisi" olarak değiştirildi.[69] YDP, "1961'de infisah etti."[70] "eski Demokrat Parti'yi anımsattığı için savcılıkça kapatıldı."[71] YDP, "İçişleri Bakanlığı'nın Demokrat adının değiştirilmesi için yaptığı teklife uymayarak" 1965 yılında "kapandı" ...[72] Partinin adında da değişiklikler görülüyor: Köprülü'nün 1961 yılında kurduğu *Hür Demokrat Parti* 1962 yılında "savcılık tarafından" kapatıldı.[73] Köprülü'nün Genel Başkan olduğu *Demokrat Parti* 1962 yılında kuruldu, 1964 yılında kapandı.[74] Köprülü, *Sosyal Demokrat Parti* adlı bir parti kurmak istedi, İçişleri Bakanlığı partinin adına karşı çıktı[75]...

Fuad Köprülü bir parti toplantısında.

Bu bilgilerin hangisi doğru olursa olsun, sonuç olarak Köprülü'nün siyasal yaşamı böylece noktalanmış oluyor. Artık bilimsel çalışmalarına ve bu çalışmaların siyasal yönlerine dönebiliriz. Köprülü, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Türk Edebiyatı Tarihi; İlâhiyat Fakültesi, Sanayi-i Nefise Mektebi ve Mülkiye Mektebi'nde Tarih; milletvekili olarak gittiği Ankara'daki Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Ortaçağ Tarihi; Mülkiye Mektebi'nde de Türk Müesseseler Tarihi okutmuştur.[76] 1958-1959 öğretim yılında Harward ve Columbia Üniversiteleri'nde bilimsel çalışmalar yapmış, konferanslar vermiştir.[77]

Bu kadar kapsamlı çalışmaları yürüten, orada bulunmadığı ve okumadığı halde "Avrupa ilminin nakil ve tesisini" başaran Köprülü, Türkiye'de bile bu bilimleri "tahsil etmiş değildi."[78] Yeri gelmişken değinmek gerekiyor: Bu "tahsilsizlik" ve "diplomasızlık" konusu, örneğin, 1930 yılında Darülfünun Eminliğine aday olunca; ayrıca 29 Temmuz 1931 tarihinde maaşı indirilerek (başarılı araştırmalar yaptığı için, birbuçuk ay sonra yeniden yükseltilmiştir), zaman zaman Köprülü'nün karşısına çıkarılmıştır.[79] Bu konuyla ilgili olarak, Köprülü'nün toplam "4 fahrî doktorluk ile, 8 muhâbir veya şeref üyeliğini uhdesinde bulundurduğu görülür. Yalnız... Sovyet İlimler Akademisi'nden çıkarıldığını... belirtmeliyiz."[80] "Gerçekten, Fuad Köprülü, Türkiye'nin belki gelmiş geçmiş en bilgili edebiyat tarihçisi olmakla birlikte, siyasal ve bilimsel ahlâkı açısından nümune-i imtisal' sayılmazdı. (...) Çıkarları bakımından gerekli görünce, ...inanmadığı pek çok konuda "yağcılık' yapmıştır."[81]

Köprülü'nün yaşamında, ne yazık ki, bu son görüşleri doğrulayan epeyce örnek bulunuyor: Köprülü, 1928 yılında, "alfabenin değiştirilmesini şekli reforma bir tapma saymaktaydı"[82]; ancak, birkaç yıl sonra Türk Dil Kurumu'nun çıkardığı Cep Kılavuzu'nun altında, Kılavuz Çalışma Kolu üyesi olarak imzası bulunuyor ve 1938 yılında daha ileri gidiyor, "harf devrimini, Türk dilinin yapısına uymayan, Türkçe sesleri veremeyen Arap harflerinden bir kurtuluş olarak alkışlıyor, bu eksik ve ilkel alfabe, dokuz yüzyıl süreyle dilimizi boyunduruğu altında tutmuştur diyerek sözlerini bitiriyordu."[83] Yine 1928 yı-

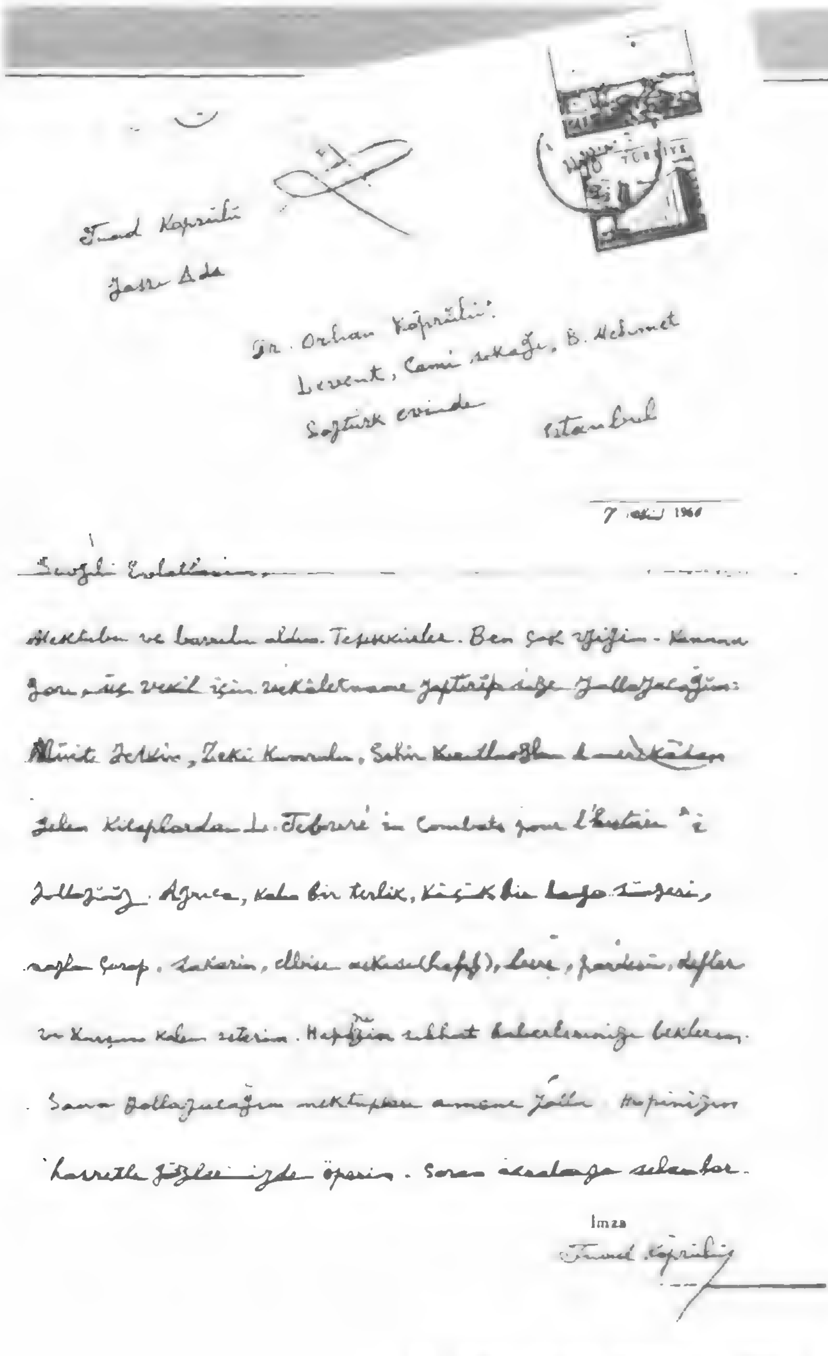
Fuad Köprülü
Yassı Ada

Sn. Orhan Köprülü
Levent, Cami sokağı, 8. Mehmet
Soytürk evinde
İstanbul

İmza
Fuad Köprülü

Not : Satırlar dışındaki boşluklara yazı yazılmaz

lında, Köprülü'nün başında bulunduğu İslâmda İnkılâp Komitesi, Kur'an'ın ve ezanın Türkçe okunmasını önermiş; DP'li olduktan sonra da Arapça ezan propagandasına çıkanların başında bulunmuştur.[84] 1930'lu yıllarda, inanmadığı "Türk Tarih Tezi"nin "a - teşli savunucularındandır."[85] İleri sürüldüğüne göre, daha Atatürk'ün sağlığında "Devri İsmet'i hasretle beklediğini İnönü'ye duyurmuştur;", DP iktidarının ilk yıllarında "Halk Partisi aleyhine en sert tedbirlerin alınmasını istemiş ve hattâ alınmasına sebep olmuş,"[86] DP'den ayrıldıktan sonra da CHP ve İnönü'nün yanında yer almıştır. 1924 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, dil olarak Anayasa'ya çevrilirken, "Prof. Fuad Köprülü o tarihte CHP Grubu'nda üyeydi, ama bir itirazda bulunduğu görülmedi."[87] oysa 1952 yılında Anayasa'nın "yaşayan dile" çevrilmesi için diretenlerin başındadır.[88] 1940'lı yılların ortalarından başlayarak liselerde okutulan (ve M.N. Özön, S. Eyüboğlu, P.N. Boratav'ın hazırladıkları) *Türkçe (Türkçe Metinler)* kitaplarını, "insanların ıstırabını ve yoksulluğunu anlatan hikâye ve şiirleri ihtiva ettiği için sol eğilimli olmakla" suçlamış; ama daha önce, ürünlerini suçladığı yazarlardan yazı isteyip 1936-1941 yılları arasında yöneticiliğini yaptığı *Ülkü* dergisinde yayımlamıştır.[89]

Köprülü'nün Demokrat Parti "ruhu" içinde de çelişkili tavırları bulunmaktadır: O, dörtlü önerge düşüncesini ortaya atar ve kaleme alır; ama Bayar'a göre, CHP Grubu'nda görüşülürken önergeyi geri almaya kalkar.[90] Köprülü'nün, 6/7 Eylül olaylarını, Başbakan Yardımcısı sıfatıyla "komünistlere" yüklediğini yukarda belirtmiştik. Ama, 27 Mayıs'tan sonra 5 Haziran 1960 tarihli *Yeni Sabah* gazetesinde yayımlanan konuşmasında, "Hâdiseler Fatin Rüştü Zorlu'nun ilhamı ile Menderes ve (zamanın İçişleri Bakanı Namık-H.A.) Gedik tarafından tertiplenmiştir" der [91]; 12 Haziran 1960 tarihli *Ulus* gazetesinde, yukardaki açıklamalarının "tahmin" olduğunu söyler, Yassıada'da ise bu "tavzihin" Dışişleri Bakanlığı'nın isteği üzerine yapıldığını açıklar[92]; dava sırasında, başkanın "tertipçi kim?" sorusunu, "başvekil" diye cevaplar.[93]

Son olarak ve yine tanıklara dayanarak, Köprülü'nün bilimadamlığı ile politikacılığını da karşılaştırmak gerekiyor. Köprülü'nün sağlığında ve üstelik "ikbal" günlerinde yapılan bir değerlendirmeyle başlayalım: "Demokrat Parti'nin kurucuları arasında yer alan bu ilim adamı bilhassa bu partinin 1950'de iktidara geçmesi üzerine, ...tarihî araştırmalarını tatile mecbur olmuştur. Bununla beraber onun haiz olduğu ilim aşkı ve ihtirası bu faaliyetlerinin sona ermeyeceğini, fırsat bulur bulmaz hazırladığı birçok tetkikleri birer birer neşredeceğini göstermekte ve ilim âlemi böyle bir ümidi beslemektedir."[94]

Ne yazık ki, Köprülü, bu beklentileri gerçekleştirememiştir. Hepsi de ölümünden sonra yazılan şu görüşler bu kanıyı doğrulamaktadır. "Eğer siyasî hayat onu tedricen ilimden alıkoymasa idi, eserleri bir misli daha kabaracaktı:" "Fuad Köprülü'nün politikacılık tarafı hiçbir zaman ilim adamı hüviyeti kadar parlak ve kuvvetli olmamıştır:" "Siyasî hayatı, hazırlamakta olduğu birçok pek mühim eserini ortaya koymasına engel oldu:" "Türkiye tarihçilerinin en büyüklerinden biri olan Köprülü'nün edebiyat fakültesinde ve bilim çevrelerindeki otoritesini siyasal hayatında devam ettiremediği açıktır;" "Fu-

ad Köprülü bile devlet idaresine karışınca, kültürü ve Türk kültürünü unutmuştur;" "Filhakika, siyasî hayata atılması yüzünden yarıda kalan mesaisi tabiatiyle mevcuttu;" "İlim ve araştırmanın yücelttiği bu düşünürü politikanın küçük oyunları ile mizacının sertliği yendi;" "Politikacı Fuad Köprülü; büyük âlim, hoca Köprülü-zâde Mehmed Fuad'ı öldürdü."[95]...

Bitirmeden vurgulanması gereken bir konu daha var: "Fuad Köprülü'nün hususî kütüphanesi, yalnız Türkiye'nin değil, dünyanın en zengin hususi kütüphanelerinden biri olarak ünlüdür. Küçük Ayasofya'daki bu kütüphaneyi, İstanbul'da kuracakları bir enstitüde kullanılmak şartıyla Amerikalılar'a satmıştır."[96]

Kütüphanesini de satan Köprülü'nün, artık yaşamdan bekleyebileceği bir şey kalmamış gibidir. Nitekim, 15 Ekim 1965 tarihinde Ankara'da geçirdiği trafik kazasında aldığı yaralardan kurtulamamış, 28 Haziran 1966 tarihinde İstanbul'da ölmüştür. "Oğlu Orhan, babasına karşı beslediği sevgi ile ona memnun olabileceği son bir hizmette bulundu, hükûmetten aldığı izinle babasını bu memlekete tarihte büyük hizmetleri dokunmuş olan meşhur, Köprülülerin Çemberlitaş'taki tarihî türbesine defnetti."[97]

---

[1] Tunalı, Tahsin: "İlim Âleminin Mümtaz Siması, Fuad Köprülü"; *Hayat Tarih Mecmuası*, S.7, 1966.

[2] Ortaylı, İlber: "1946 Demokrasisi", *Milliyet*, 17.5.1983; Şapolyo, Enver Behnan: "Hocam Fuad Köprülü", *Türk Kültürü*, S.47, 1966.

[3] Aktaran, Banarlı, Nihad Sami: "Köprülü'nün Hayatından Çizgiler"; *Türk Kültürü*, S.47, 1966.

[4] Köprülü, Dr.Orhan F.: "Fuad Köprülü'nün Hayatı ve Şahsiyeti", Köprülü, M. Fuad: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*; Atay Kültür Y., Ankara 1972 içinde, s.XIV. Fuad Köprülü'nün yazıları için bkz. Özerdim, S.N.: "F.Köprülü'nün Yazıları (1908-1950)", *Türk Dili ve Tarihi, Hakkında Araştırmalar-I;* TTK ve TDK Y., Ankara 1950, s.159-248. Turan, Osman: "Fuad Köprülü'nün İlmi Neşriyatı", *Fuad Köprülü Armağanı;* DTCF Y., İstanbul, Osman Yalçın Mat., 1953, s.XXV-L. Tansel, Fevziye Abdullah: "Memleketimizin Acı Kaybı, Prof.Dr. Fuad Köprülü" ve "Prof. Fuad Köprülü'nün Yazıları İçin Basılmış Bibliyografyalar"; sırasıyla, *Belleten*, C.XXX, S.120, 1966 ve *Türk Kültürü*, S.68, 1968. Köprülü, Dr.Orhan F.: "Profesör Fuad Köprülü İçin Yazılmış Bibliyografyalar ve Bunlara Bazı İlaveler", "Fuad Köprülü Bibliyografyasında Yeni Gelişmeler"; *Türk Kültürü*, sırasıyla, S.93, 1970; S.120, 1972; S.157, 1975.

[5] Turan, Osman: "Mukaddeme", *Fuad Köprülü Armağanı*, s.XII; Karpat, Prof. Dr. Kemal H.: *Türk Demokrasi Tarihi (Sosyal, Ekonomik, Kültürel, Kültürel Temeller)*, Kendi Y. (İstanbul Mat.) İstanbul, 1967, s.30 Baban, Cihad: *Politika Galerisi (Büstler ve Portreler)*, Remzi Kit. İstanbul, 1970, s.343; Ağaoğlu/1, Samet: *Aşina Yüzler*, Ağaoğlu Y., İstanbul, 1965, s.171; Ağaoğlu/2, *Babamın Arkadaşları*, Kendi Y., (Baha Mat.), İstanbul, 1969, s.165; Turan, Prof. Dr. Osman: "Türk İlminin Abidesi, Prof. Fuad Köprülü", *Türk Kültürü, s.47, 1966; Banarlı*: Agyz.: Ülkütaşır, M. Şakir: "Fuad Köprülü ve Bâzı Basın Hatıraları", *Agd.*; *Şapolyo:* Agyz.; Caferoğlu, Prof. Dr. Ahmet: "Bilinmeyen Tarafları ile Üstad Fuad Köprülü", *Agd.*; Köprülü, Cemal: "Fuad Köprülü'nün İlmî Şahsiyeti, Türk Kültürü'ndeki Rolü ve Bâzı Hatıralar", *Türk Kültürü*, s.81, 1969.

[6] *Baban*, 343.

[7] *Ağaoğlu/1*, 171; *Ağaoğlu/2*, 165; Sertel, Sabiha: *Roman Gibi (1919-1950)*, Cem Y., İstanbul, 1978, s.25; Sertel, Zekeriya *Hatırladıklarım*, Gözlem Y., İstanbul, 1977, s.89.

[8] *Ağaoğlu/1*, 171; *Ağaoğlu/2*, 165.

[9] Tunçay, Mete-Özen, Haldun: "1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun"; *Yapıt*, s.7, 1984.

[10] "F.Köprülü'nün Dışişleri Bakanlığı sırasında, ... yabancı devletler tarafından verilmiş olan 8 nişanı olduğunu da kaydetmek isteriz" (Köprülü, Dr.O.F.: *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu;* Agyz., s.XVI).

[11] Gürkan, Ord.Prof.Dr. Kâzım İsmail: *Darülfünun Grevi*: Harman Y., İstanbul, 1971, s.43; *Ağaoğlu/1*, 172; *Ağaoğlu/2*, 165. Bu kanıda olan öğrenciler, Köprülüzade'yi çürük yumurta yağmuruna tutmuşlardır (*Gürkan*, 77).

[12] *Tunçay-Özen*: Agyz.

[13] *Ağaoğlu/1*, 172; *Ağaoğlu/2* 166; *Caferoğlu*: Agyz.; Alpiskender, Ferid: "Fuad Köprülü'nün Siyâsî Şahsiyeti", *Türk Kültürü*, s.81 Köprülü bu görevi sırasında, Rektör İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Bey'i, bakan adına, Darülfünunda "tensikat" yapmaya zorlamıştır (Akt. *Tunçay-Özen*: Agyz.).

[14] Tunçay, Mete-Özen, Haldun: "1933 Darülfünun Tasfiyesi veya Bir Tek-Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi ve Düşüşü"; *Tarih ve Toplum*, s.10, 1984.

[15] *Ağaoğlu/1*, 173-174; *Ağaoğlu/2* 153-154 ve 167; *Tunçay-Özen*: Agyz.

[16] *Alpiskender:* Agyz.

[17] Ortaylı, Doç.Dr. İlber: *Gelenekten Geleceğe:* Hil Y., İstanbul, 1982, s.21 22, 29, 77.

[18] *Tunçay-Özen:* Agyz.; İnan, Arı: "Reşit Galip Hakkında Arkadaşı Uluğ İğdemir'le Bir Röportaj", *Tarih ve Toplum*, s.10, 1984.

[19] *Caferoğlu*: Agyz.; Köprülü, Dr. Orhan: "Fuad Köprülü, İlim ve Siyaset", *Türk Kültürü*, s.81; *Köprülü, C.:* Agyz.; *Alpiskender:* Agyz.; Tekil, Füruzan: *Politika Asları*, Geçit Y., İstanbul, 1973, s.55, 56-57.

[20] Bu kararın, Köprülü'nün "şahsı" için alındığı öne sürülmektedir *(Köprülü, C.:* Agyz.; *Caferoğlu:* Agyz.). Ancak, bir gerçek de şöyledir: Köprülü'nün milletvekili ve bakan olarak bulunduğu DP iktidarı, 21 Temmuz 1953 tarih ve 6185 sayılı yasayla öğretim üyelerinin siyasete katılmalarını yasakladığı (*Karpat*, 355 n.73; Ahmad, Feroz ve Bedia Turgay: *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971)*, Bilgi Y., Ankara, 1976, s.112). Demokrat Parti, bu yasanın, "ilmin bir siyaset ticareti haline getirilmesini önlemek" amacıyla çıkarıldığını savunmaktadır (DP: *Kalkınan Türkiye:* Desen Mat., Ankara, 1954, s.180-181).

[21] *Köprülü, Dr.O.F.:* Agyz. s.XI.

[22] *Ağaoğlu/4*, Samet: *Demokrat Parti'nin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri Bir Soru:* Kendi Y., (Baha Mat.), İstanbul, 1972, s.85.

[23] Aydemir, Şevket Süreyya: *Menderes'in Dramı.* Remzi Kit. Y., İstanbul, 1969, s.174.

[24] (Derleyen) Bozdağ, İsmet: *Celâl Bayar Anlatıyor: Başvekilim Adnan Menderes;* Tercüman Y., İstanbul, 1986, s.34.

[25] Eroğul, Dr.Cem: *Demokrat Parti (Tarihi ve İdeolojisi)*, A.Ü.S.B.F. Y., No:294, Ankara, 1970, s.12; Toker/4, Metin: *Tek Partiden Çok Partiye*, Milliyet Y., İstanbul, 1970, s.100; Teziç, Doç. Dr. Erdoğan: *100 Soruda Siyasî Partiler (Partilerin Hukukî Rejimi ve Türkiye'de Partiler)*, Gerçek Y., İstanbul, 1976, s.256; *Ahmad*, 15; (Abalıoğlu), Nadir Nadi: *Perde Aralığından*, Çağdaş Y., İstanbul, 1979, s.269; *Aydemir*, 134; Bozdağ, İsmet: Celal Bayar'ın Hayat Hikâyesi", (Hazl.) Sarol, Dr.Mükerrem-Bozdağ, İsmet: *100. Yaşında Celal Bayar'a Armağan*, Tercüman Y., İstanbul, 1982 içinde, s.355; (Der.) *Bozdağ*, 35; Suver, Akkan: *Daraçacında 3 Yiğit*, Su Y., İstanbul, 1978, s.30. Köprülü (ve Menderes), ilk dört yazara göre 21, beşinciye göre 22 sonraki üç yazara göre 25 Eylül; son yazara göre de 1 Kasım 1945 tarihinde CHP'den çıkarıldı.

[26] Akt. *Köprülü, C.:* Agyz.

[27] *Sertel, S.*, 279; *Tekil*, 154.

[28] *Karpat*, 344 n.48; *Alpiskender*: Agyz. "Eğer hakikati söylemek lâzım gelirse

Köprülü, kendi fikri seviyesinin çok altında bir muhitte yaşadı" (*Köprülü, Dr.O.:* Agyz.)

[29] *Ağaoğlu/1,* 175; *Turan, Prof.Dr.O.:* Agyz.

[30] *Baban,* 118 ve 337, 340.

[31] *Karpat,* 164; *Eroğul,* 32; *Ahmad,* 32; Arcayürek/1, Cüneyt: *Demokrasinin İlk Yılları (1947-1951),* Bilgi Y., Ankara, 1985, s.122, 168.

[32] *Toker/4,* 268, 341-342.

[33] *Toker/4,* 348-349; *Aydemir,* 139.

[34] *Karpat,* 154; *Tekil,* 57, 63; *Baban,* 350.

[35] Küçük, Yalçın: *Türkiye Üzerine Tezler-I (1908-1978);* Tekin Y., İstanbul, 1980, s.467.

[36] (Der.) *Bozdağ,* 80.

[37] *Ağaoğlu/1,* 176-177.

[38] *Baban,* 118 ve 338.

[39] *Tekil,* 177.

[40] Arcayürek/2, Cüneyt: *Yeni İktidar Yeni Dönem (1951-1955),* Bilgi Y., Ankara, 1985, s.57; Gedik, Arda; "Bayar 65 Yılı Anlatıyor", *Hürriyet,* 23.4.1985; (Der.) *Bozdağ,* 103; Mükerrem Sarol Anlatıyor: "Zulme ve Haksızlığa Boyun Eğmeyen Asırlık Çınar: Celal Bayar", *Bulvar,* 12.9.1986.

[41] (Der.) *Bozdağ,* 104; *M.Sarol Anlatıyor:* Agyz.

[42] *Karpat,* 187-188; *Eroğul,* 39, 40; *Toker/4,* 315, 319; *Ahmad,* 40. Hatta, 1948 yılında ikinci kez bu göreve seçilemeyince, parti içinde önemli anlaşmazlıklar çıkmıştır.

[43] *Eroğul,* 27, 48 n.133, 78, 128.

[44] *Toker/1,* Metin: *İsmet Paşa'yla On Yıl-I (1954-1957)* Akis Y., Ankara, 1966 s.76, 102, 115-116; *Tekil,* 63, 64, 154. Köprülü, Toker'e göre "tayinle" Genel Başkan Vekilliğine gelmiştir, çünkü DP tüzüğünde böyle bir makam yoktur; Tekil'e göre ise "resmen genel başkan vekili ünvanını taşıyordu".

[45] *Ağaoğlu/1,* 177-179.

[46] *Baban,* 351.

[47] Arcayürek/3, Cüneyt: *Bir İktidar Bir İhtilal (1955-1960);* Bilgi Y., Ankara, 1985, s.184.

[48] *Arcayürek/2,* 266.

[49] *Ahmad,* 135.

[50] *Arcayürek/3,* 51; *Baban,* 341; *Toker/1,* 76. Bir başka yazara göre Köprülü, "oturduğu köşkü bırakmamak şartıyla" bu bakanlığı kabul etmiştir (*Ağaoğlu/1,,* 179.)

[51] *Toker/1,* 151.

[52] *Baban,* 338-340.

[53] *Toker/1,* 125, 132, 146-151, 175. Bir yazara göre, "Menderes-Köprülü dargınlığına bakarsanız, ortada bir fikir ayrılığı bulamazsınız" (*Tekil,* 67).

[54] *Konuşma metni için bkz. Tunçay, Mete: "6/7 Eylül Dosyası"; Tarih ve Toplum,* s.33, 1986. Bir başka yazara göre Köprülü, "6/7 Eylül olayları cereyan ettiği zaman sorumlu mevkide idi. Fakat olanların hiçbirinden haberdar değildi..." (*Baban,* 352).

[55] *Toker/1,* 76, 115-116; *Ağaoğlu/1,* 181; *Ahmad,* 141. Toker'e göre, ispatçıların savunmaları karşısında Köprülü de onlardan yana olur: "Hani, o sırada Köprülü'ye bir kalem uzatılıp da "Hoca, bas şu teklife imzanı' denilseydi, Köprülü 12. ispatçı olabilirdi."

[56] *Toker/1,* 119, 135; *Karpat,* 358.

[57] *Ağaoğlu/1,,* 180; *Eroğul,* 138; *Toker/1,* 135; *Karpat,* 359; *Tekil, 64. Sonradan Sarol, Köprülü'nün elini öpmüş ve barışmışlardır (Tekil,* 158).

[58] *Tekil, 67, 69; Ağaoğlu/1,* 181; *Baban,* 349.

[59] Aktl, *Eroğul,* 141; *Ahmad,* 166. Köprülü'nün, "partiden çıkarıldığı" da yazılmaktadır (*Aydemir,* 242).

[60] *Toker/1,* 207; *Eroğul,* 142; *Baban,* 341. Ancak, Köprülü'nün Hür.P.ye geçtiğini belirtenler de vardır (*Teziç,* 271).

[61] Aktl. *Eroğul,* 143; *Ahmad,* 170. Aynı yıl, CHP milletvekilleriyle de gezdiği belirtilmektedir (*Baban,* 341).

[62] Sorgun, Taylan: "Sevin Zorlu Babasını Anlatıyor"; *Tercüman, 25.9.1986 S.Zorlu'ya göre, "Köprülü'nün tahrikinde (o zamanlar damadı olan-H.A.) Coşkun Kırca'nın rolü vardır".*

[63] *Toker/2, Metin: İsmet Paşa'yla On Yıl-II (1957-1960), Akis Y., Ankara, 1966, s.238; Ahmad,* 207. Oğluna göre ise, "1957 seçimlerinden sonra fi'li siyasetten çekilmiştir" *(Köprülü, Dr.O.F.:* Agyz., s.XIII ve *Köprülü, Dr.O.:* Agyz.).

[64] *Baban,* 342 ve *Ağaoğlu/1,* 182. Baban, birkaç sayfa sonra şöyle yazıyor: "İhtilâlin neler getireceğini, nereye kadar uzanacağını kestiremediği için 27 Mayıs'ı da çiçekle karşılamıyordu" (*Baban,* 352).

[65] *Tekil,* 72. Ancak, Fuad Köprülü'nün amcaoğlu Kemal Köprülü'nün, eski yazıyla kaleme aldığı 12 Kasım 1960 tarihli bir mektubuna göre F.Köprülü'nün o zamanki damadı Coşkun Kırca; "kayınbabasının tevkifinin partikurması ihtimalini men için yapıldığını", "herkes huzurunda" söylemiştir.

[66] *Baban,* 342 ve *Erer,* Tekin: *Yassıada ve Sonrası (Türkiyede Parti Kavgaları-III);* Rek-Tur Kitap Servisi Y., İstanbul, 1965, s.622.

[67] Kili, Suna: *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler (Siyaset Bilimi Açısından Bir İnceleme),* Boğaziçi Ün.Y., İstanbul, 1976, s.469; *Türk ve Dünya Ünlüleri Ans.,* Anadolu Yayıncılık, C.6, s.3325

[68] *Türk Dili ve Edebiyatı Ans.,* Dergâh Y., s.412; *Türkiye 1923-1973* Ans., Kaynak Kit. Y., C3-4, s.961; *Meydan Larousse,* Meydan Y., C.7, s.545; Özkırımlı, Atilla: *Türk Edebiyatı Ans.,* Cem Y., C.3, s.769; *Turan, Prof.Dr.O.:* Agyz.

[69] *Yurt Ans.,* C.6, s.4197.

[70] *Teziç,* 349.

[71] *Türk ve Dünya Ünlüleri Ans.,* s.3325.

[72] *Türkiye 1923-1973 Ans.,* s.1263.

[73] Banarlı, Ninad Sami: *Resimli Türk Edebiyatı, s.1124.*

[74] *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ans.,* İletişim Y., s.2017.

[75] Akt. (1 ve 19.12.1961 tarihli *Cumhuriyet*'ten), *Ahmad,* 242.

[76] *Turan, O.:* Agyz. s.XIII.

[77] *Köprülü, Dr.O.F.:* Agyz., s.XIII.

[78] *Turan, O.:* Agyz., s.XI; *Turan, Prof.Dr.O.:* Agyz.

[79] Tunçay-Özen: *Tarih ve Toplum,* Agyz. ve *Caferoğlu;* Agyz.; Banarlı: *Türk Kültürü,* Agyz.

[80] *Köprülü, Dr.O.F.:* Agyz., s.XVI.

[81] *Tunçay-Özen:* Agyz., n.6.

[82] *Karpat,* 55 ve *Baban,* 343; *Tunalı:* Agyz.

[83] Atay, Falip Rıfkı: *Babanız Atatürk, Bayrak, Atatürkçülük Nedir? Atatürk Ne idi?* Bateş Y., İstanbul, 1980, s.91 (Kılavuz ve Köprülü'nün imzası için bknz. *Osmanlıcadan Türkçeye cep Kılavuzu;* Türk Dili Araştırma Kurum Y. İstanbul, 1935, s.x) ve *Korpat,* 5 b n.74.

[84] *Karpat,* 57 n.81; *Atay,* 92.

[85] *Ağaoğlu/1,* 173; *Ağaoğlu/2* 167; *Tunçay-Özen:* Agyz. Başka bir yazara göre Köprülü, tarih tezi konusunda, "kendini biraz dışarda tutmuş ve tenkit hakkını *"mah* fuz" tutmak istemişti" (Türkkan, R. Oğuz: "Atatürk'ün Tarih Tezi"; *Yıllarboyu Tarih,* s.10, 1979). "Ortalama" sayılabilecek bir görüş için bkz. Berktay, Halil: *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuad Köprülü:* Kaynak Y., İstanbul, 1983, ortalama'nın "özet"i için, s.62-63.

[86] *Ağaoğlu/1,* 174; *Ağaoğlu/2* 167; Ağaoğlu/3, Samet: *Marmara'da Bir Ada;* Kendi Y. (Baha Mat.), İstanbul, 1972, s.60-61.

[87] *Toker/4,* 51.

[88] *Eroğul,* 90; *Toker/1,* 17 *Toker/4,* 51; *Baban,* 343; *Atay,* 92.

[89] Karpat, 320, 320 n.67. *Türkçe Metinler I, II, III* kitaplarıyla ilgili siyasal gelişmeler için ayrıca bkz. Özön, Nijat: "Mustat Nihat Özön'le Konuşma"; *Ulusal Kültür,* S.4, 1979.

[90] M.Sarol Anlatıyor: Agyz., *Bulvar,* 11.9.1986; (Der.) *Bozdağ* 34; *Ağaoğlu/4* 85. Refik Koraltan'ın bir açıklamasına göre Bayar (*Toker/4*), diğer bir açıklamasına göre de Köprülü ve Menderes (*Aydemir,* 174) önergeyi geri almak istemişlerdir.

[91] Akt. Tunçay; Agyz., *Tarih ve Toplum,* s.33.

[92] Fuad Köprülü'nün Yassıada Mahkemesi'ne sunduğu *yazılı savunma*'dan, s.4-5.

[93] Akt. *Tunçay:* Agyz. Böylece Köprülü, olayın sorumluluğunu Menderes'in "üstüne bıraktı" (*Ağaoğlu/1,* 183).

[94] *Turan, O.:* Agyz., s.XXI.

[95] Her alıntı, sırasıyla: *Turan, Prof.Dr.O.:* Agyz.; Esemenli, Av.Bilgay; "Fuad Köprülü'nün Ardından", *Türk Kültürü,* s.47, 1966 *Tunalı:* Agyz.; Ortaylı: Agyz., *Milliyet,* 17.5.1983; Ergin, Doç.Dr. (Prof.) Muharrem: "TRT'nin Dili", *Türk Kültürü,* s.78; *Köprülü, C.:* Agyz.; *Baban,* 342; *Ülkütaşır:* Agyz.

[96] *Tunalı:* Agyz.

[97] *Baban,* 353.

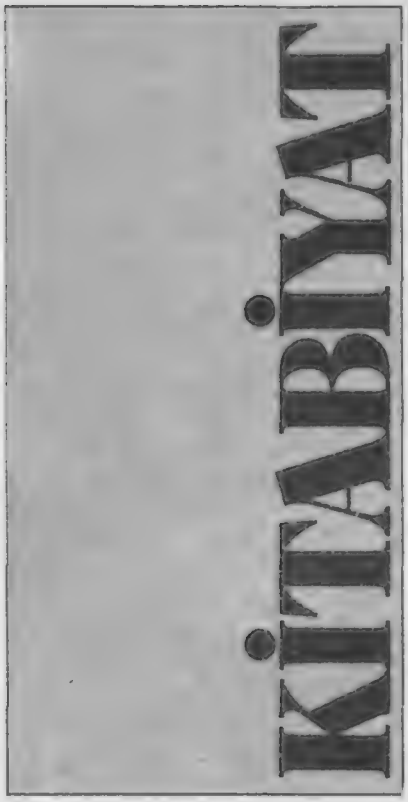

Bir İttihatçı Savunusu

Birkaç yıldır Hürriyet Vakfı Yayınları çok yararlı kitaplar çıkartıyor. Bunları titizlikle seçtiği gibi, birinci hamur (beyaz) kağıda itinayla bastırıyor ve görece ucuz fiyatlar koyarak piyasaya sunuyor. En son yayımladıkları *Halil Menteşe'nin Anıları* da, büyük boy XIV + 254 sayfa ve 1500 lira.

Bu anılar, ilk kez 13 Ekim-11 Aralık 1946 tarihleri arasında, *Cumhuriyet* gazetesinde, "Eski Meclisi Mebusan Reisi Halil Menteşe'nin Hatıraları" başlığı altında tefrika edilmiştir. Şimdi, İsmail Arar'ın 106 sayfalık, bilgince bir "giriş"iyle, kitap halinde toplanmış oluyor. Talihsiz siyasal yaşamını unutabilirseniz, Sayın Arar'ın konuya hâkimiyetine ve sergilediği kaynak bilgisine hayran olmamak elinizden gelmez. Arar, anlatılan olaylarla ilgili belli başlı kitaplardan başka, gazete ve dergi sayfalarında kalmış dizi yazıları da belirtmekte. Ben kendi payıma, Arar'ın düştüğü notlardan birçok şey öğrendim. Örneğin, Menemen (Kubilay olayı) Sıkıyönetim Mahkemesi duruşma tutanaklarının (90 sayfa) basılarak, *TBMM Zabıt Ceridesi*'nin 22. cildine 28 sıra numarasıyla eklenmiş olduğunu. Onun verdiği temel, Menteşe'nin anılarının yerli yerine oturtulması bakımından zorunlu bir işlev gördüğü gibi, kendi başına da birinci sınıf bir yakın tarih incelemesi oluşturuyor.

Arar'ın çalışmasında ille de kusur bulmak isterseniz, Fransızca *le bouc émissaire* deyimini "günah keçisi" yerine "zekât keçisi" diye çevirmesini (s.59/dn. 121) eleştirebilirsiniz. Bütün suçların kendisine yükletildiği günah keçisi, bildiğim kadarıyla bir Hıristiyan kavramı; sıskalığı akla getiren zekât keçisiyse, bir İslâm malî uygulamasının taşlanmasıdır. Bu iki keçi aynı şey olmadıkları gibi, kısmen bile örtüşmezler. Yahut *Hayat* dergisinde tefrika edilen yazının yayımlandığı tarih ve sayıları, başlığının da "Oğlunun kaleminden Halil Menteşe'nin *Hayatı*"mı (dn. 10) yoksa "Oğlunun kaleminden Halil Menteşe'nin *Hatıraları*"mı (dn. 66) olduğunu sorabilirsiniz.

Gelelim, *Anılar*'ın asıl sahibine. Halil Menteşe (1774-1948), Egeli bir toprak ağası. Dedesi ulemâdan (Elmalılı), Milâs'a kadı gelmiş; babası orada çiftçi-işadamı olmuş, kendisi de genç yaşından itibaren siyasete soyunmuş. İstanbul Hukuk Mektebi'nde okurken, 20 yaşında Paris'e kaçmış; burada öğrenimini tamamlarken Ahmet Rıza Bey'in İttihat ve Terakki örgütüne girmiş, 1898'de memleketine dönmüş, Hürriyet'in İlânı'ndan sonra Menteşe'den (Muğla'nın eski adı) mebus seçilmiş, bu temsilciliği 1918'e değin on yıl sürmüş, İttihat ve Terakki'nin ilk Fırka (Meclis Grubu) reisi olmuş, çeşitli İttihat ve Terakki hükûmetlerinde Dahiliye, Adliye, Hariciye nâzırlıklarında bulunmuş, bakanlıklarının arasında iki kez Şûrâ-yı Devlet reisliği yapmış, üç kez de Meclis-i Meb'usan reisliğine seçilmiş. Mütarekede, Meclis'in Beşinci Şubesince sorguya çekildikten sonra, Divan-ı Harb-i Örfîce yargılanmış, fakat hakkında herhangi bir hüküm verilmeden, diğer arkadaşlarıyla birlikte, İngilizlerce Malta'ya sürülmüş; 1922'de ülkeye dönünce, siyasetle pek ilgilenmeyerek çiftliğine çekilmiş; ancak 1931'de İzmir'den bağımsız milletvekili yapılmış ve 1946'ya kadar on yıl aynı ilin milletvekili olarak kalmıştır.

Halil Bey, Malta'dayken, "Harb-i Umumî muvacehesinde (önünde/karşısında) Türkiye" adını vermeyi düşündüğü bir kitap hazırlamaya başlamıştır. Sonra, bu otobiyografik yazılara, 1919-1926 arasına ilişkin bazı notlar eklemiştir. 1919'da Divan-ı Harbçe tutuklanışını, 1919-21 yıllarındaki Malta sürgününü anlatmaktadır. Fakat 1924 sonunda, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ndan bir İzmir ara seçiminde adaylığını koyduğundan hiç bahis yoktur. Ancak onun cumhuriyet hükûmetine muhalif gözle baktığı, başvekil İsmet Paşa'ya yazıp, Gazi reisicumhura da bir kopyasını gönderdiği, Takrir-i Sükûn döneminin hemen başlarında (22 Nisan 1925'te) yazılmış bir mektupta, Büyük Fransız Devrimi'ndeki gibi inkılâpçıların birbirini yemesinin yol açacağı kötülüklere işaret etmesinden anlaşılmaktadır. Anılarında bu mektubu aktarırken, sunuş makamında söyledikleri daha da açıktır: "Bu sistem [Konvansiyon Hükûmeti] dahilî ve haricî düşmanları temizlemek için içtihatların birleştiği zamanda muvaffak olmuş, fakat normal şerait avdet edip de hükûmet işlerine başlanınca içtihatlar ayrılmış, ihtilâflar büyümüş, kızgın bir ihtiras meclisin sinesinden memlekete dağılmış, müteca-nis bir hükûmet kurulamamış, samimi ihtilâlciler birbirlerini yemişler, bu facialar arasında Napoléon İstibdadı doğmuştur. Mümasil [benzer] sebepler bizde de aynı neticeyi doğurdu?" (s.244) Yani Gazi Paşa, memlekette bir Napeléon despotizmi kurmuştur! 1926 İzmir Suikastı davası dolayısıyla yine başbakana çektiği, bir suretini de cumhurbaşkanına gönderdiği bir telgraftaysa, bu görüşünü Gazi'ye yaranacak biçimde değiştirmekte, ama hâlâ, iki yıl önce Terakkiperver Fırka'nın istediği, dört yıl sonra da Serbest Fırka'nın isteyeceği gibi, Gazi'nin partiler arasında tarafsız bir devlet başkanı olarak hareket etmesi gerektiğini vurgulamaktadır (s.249).

Halil Bey, İttihat ve Terakki'de triumvira'dan (Talât-Enver-Cemal Paşalar) hemen sonra gelen önemli bir siyasetçiydi. Yazdığı özyaşam öyküsü de, gerek kendisi gerek partisi için başlı başına bir apoloji/savunu niteliği taşımaktadır. Rahmetli, anlaşılan şişman, yumuşak, "iyi" bir adammış. Siyasetin "uzlaşmak" demek olduğunu pek güzel anlamış. Zaten hayli korkak bir mizaçta olduğu da görülüyor. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın "Büyük" kabinesi başa geçince, (maslup Maliye nâzırı Cavit Bey'in de Fransız sefareti aracılığıyla yaptığı gibi) Alman sefareti aracılığıyla Romanya ve Avusturya üstünden Paris'e kaçmıştır.

Kitabın, Halil Bey'in cumhuriyet dönemi anılarını kapsamaması esef edilmeye değer. Fakat, Osmanlı meclisindeki üç dönem mebusluğu sırasında, TBMM'deki dört dönem milletvekilliğinden çok daha önemli işlerde bulunan yazarın, tek partili cumhuriyet yıllarındaki en büyük başarısı, İttihatçı arkadaşlarının çoğu ortalıktan silinirken, onun onbeş yıl süreyle yerini koruyabilmiş olmasıdır. Bunun sırrı, Atatürk'ü, daima sadık kaldığı Talât ve Enver Paşaların düzeyinde görmesi ve bunu açıkça söylemesiydi. Fakat, Halil Menteşe'nin siyasal çizgisinde büyük sapmalar olmadığını da teslim etmek gerekir. İsmail Arar'ın Giriş'inde metinleri verilen, cumhurbaşkanı İnönü'ye 12 Şubat 1947 tarihli mektubunda,

sonraki tavzihinde ve aynı yılın 6 Eylülü'nde *Cumhuriyet*'e yazdığı, son yazısı "Kurtarıcı Yol"da, 1924'te Gazi'den istediği aynı şeyi, devlet başkanının partiler arasında tarafsız kalmasını salık vermektedir.

Anılar'da herkes kendi merakına göre, bazı noktaları ilginç bulacaktır. Halil Bey'in kendisi, Adliye Nezareti'nde gerçekleştirdiği "üç mühim ıslahat"ı, haklı olarak en büyük kişisel başarıları arasında görüyor (s.225-227): hepsi de *(Tarih ve Toplum*'un geçen cildinde uzun boylu üstünde durulan) İttihat ve Terakki'nin 1916 Kongresi kararları uyarınca, Sıkıyönetim mahkemelerinin yetkilerini aşmalarını önleyip, onların yargılamakta olduğu 3.500 vatandaşı tabiî yargıçlarına (adlî mahkemelere) göndermesi; Şer'iyye mahkemelerini Adliye mahkemelerine bağlaması (yani dinsel yargılamayı kaldırması); ve Hukuk-u Aile Kararnamesi'ni çıkarması (Medenî Hukukumuza önemli bir düzeltim getiren bu sistem, Damat Ferit Paşa hükûmetleri zamanında ortadan kaldırılmıştır).

Benim ilgimi çeken konulardan biri, Halil Bey'in 1914 başındaki taktilsiz Rum tehciri (İzmir ve havalisinden 200.000 kişi) hakkında anlattıkları oldu (s.166). Televizyon'da oynatılan "Duvardaki Kan"ı seyredip de Ermeni olayları hakkında akılları karışan okuyucularımız varsa, onlar Talât Paşa'nın bu olaylara ilişkin üzüntülü tepkisini (s.216) ve Halil Bey'in, isteği üzerine, Bekirağa Bölüğü'nde kendisini ziyaret eden Hürriyet ve İtilâf lideri Miralay Sadık Bey'e neler söylediğini merak edebilirler. (s.239)

Halil Bey'in Topal İsmail Hakkı Paşa'yla ilgili yargısı (s.177-179), anılarının İttihat ve Terakki savunusu olma niteliğinin en açık örneklerinden biri. On yıla yakın bir süre ordunun Levazım Reisliğini yapan bu zat, hırsız olarak tanınır. Fakat iş çıkarmadaki becerisini takdir eden Mahmut Şevket Paşa'nın, sonra da Enver Paşa'nın koruması nedeniyle, hakkında herhangi bir soruşturma açılamamıştır. Halil Bey, onun (1930'larda) İstanbul'da parasız ölmesini kanıt göstererek, dürüst ve namuslu bir kahraman olduğunu yazıyor. Durum vaktiyle araştırılmadığı için, artık doğrusunu yalnız Tanrı bilir.

Tarih ve Toplum'un eski sayılarında, merhum Münir Ertegün'ün adı çok geçti: Cengiz Bektaş'ın Özbekler Tekkesi yazısında (sayı 8-9, Ağustos-Eylül 1984, s.40-45 ve 38-43), Rona Aybay'ın Pasaport Tarihi incelemesinde (sayı 13 Ocak, 1985, s.46-53); kızı (Prof. Hüsnü Göksel'in eşi) Selma Hanım'ın bize kopyalarını verdiği, Brest-Litovsk görüşmeleri sırasında, Alman askerî karargâhındaki yemeklerin menüleri dolayısıyla (sayı 23 ve 24, Kasım ve Aralık 1985, s.56 ve 19). Missouri'nin geçen aylarda İstanbul'a yaptığı ikinci ziyaretten ötürü, ilk gelişinde cenazesini getirdiği için, merhum Ertegün basında yine anıldı. Halil Bey'in anılarında, kendisinin lâikliğini vurgulayan şu parça, Ertegün'ün bir kez daha hatırlanmasına vesile olacak:

Mahâkim-i Şer'iyye'yi adliyeye rap-

Koleksiyoncunun Dağarcığından

"Menteşe Meb'usu Halil" Beyin Kartviziti

"Halil Bey haremi Lûtfiye" Hanımın kartviziti

SERGİ
Cağaloğlu'nda Darülmuallimîn-i Aliyye Tatbikat Mektebindedir.
5 Temmuzdan 8 Temmuza kadar devam edecektir.
Her gün zevalî saat onda açılacaktır.
Yalnız hanımlara mahsustur.
Duhuliye beş kuruştur.

İsmetmeab Hanımefendi Hazretleri Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği himayesinde bulunan şüheda ve muhacirîn çocuklarıyla bilcümle evlâd-ı yetimenin imâl ettikleri elişleri ve iç çamaşırları, Meclis-i Meb'usan Reis-i muhteremi Halil Beyefendi hazretlerinin harem-i ismettevemleri hanımefendinin zir-i himayelerinde küşad edilecek sergide teşhir olunacağından teşrif-i ismetânaleriyle kıymetli vatan yavrularını daha ziyade çalışmağa tergib ve teşvik buyurmaları secayay-ı bergüzide-i ismetânelerinden mercu ve müsterhamdır efendim.

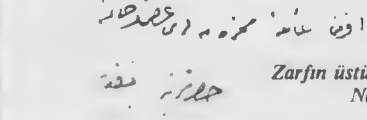

Zarfın üstündeki yazı: "Kerkük meb'us-u muhteremi Nâzım beyefendi aile-i muhteremleri ismetlû hanımefendi hazretlerine takdim"

Nizamettin Neftçi Koleksiyonu

tettiğim sıralarda o zaman Hariciye'de Hukuk Müşaviri olan Washington Sefiri merhum Münir Bey'le konuşurken "Bence beyefendi bu iş iyi olmadı" demesi hayretimi mucip oldu. Kendisine "Aman ne söylüyorsun Münir Bey, sakın sen Medreseli olmayasın" dedim. Gülerek "Evet" dedi. "Medrese kubbesinin tesiri insanın kafasından kolayca silinmiyor" demiştim. Aradan biraz geçince Brest-Litovsk'ta Ruslar'la sulh müzakeresi cereyan ederken Hakkı Paşa bir hukuk müşaviri istedi. Münir Bey'i davet ettim. "Brest-Litovsk'a gideceksin, hazır ol" dedim (1917 Aralık) "Gidemem, bendenizi mazur görünüz, şapka giyemem" dedi.

"Ha bak, sen bana Mahâkim-i Şer'iyye'nin adliyeye raptının iyi olmadığını söylemiştin. Kafandaki kara dumanı dağıtmak için seni göndermeye karar verdim. Silindir şapkayı da giyeceksin, şarabı da içeceksin. Böylece muhakemendeki siyahlık bertaraf olacak. 24 saat mühlet veriyorum. Israr edersen inzibati karar almağa mecbur olacağım" dedim, gönderdim.

Müşarûnileyh Paris'ten Londra'ya nakledilmiş, 1931'de ben de Büyük Millet Meclisi'ne müstakil meb'us olarak iltihak etmiştim. Ankara'da İstanbul Palas'ın üstündeki taraçada yemek yiyordum. Münir Bey de çıkageldi. Beni görünce doğru yanıma yaklaştı. Görüşme esnasında. "Beyefendi hatırlar mısınız, beni nasıl Brest-Litovsk'a göndermiştiniz. Bugünkü mevkiimi size medyunum, bundan dolayı minnettarım" demişti. (s.226-27)

Bu kitap tanıtma yazısını Koleksiyoncunun Dağarcığından köşemizle birleştirerek, Sayın Nizamettin Neftçi'den aldığımız, Halil Bey'in eşi tarafından Nizamettin Bey'in annesine gönderilmiş bir sergi (kermes) davetiyesini sunarken, Halil Bey'in anılarında karısı hakkında söylediklerini de aktaralım:

1) Birinci Dünya Savaşı arifesinde, Talât Bey Halil Bey'i de Bükreş'te Yunanlılarla yapılacak görüşmelere götürmek için evine telefon eder.

"Aman, şiddetli bir bronşitten yatıyorum, nasıl olur' dedim.

'Hanımefendi telefona gelsin' dedi.

Karıma: 'Bak Talât Bey seninle konuşacak' dedim.

'Hanımefendi, Halil yarın sabah memlekete lâzım. Ne yapıp yapıp onu sabaha hazırla. Senden bunu istiyorum' demişti.

Merhume, bütün ihtimamını sarfetti. Bu işlerde çok mahir ve tecrübeli idi. Sabahleyin sağlam kalktım." (s.209)

2) Savaş içinde Bulgaristan başvekili Radoslavoff, Osmanlı Heyet-i Vükelâsına bir vagon un gönderir. Talât Paşa bu unu bakanlar arasında çuval çuval paylaştırır, kendi payına düşenleri satar, Halil Bey'in evine de bir kamyona yükleyip 16 çuval un yollar.

"Hanımıma 'Yarın bir çuval un evde kalmayacak' dedim. Merhume, Nişantaşı'ndaki Kızılay Cemiyeti'nin Reisesi idi. 'Cemiyete ve Şeyhin İzzi Efendiye gönder' diye ilâve ettim. Ertesi gün eve döndüğümde, "Gönlün rahat olsun diye unları dağıttım. Çoğunu hastaneye, birazını da Şeyh İzzi Efendiye yolladım. Seyyid Bey (İzmir mebusu) işitmiş, telefon etti, aman hanımefendi un tevziatı varmış, biraz da bana ayırıver, dedi, bir çuval da ona verdim' dedi." (s.179)

3) 1918: "Saray âdetidir. Ramazan'ın onbeşinde vükelâ haremleri Padişah tarafından kabul edilirler. Merhume refikam Lûtfiye Hanım, Sultan Reşad zamanında birkaç defa huzura, diğer vükelâ haremleriyle birlikte girmişti. Sultan Vahideddin tarafından da böylece huzura kabul edilmişti. Eve geldiğinde aynen şunları söylemişti: 'Bey, bu adamı hiç beğenmedim, ayvaz kılıklı bir insan. Allah devleti ve sizleri bunun şerrinden korusun." (s.234)

METE TUNÇAY

İpek Yolu'ndan bin yıllık Türkçe mektuplar

Yazı türleri içinde okuma yazma bilen herkes, her sıradan vatandaş tarafından kaleme alınabileni, hiç şüphesiz ki "mektup'tur. Gerçekten, okuma yazması olup da mektup yazmamış insan yok gibidir. Ne var ki sıradan vatandaş mektupları genellikle orijinal veya özgün anlatımdan yoksun, klişe cümle ve anlatım şekilleri ile dolu "sıradan" yazılardır. Bununla birlikte, bu sıradan mektuplarda bile yazanın o andaki psikolojik durumu veya yazıldığı dönemin toplumsal ilişkilerini, kaba çizgilerle de olsa, yansıtan anlatım şekillerine ve cümlelere rastlanabilir. Bu nedenle, özellikle eski mektuplar toplum tarihi araştırıcıları veya sosyologlar için vaz geçilmez belge niteliğindedirler.

Acaba "sıradan" kimseler tarafından yazılmış çok eski Türkçe mektuplar veya mektup parçaları var mıdır? Varsa, bunlar ne zaman, nerede ve hangi tarihî lehçe ile yazılmıştır?

Bu konuda son yıllara kadar söylenebilecek fazla bir şey yoktu diyebiliriz. Bütün bildiğimiz Doğu Türkistan'da, Turfan'da bulunmuş olan Uygurca (Türkçe) metinler arasında işlek Uygur yazısı ile yazılmış bazı mektup parçalarının bulunduğu ve bunların hepsinin de araştırıcılarca yayımlanmış olduğundan ibaretti. Sayıları altıyı geçmeyen bu Uygurca mektup parçaları sırasıyle W.Radloff[1], A. von Gabain[2], A. Haneda-N.Yamada[3] ve S. Tezcan-P.Zieme[4] tarafından yayımlanmıştır. En son yazıya P. Zieme tarafından düşülen bir dip notundan öğrendiğimize göre Berlin'deki Turfan kolleksiyonunda yayımlanmamış daha 13 tane mektup parçası vardır.[5]

İşte, son günlere kadar Türkçe en eski mektup örnekleri olarak elimizde sadece bu parçaların, hattâ "parçacıklar"ın varolduğunu sanırken, bu yıl, birkaç öy önce, Paris'te nefis bir şekilde basılmış ve yayımlanmış olan bir eser aracılığı ile[6], hepsi de tam ve daha eski (1000 yıllık!) bir düzine kadar Uygurca (Eski Türkçe) mektubun bize kadar geldiğini ve bunların Paris'teki Ulusal Kitaplık'la Londra'daki Britanya Müzesi'nde saklanmakta olduğunu öğrenmiş bulunuyoruz. Bizi bin yıllık Türkçe mektupların varlığından haberdar eden bu çok önemli eser otuz küsur yıldan beri Paris'te Uygur tarihi ve Eski Uygurca (Eski Türkçe) üzerine incelemeler yapan James Hamilton tarafından hazırlanmış ve yayımlanmıştır.

Hamilton'un yayımladığı Uygurca metinlerin 14'ünü İpek Yolu'ndan veya komşu şehirlerden Tun-huang'a gönderilmiş özel mektuplar oluşturmaktadır. Bunların da on biri eksiksiz veya tam olup yalnızca üç tanesi fragman yani parça halindedir. Hamilton bu Uygurca mektupların 10. yüzyıldan kalma olduğunu söylüyor. Onu bu kanıya vardıran şey bu mektupların, onlarla birlikte yayımlanan diğer metinlerle birlikte, Çin'in Kan-su eyaletindeki Tun-huang şehrinde ele geçirilmiş olmalarıdır. Burada Türkoloji literatüründe "Tun-huang yazmaları" diye bilinen Uygurca eserlerin ilginç öyküsüne kısaca değinmenin yararsız olmayacağı kanısındayım.

Çin'in Kan-su eyaletindeki Tunhuang (Şa-çu) şehri Eski Çin'in batıya açılan son kapısı durumunda idi. Tunhuang'dan sonra asıl Çin'den çıkılır ve batıya, Türkistan'a yönelinirdi. Hami'ye giden eski kervan yolu üzerinde bu-

lunan Tun-huang'ın 20 kilometre kadar güney doğusunda, kervan yoluna sapa bir yerde Çince'de *T'sien-fo tong*, yani "Bin Buda mağaraları" olarak bilinen yanyana ve altlı üstlü sıralanmış beş yüz kadar mağara vardır. Bu mağaralara çok eski zamanlarda Budist keşişler yerleşmiş, mağaraları hem tapınak hem de konut olarak kullanmışlardı. Bin Buda mağaralarının çoğu 5. ve 11. yüzyıllar arasında burayı ziyaret eden Budist hacıların bağışları ile tapınak haline sokulmuş, heykeller ve fresklerle süslenmişti. Tapınaklarının ve keşişlerinin çokluğu nedeniyle "Bin Buda Mağaraları" dindar Budistlerin sık sık ziyaret ettikleri kutsal yerlerden biri olmuştu. uzak ülkelerden gelen Budist hacılar burada toplanır ve tapınırlardı. Kısacası, "Bin Buda Mağaraları" Budistlerin Mekke'si gibiydi âdeta. Bu durum 5. yüzyıldan 11. yüzyıl başlarına kadar, 600 yıl böylece sürüp gitti[7].

11. yüzyılın ikinci çeyreği başlarında, daha kesin olarak 1028 yılında, bütün Kan-su bölgesi, bu arada Tun-huang, yeni türemiş siyasî ve askerî bir gücün, Tangut'ların, eline geçti ve 9. yüzyıl ortalarında kurulmuş olan Kansu Uygur Hanlığı da böylece tarihe karışmış oldu. Bin Buda Mağaraları'ndaki Budist keşişler barbar Tangut istilâcılarının önünden kaçıp gitmeyi başarmış; gitmeden önce de çok akıllıca bir iş yapmışlardı. Yaptıkları çok akıllıca iş şuydu: Keşişler, Bin Buda Mağaraları'nda 600 yıl süresince birikmiş olan bütün değerli eşyayı, resim ve işlemeleri, türlü dillerdeki binlerce el yazması eseri ve diğer yazılı belgeleri mağaralardan birinin içine taşımış, bu iş bittikten sonra da mağaranın ağzını duvarla örüp kapatmışlardı. Bu iş öyle ustaca yapılmış olmalı ki, mağara ağzındaki örme duvar 20. yüzyıl başlarına kadar, yani 1000 yıl fark edilmemiş ve ardındaki baha biçilmez eski eserler istilâcı-yağmacıların tahrip ve yağmalarından kurtulabilmiştir[8].

20. yüzyıl başlarında Bin Buda Mağaraları'nın bakım ve onarım işleri ile uğraşan Çinli Taoist rahip Wang bir gün ağzı 11. yüzyılda duvarla kapatılan mağara hücresini keşfetmiş, içinin yazma eserlerle dolu olduğunu görmüştür. Çinli rahibin bütün gizli tutma çabalarına rağmen haber çabucak yayılmış, o sırada Tun-huang'da bulunan İngiliz Bilimsel Araştırma Heyeti başkanı arkeolog Aurel Stein'ın da kulağına çalınmıştır. Hemen Bin Buda Mağaraları'na koşan A.Stein, uzun konuşma ve tartışmalardan sonra, tapınakların bekçiliğini üstlenmiş olan Çinli rahibi ikna etmeyi ve 1000 yıl kapalı ve gizli kalmış olan paha biçilmez hazine-kitaplığa girmeyi başarmıştır[9].

Yirmi beş metre küp oylumundaki mağaranın on beş metre küpünü eski yazmalar oluşturmakta imiş. Buraya ilk giren Avrupalı olarak A.Stein arslan payını almakta gecikmemiş. Yirmi dört sandık (aşağı yukarı 11.000) yazma eserle beş sandık resim ve işleme Britanya Müzesi'ne konulmak üzere Londra'nın yolunu tutmuş!

Tun-huang'da eski bir Budist kitaplığı keşfedildiği ve A.Stein'ın buradaki yazmaların büyük bir bölümünü elde etmiş olduğu haberi o sıralarda Türkistan'da dolaşmakta olan ünlü Fransız sinologu Paul Pelliot'nun da kulağına çalınmış doğal olarak. Pelliot hiç vakit kaybetmeden yola çıkar ve 1908 Martı'nda Tun-hunag'a ulaşır. Budist kitaplığında Stein'den arta kalan 15.000

MANUSCRITS OUIGOURS DU IX-X^e SIECLE
DE TOUEN-HOUANG

kadar yazmayı elden geçiren Pelliot bunların içinden 7.000 kadarını seçer ve daha sonra Ulusal Kitaplık'ta Pelliot Fonu'nu oluşturacak olan bu yazmaları Paris'e gönderir.

Pekin'deki Çin İmparatorluk hükûmeti biraz geç de olsa Tun- hunag'daki bu eski yazma eser yağmasından haberdar olur ve 1911'de kitaplıkta kalan aşağı yukarı 10.000 tomar yazma eseri Pekin'deki Ulusal Kitaplık'ta korumak üzere Pekin'e getirtir. Bunu duyan Japonlar da hemen harekete geçer ve Tun-huang'a yollanırlar. Böylece birkaç yüz Çince ve Tibetçe Tun-huang yazması da Japonya'nın yolunu tutar ve Kyoto'daki Ryûkoku Üniversitesi Kitaplığına konur.

Tun-huang'daki yazma yağmasından en son yararlananlar Ruslar olmuştur. Rus hindologlarından Serge d'Oldenburg Birinci Dünya Harbi başlarında Tun-huang'a gelmiş ve mağaralarla diğer yerlerden topladığı on bine yakın yazma ile Petersburg'a dönmüştür. Hepsi fragman halinde olan bu yazmaların çoğu Çince ve Tibetçe bir kısmı da başka dillerdedir.

Son olarak, Tun-huang'da bunca yağmadan sonra yine de çoğu Tibetçe olan önemli sayıda el yazması kalır. Bunlar da Çin'deki ve dünyanın başka yerlerindeki küçük kolleksiyonlara dağılıp gider[10].

İşte, Tun-hunag yazmalarının öyküsü, kısaca, budur.

Bin Buda Mağaraları'nda ele geçen yazmaların toplam sayısı 40.000'den aşağı değildir. Bu yazmaların büyük bir bölümü, aşağı yukarı yarısı Tibetçe, yüzde elliye yakını da Çince'dir. Geri kalan yazmalar ise Sanskritçe, Hotanca, Soğdca, Kuşanca, Uygurca veya Eski Türkçe'dir. Eski Türkçe yazmalardan kitap şeklinde olanları daha önce yayımlanmış, geriye türlü kitaplardan kopmuş sayfalarla tek yapraklık parça halindeki metinler kalmıştı. İşte, James Hamilton'un son olarak yayımladığı Uygurca metinler bunlardır.

Toplam sayısı otuz sekiz olan bu yazmaların 14'ü, daha önce de belirtmiş olduğum gibi, Tun-huang'a gönderilmiş özel mektuplardır. Bu mektupların sadece üç tanesi parça halinde olup diğerleri tam veya eksiksiz denilebilecek durumdadır. Buna göre elimizde hepsi de bin yıllık bir düzine kadar Eski Türkçe mektup var demektir.

Bin yıllık Eski Türkçe mektupların genel adı *esengü bitig*'dir. *Esengü* kelimesi *esen*'den gelir ve "sağlık, esenlik" demektir. Buna göre *esengü bitig* ibaresinin anlamı "sağlık esenlik mektubu" olur. Bin yıl önceki Türkçe *esengü bitig*'lerin şekli, eldeki örneklere göre, şöyledir:

1. Mektubun tarihi başta veya sonda olabilir. Çoğu tarihsizdir.

2. Önce muhatabın adı, bundan hemen sonra da gönderenin adı zikredilir. Gönderenin adından hemen sonra *esengü bitigim, esengü bitigimiz* veya kısa *esengümüz* "sağlık esenlik mektubumuz" ibaresi bulunur.

3. Hitaptan sonra ilk olarak hal-hatır sorulur. Bu da genellikle şu şekilde bir cümledir: *Irak yerdin yaguk köngülin isinü amranu esengüleyü üküş köngül ayıtu ıdur biz* "Uzak yerden yakın gönül ile, en içten ve hararetle selâmlayarak pek çok hal-hatır sorarız". Bu klişecümledeki karşıtlı koşutluk *(ırak yerdin yaguk köngülin* "uzak yerden yakın gönül ile...") dikkati çekmektedir.

4. Hal-hatır sorma *Neteg siler? Edgü mü esen mü?* "Nasılsınız? İyi mi(siniz), esen mi(siniz)?" veya *Könlüng edgü mü, yining yinik mü?* "Gönlün iyi mi, hoş mu? Bedenin hafif mi (sağlıklı

mı)?" türünden gerçek sağlık sorma cümleleri ile devam eder.

5. Bunu mektubu yazanın veya yazanların sağlık durumunu bildiren cümle izler: *Biz yeme bu bitig bitiginçe edgü esen erür biz* "Biz de bu mektubu yazdığımız şu âna kadar sıhhat ve âfiyetteyiz".

6. Mektubun yazılmasına neden olan asıl amaca geçiş cümlesi çok ilginçtir: *Amtı bitigde ne üküş sav ayu ıdayın?* "Şimdi, mektupta ne diye fazla söz söyliyeyim?" veya *Amtı bitigde ne üküş sav ıdalım?* "Şimdi, mektupta ne diye fazla söz söyliyelim?", yani "Sözü ne diye uzatalım?"

7. Bundan sonra asıl amaç birkaç cümle ile belirtilir ve kervanla gönderilen malların veya hediyelerin üzerlerindeki damgalara bakılarak bulunup alınması öğütlenir.

8. Mektup kimin tarafından yazıldığını ve kime verileceğini bildiren iki kısa cümle ile son bulur: *Beg Bars Tarkan bitigimiz. Küvin Toyunka birzün"* (Bu bizim), Bey Bars Tarkan'ın mektubumuz(dur). Keşiş Küvin'e versin(ler)".

Doğal olarak bu şekle her mektupta uyulmaz. Fakat mektupların çoğunda yukarıda belirttiğimiz şekle uyulduğu gibi, kullanılan klişe cümleler de hemen hemen aynıdır. Bu en eski Türkçe mektuplarda orijinallik ancak mektubun yazılma nedenini açıklayan amaç cümlelerinde bulunur.

Bu yazımızda sözünü ettiğimiz en eski Türkçe mektuplardan birkaç örnek sunmak istiyoruz. Hamilton'un sözkonusu eserinden aktaracağımız mektupların metninde herhangi bir değişiklik yapmadık.

Dünürden dünüre mektup (Hamilton: 23)

Tun-huang'da oturan Soğdu Beg ile onun hanımına ticaret amacı ile oradan başka bir yere giden dünürleri Beg Yegen ile Bay Totok tarafından gönderilen mektup oldukça ilginçtir. Bu mektuptan öğrendiğimize göre mektubu yazanlar daha önce Baban Çor adlı bir şahıs aracılığı ile Tun-huang'da yaşıyan dünürleri Soğdu Beg'e çok değerli bir mal (hediye?) göndermişler; dünürlerine bunun karşılığında ne yapacaklarını soruyorlar. Mektupta verilen başka bir haber de şudur: Mektup sahipleri develerinden birini Taz adlı bir şahsa iki balya ham ipek ve iki çapa karşılığı kiralamışlar. Dünürlerine deveyi teslim alırken iki balya ham ipekle iki çapayı da almayı unutmamalarını söylüyorlar. Mektubun aslı ve çevirisi şöyledir:

1. Tüngürümüz Soğdu Beg tüngür kunçuy evdeki uluğ

2. kiçig-ke Beg Y(e)ğen, Bay Totok esengü bitiğim(i)z:

3. Iraktan isinü amranu esengüleyü üküş üküş

4. köngül aytu ıdur-biz. Köngülüngüz-ler edgü-mü? Yiningiz-

5. ler yinik-mü? Neteğ erür siz-ler? Edgü esen ermişingiz-

6. lerni eşidip antt(a)ğ s(e)vinür-biz. Biz y(e)me munta munça-

7. ka-tegi edgü es/en/ erür-biz. Anıtı bitiğde ne üküş

8. sav ıdalım? Baban Çor elitmiş tavar üçün,

9. Baban Çor Hıtay-ka barır ermiş. Siz y(e)me kanı(t)dıngız.

10. Kanınçuda kan kanmış tavar ol. Bu tavar-nıng

11. uğrı neçük kılur-siz? Bizinge bir adırtl(ı)ğ bitiğ

12. ıdıng; biz alıp elitelim. Biz bargınça evdeki uluğ

13. kiçiğiğ tangta keç/k/e teği erip başlang, açı(nı) ng.

Arka yüz

14. Taz elğinte bir teve t(e)rke birip ıdtım(ı)z. Takı

15. iki yig /to/rku iki ketmen-ke. Bu teve

16. öngreki arkış-ta baryuk. Ol teve iki yig

17. torku iki ketmen birle alıp evke biring. Teve

18. yaşınga birzün, iki yig torku iki ketmen

19. evde işletzü/n/.

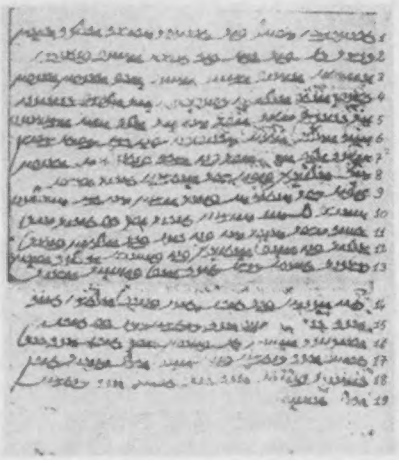

Mektubun çevirisi:

1. Dünürümüz Soğdu Bey (ile) dünür Hanımefendi (ve) evdeki büyük

2. küçük(ler)e, Bey Yeğen (ve) Bay Totok(un) esenlik mektubumuz:

3. Uzaktan (sizleri) hararet ve muhabbetle selâmlar, pek çok

4. hatır ve gönüllerinizi sorarız..Gönülleriniz boş mu? Vücutla-

5. rınız hafif mi? Nasılsınız? Sıhhat ve âfiyette olduğunu-

6. zu işitip pek ziyade seviniyoruz. Biz de burada şu vak-

7. te kadar sıhhat ve âfiyetteyiz. Şimdi mektupta ne (diye) fazla

8. söz söyliyelim? Baban Çor'un getirdiği mal (hediye?) konusunda,

9. Baban Çor Çin'e gidiyormuş. Siz de (bu maldan) tatmin oldunuz.

10. Tatmin olmağa gelince, Han'ı bile tatmin edecek maldır. Bu malın

11. karşılığında ne yapacaksınız? Bize açık seçik bir mektup

12. gönderin; biz alıp iletelim. Biz (oraya) varıncaya kadar evdeki büyük

13. küçükleri sabahtan akşama kadar kollayıp gözetin.

Arka yüz:

14. Taz eli ile bir deve(yi) kira karşılığı gönderdik. Ve de

15. iki (balya) ham ipek (ile) iki çapaya. Bu deve

16. önceki kervanlı gitmiş idi. O deve(yi), iki (balya) ham

17. ipeğ(i) iki çapa ile birlikte alıp (bizim) eve verin. Deve(yi)

18. otlağa versinler, iki (balya) ham ipek (ile) iki çapayı (da)

19. evde kullansınlar.

Küvin Hoca'ya mektup (Hamilton: 25)

Şaçu'ya gidip yerleşen Küvin adlı Budist hocasına yazılan mektup da son derece ilginçtir. Mektuptan anlaşıldığına göre Küvin Hoca akrabası Yegen Kül Tarkan Bey'e herhangi bir nedenle kızmış, çoluğunu çocuğunu bırakarak Şaçu'ya (Tun-huang'a) gelip yerleşmiştir. Küvin Hoca'nın yakın akrabası olduğu anlaşılan Yegen Kül Tarkan "Çocuklarını, oğlunu kızını hiç mi düşünmüyorsun? Niçin gelmiyorsun?" gibi sorular sormakta ve "Senin burada verilecek, ödenecek borcun yok" diyerek galiba kendini borçlu sanan Hoca'yı ikna edip dönmesini sağlamağa çalışmaktadır. Mektubun aslı ve çevirisi şöyledir:

1. Y(e)ğen Kül Tarkan Beg bitiğimiz, Küvin Açarı-ka:

2. Sen Şaçuda turmışığ m(e)n işit(t)im. Şaçu'da turup mente

3. nelük kelmez /sen/? Sening kılınç(ı)ğ antağ ol. Sen berü kelmez

4. üçün m(e)n kakıp anı üçün bitiğ belek ıdmaz

5. m(e)n. S(e)n bir munta kelser negül? Sening oğul kızığ

6. açınguçı kim ol? Sen oğul kızığ idi mu ömez sen?

7. Amtı y(e)me mening savığ algıl. Sanga munta birim yok.

Arka yüz

8. Sen yavız kişi savı alma, mening sav algıl. Berü

9. kel. Mening belekim bir /kap tıt/ Arkış barır

10. üçün anın bitiğ ıdtım(ı)z. Sening oğul kız y(e)me

11. /muntakıtı/ esen ol. Bir iletü yinçge böz
12. sükin körü al, Edgü Y(e)gen elginte al.
13. Beg Bars Tarkan (Ters yazılmış olarak) bitiğim(i)z.
14. Küvin Toyun-ka birzün.

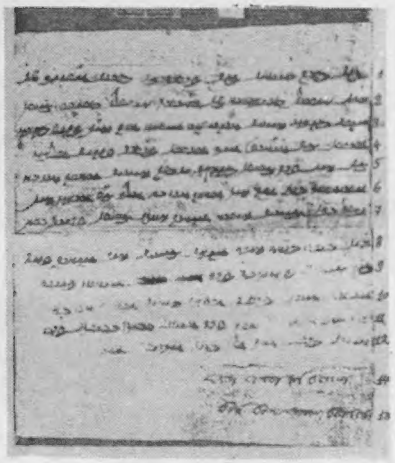

Çevirisi:

1. Yeğen Kül Tarkan Bey mektubumuz, Küvin Hoca'ya:
2. Sen(in) Şaçu'da oturduğunu işittim. Şaçu'da oturuyorsun (da) bana
3. niçin gelmiyorsun? Senin huyun böyle (işte). Sen buraya gelmediğin
4. için ben kızıyor, onun için mektup (ve) hediye göndermiyo-
5. rum. Sen bir buraya gelsen ne olur? Senin oğluna kızına
6. kim bakacak? Sen oğlunu kızını hiç düşünmez misin?
7. Şimdi, bak, benim sözümü dinle: Senin burada (hiç) borcun yok.

Arka yüz

8. Sen kötü kişilerin sözünü dinleme, benim sözümü dinle, buraya
9. gel, Benim hediyem bir (çuval çam fıstığı). Kervan gideceği
10. için, onunla mektup gönderdik. Senin oğlun kızın da
11. (burada ikenki gibi) iyiler. Bir ipek mendil (ve) ince bez
12. dengini görüp al, Edgü Yeğen'in elinden al.
13. Bey Bars Tarkan mektubumuz.
14. Küvin Hoca'ya versinler.

Şaçu'da kâğıt yok mu? (Hamilton: 30)

Şaçu'da yani Tun-huang'da oturan Rahip Saksı'ya yazılmış olan bir mektup da oldukça ilginçtir. Mektuptan anlaşıldığına göre rahip kendini dine vermiş, akrabalarına mektup yazmaz olmuştur. Mektubu yazan kişi bu nedenle sitem etmekte ve Rahip Saksı'ya "Hiç mektup göndermiyorsunuz. Niçin? (Yoksa) Şaçu'da kâğıt mı yok?" diye sormaktadır. Bu ilginç mektubun aslı ve çevirisi şöyledir:

1. Sak Toyın, Jinüçi Sükçü Silig evteki ul/uğ kiçiğke .../
2. üküş üküş köngül aytu ıtur m(e)n öngre-ken bitig ıtur
3. biz. Sen-ler meng bir bitiğ ıtmaz sen-ler. Negül? Şaçu'da keğde
4. yok-mu? Saksı Toyın-ka bir savım: Tezek bardı. Edgü-ti
5. açın. Tezek ne sav sözlese savın sıma, usa tesek bilen
6. kelgil. Kelü umasa tezekiğ mançulayu açın. Manga kaça kurç
7. kezlik ıtgıl. Sente boduğ yok erse kişite bir
8. torkuluğ boduğ alıp ıtgıl. Sanga bir edgü
9. yik torku ıtğay m(e)n. M(e)n-eme Süguçda erür m(e)n.

Arka yüz

10. Anın belek ıtu umatım. Belek yok tip öpkeleme.
11. Ne uluğ belek erse kinki arkış-ta ıtğay m(e)n.
12. Tü....üg bitiğim.
13. Şaçuda Saksı Toyın-ka birzün.

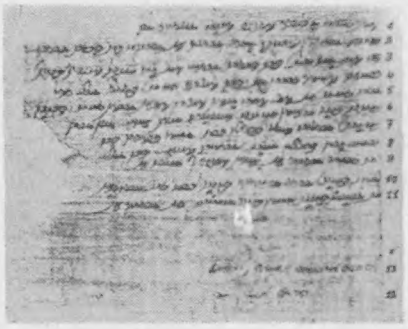

Çevirisi:

1. Rahip Sak, Jinüçi, Sükçü Silig (ve) evdeki bü(yük ve küçüklere...)
2. çok çok hatır sorup selâm gönderirim. Önceden mektup gönderiyo-
3. ruz. Siz hiç mektup göndermiyorsunuz. Niçin? Şaçu'da kâğıt
4. yok mu (yoksa)? Saksı Rahib'e bir sözüm (var): Tezek gitti. (Ona) iyi
5. bak. Tezek ne söylerse (yap), sözünü kırma. Mümkünse Tezek ile
6. gel. Gelemezsen, Tezek'in ücretini ver, bak. Bana kap kacak, keskin
7. bıçak gönder. Sende boya yok ise birinden bir
8. (balya) ipeklik boya alıp gönder. Sana bir (balya) iyi
9. ham ipek göndereceğim. Ben de Süguçu'da bulunuyorum.
10. Onun için hediye gönderemedim. (Sakın) hediye yok diye öfkelenme.
11. (Her) ne ise büyük bir hediyeyi sonraki kervanla göndereceğim.
12. (Bu ben.....) mektubum.
13. Şaçu'da Rahip Saksı'ya versinler.

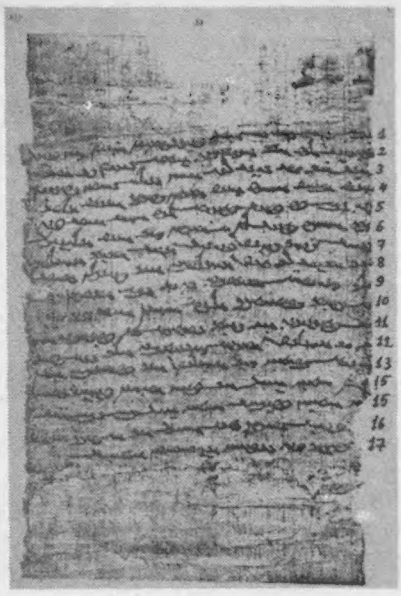

Bir teselli mektubu (Hamilton: 20)

Tun-huang mektupları içinde bir tanesi oldukça uzun bir teselli mektubudur. Mektuptan anlaşıldığına göre, Tun-huang'da oturan Altun adlı hanımın kocası ölüme mahkûm iken öldürülmüş veya işkence sonucu ölmüştür. Bunu işiten iki kardeşi yengeleri Altun hanım'a bir teselli mektubu gönderiyorlar ve ondan metin olmasını, evi barkı eskisi gibi çekip çevirmesini, kötü yola düşmemesini ve (çocukları?) Yıpar ile İl Yaruk'a iyi bakmasını istiyorlar. Mektubun aslı ve çevirisi şöyledir:

1. Y(e)me toğa tözün k(ı)lınu bilge tözün k(ı)lınç-lağ bilge
2. b(i)liğlig edgü atı y(e)ngeçimiz Altun y(e)ngeç-ke urı..
3. Silig Kar Çor Yazır-dın Irak yirden yağuk könglin
4. /i/sinü amranu esengü-leyü üküş köngül ayıtu ıdur-
5. biz. Y(e)me bu bitiğ bitiğinçe edgü esen erür-biz.
6. amtı esengü bitiğ-de ne üküş sav ayu ıdalam?
7. Küreg kişi kelip bizing eçik ölti tip işidtimiz;
8. /a/nı ölürdi tip işidtimiz anı. Keriğde turur
9. /e/rdi. Sığıtka öntümüz. Y(a)zır y(e)me Ötüken-ke
10. /k/in kelti. Munçak(a)-tegi edgü esen erür-biz. Siz
11. /in/g b(i)tiğingiz-ler kelti. Yügürgen-te bultumuz. Esen/ingiz/-
12. /le/r-ni eşidip üküş sevintimiz erdi. Yine küreg
13. /a/ğzınta muntağ sav eşidip ayı busantımaz. Altun
14. /yen/geç katığ-lanıng; ev bark uzkı(y)a başlap turung.
15. /ayı/ğ atlağ bolmang, katığlanıng. Men y(e)me Kar

16. /çor?/ birle Çungul-tın yangı ay-
ka teği Kah-çıu-
17. /ka/ kelgey biz. Yıprağ, İl Yaru-
kuğ açınang.

Çevirisi:

1. Doğuştan asil yaratılışlı, bilgili, asil davranışlı, hikmet
2. sahibi, iyi adı (yayılmış) yengeci-
ğimiz, Altın yengeciğe: erkek..
3. Siliğ, Kır Çor (ve) Yazır'dan: Uzak yerden yakın hatır-gönül ile
4. hararet ve muhabbetle selâmla-
yarak çok hatır-gönül sora-
5. rız. Bu mektub(u) yazıncaya kadar sıhhat ve âfiyetteyiz.
6. Şimdi sağlık-esenlik mektubunda ne diye fazla söz söyliyelim?
7. (Buraya bir) kaçak geldi. Bizim ağabeyimizin öldüğünü işittik;
8. Onu öldürmüşler diye işittik. Gergide duruyor
9. idi. Matem tuttuk. Yazır da Ötü-
ken'den (daha)
10. sonra geldi. Şu âna kadar sıhhat ve afiyetteyiz. Si-
11. zin mektubunuz geldi. Seferde iken bulduk. Sağ esen olduğunu-
12. zu işitip çok sevinmiş idik. Fakat kaçağın
13. ağzından böyle bir haber alınca pek çok üzüldük. Altın
14. yengecik katlanın; evi barkı ustaca yönetin, çekip çevirin.
15. Kötü adlı olmayın, katlanın. Ben de Kır
16. (Çor?) ile Çungul'dan yeni aya kadar Kan-çıu-
17. ya geleceğiz. Yıpar'a, İl Yaruk'a iyi bakın.

PROF.DR. TALÂT TEKİN

[1] W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmaler*, Leningrad, 1928, 29 numaralı metin.
[2] A. von Gabain, "Alttürkische Literatur", *Philologiae Turcicae Fundamenta II*, Wiesbaden 1965, s.238.
[3] A. Haneda ve N. Yamada, *A List of Manuscript Remains in Uigur Script preserved in the Ryukoku Library, Monumenta Serindica Volume IV: Buddhist Manuscripts and Secular Documents of the Ancient Languages in Central Asia*. Kyoto 1961, s.205 (2718 numaralı metin).
[4] S. Tezcan ve P. Zieme, "Uigurische Brieffragmente", *Studia Turcicae*, edidit L. Ligeti, Akademiai Kiado, Budapest, 1971, s.451-460.
[5] *A.e.*, s.451, not 2.
[6] James Hamilton, *Manuscrits ouigours du IX^e-X^e siecle de T'oun-houang*, I ve II, Fondation Singer-Polignac, Paris, 1986.
[7] L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya* (Macarcadan çev. Sadrettin Karatay), Ankara, 1946, s.262.
[8] *A.e.*, s.262.
[9] *A.e.*, s.262-265.
[10] J. Hamilton, *a.g.e.*, s. *Introduction IX.*

Ekonomik yanı ağır basan sosyal tarihsel araştırma

Bahaeddin Yediyıldız,
Institution du Vaqf au XVIII'e Siecle en Turquie -Etude Socio-historique-
(Türkiye'de 18. Yüzyılda Vakıf Kurumu, Sosyal-Tarihsel araştırma)
Türk Tarih Kurumu ile Centre nationale de recherche scientifique tarafından yayınlanmıştır.
TTK Basımevi Ankara 1985 (409 s.)

Bazı çevrelerce değişmezliği dogma haline getirilmek istenen İslâmî yapıda, değişikliğin -hem de İslâma bağlılık iddiası altında- ne boyutlara vardığını kanıtlamak açısından, bu araştırma ilgiyle okunacak bir örnek oluşturuyor. Vakıf'ların, pratikle teorinin farklılığından doğan değişme ihtiyacının yarattığı bir kurum olduğu bununla anlaşılıyor.

Collége de France profesörlerinden Jacque Berque'in yönetiminde hazırlanmış olan araştırma, vakıf kurumunun tarihsel gelişmesini (pek az oranda İslâm-öncesi kökenleri de dahil) irdeliyorsa da, asıl amacı, 18. yüzyıl Türkiye'sindeki vakıfların yapısını ve etkisini araştırmaya yönelik.

Her şeyden önce, şimdiye kadar ihmal edilmiş bu alanı iyice araştırmanın gereği anımsatılıyor: "Örümcek ağı gibi bir toplumun tüm soyut ve somut öğelerini içinde kaynaştırdığı için, parçası olduğu kültür üzerinde araştırmalara girince önce ondan (Vakıf'dan) başlamak gerekli oluyor" diyor yazar. (s.2)

Her ne kadar başlığında Sosyal-Tarihsel araştırma deyimi kullanılıyorsa da, çalışmanın ekonomik konulara da getirdiği aydınlık küçümsenir değil, Sosyal'i ve Tarihsel'i ekonomik'ten ayırmanın olanaksızlığı karşısında başlıktaki bu eksikliği "lapsus calami = kalem sürçmesi" diye değerlendirmekten başka çare kalmıyor. Çünkü her ne kadar Yediyıldız eserinde, "Kutsal'ın *profane* (dışkutsal) öğeleri kendi içinde eritip nasıl yeni kutsallar yarattığını" ispatlamaya (s.205) büyük çaba sarfediyorsa da, Vakıf'ların sadece İslâm hukukuyla değil, eğitim ve din kadar mâlî konularla da bağımlılığını belirtmesi, bu gözlemi zorunlu kılıyor. Vardığı bazı sonuçlar arasında -kesin olmadıklarında ısrarına rağmen- Vakıf harcamalarının aşağı yukarı devlet toplam. gelirinin 1/3'üne, devletin tımar ve zeametten sağladığı gelirin ise 2-2,5 katına eşit olduğunu (s.151.153) belirtmesi, Vakıfların toplum yaşamında sosyal görevinden çok ekonomik görevi bulunduğunu düşündürebilecek verilerdir.

Yediyıldız'ın, vakıfnamelerin, araştırılan bir dönemin düşünce tarzını yansıtması açısından önemini vurgularken verdiği bir örnek gerçekten düşündürücüdür. Bütün dünya tarihlerinde "Çağ değiştiren Olay" olarak bahsi geçen İstanbul'un fethi'nin Fatih Vakıfnamesine göre "küçük savaş" (herhalde cihad) ve ülkenin imarı halkın refahı ve iyi bir yönetim ve adliyenin kurulması ise "büyük savaş" diye anılması, 15. yüzyıl Türkiye'sinde "savaş"tan çok "düzen"in devlet yapısının temelini oluşturduğunu kanıtlamaktadır. (s.56)

18. yüzyılda Türkiye'de var olan 22 bin vakfın (ki 6 bini yeni kurulanlardır) 330'u üzerinde yapılan araştırmadan bazı genellemelere varmayı hedefleyen çalışma, Vakıf konusunda her şeyi çözümlemiş olmadığı ve kesin yargılar vermediğini belirtiyor:

"18. yüzyılda vakıflara vakfedilen mülklerin ve bunlardan sağlanan gelirlerin miktarını kesin olarak tahmin etmek ve bunları Osmanlı Devleti içinde, aynı sıradaki üretim kaynakları ve gelirleriyle karşılaştırmak güçtür; belge eksikliğinden değil, aksine pek bol olan belgeler üzerinde yeterli araştırmalar yapılmamış olması yüzünden." (s.149)

"Yargılarımız 18. yüzyıla aittir. Vakıf Kurumu üzerinde genel yargılara varabilmek için benzeri araştırmaların değişik bölge ve değişik zamanlarda yapılması gereklidir." (s.274)

Vardığı diğer bazı sonuçları şöylece özetleyebiliriz.

— Vakıf kuranların % 5.14'ü sultanın yakınları, % 37.45'i yönetici (vezirler vb.), % 20.66'sı ulema, şeyh, % 35'i reaya'dandır. (s.148)

— Saray kullarının (Kapı kulları) ülkenin en zengin kimseleri olduğu anlaşılıyor (s.181). Bu üretici olmalarından çok sultandan sağlanan avantajların sonucudur.

— Sosyal hizmetler açısından hastane, imaret, medrese, han, hamam, sebil yapımıyla katkıda bulunulmuştur. (s.248)

— Vakıfların eğitim alanındaki rolü, dogmatizmi pekiştirmek (s.238) ve Türk toplumunun kültürel gelişmesini engellemek olmuştur. (s.273)

— Din açısından parayla yaşayan din adamı tipine canlılık getirmiş ve gerçek bir din kurumu oluşturmak yerine bazı din adamlarının sosyal ya da politik amaçlarına yardımcı olmuştur. (s.273)

— Bazı ailelerin miri araziye sahiplenmesine ve aileye prestij sağlamalarına yardımcı olmuştur. (s.259 vs..)

— Politikada, bazan yeni fethedilen yerlere yerleşme, kök salma, bazan da çatışan sosyo-politik güçler arasında denge rolü oynamak (s.265 vs..)

Vakıfların bu yapısından hareketle Yediyıldız'ın 18. yüzyıl Türk toplumunun durumu hakkındaki yargısı şöyle oluyor:

"Genel olarak 18. yüzyıl Türk toplumu taklit ruhuyla yönetilen statik bir toplum olmayı aşamamıştı.. Ve sonra sosyo-ekonomik durumlar kötüleştikçe yeni sorunlara çare olacak vasıtalar bulmak için geçmişe daha çok dönülüyordu. Kuşkusuz iyi bir sonuca varılamazdı. Böylece, bu boş çabalar halkı bir kaderciliğe götürüyordu... Ve 18. yüzyıl sonu yöneticilerinde de artık, düzeltilemez bir duruma gelindiği kanısı hakim olmuştu. (s.67-69)

Bu arada 67. sayfada iki kez yinelenen "coûte" deyiminin "voûte" olması gerektiğini sanıyoruz.

ORHAN KOLOĞLU

İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928

İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi Yayını İstanbul 1986 (I-XXXVIII + 601 + 23 s.)

Merkez'in arkası arkasına gelen yayınları, araştırıcılar için önemli bir başvuru kaynağını oluşturacak nitelikte düzenlenmiştir. Yazma ve basma eserleri konu alarak hazırlanan bu çalışmalardan şimdiye kadar beş tanesi yayımlanmıştı:

1) Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsâller)

2) Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp yazmaları Kataloğu.

3) Dünya dillerinde (1515-1980) Kuran-ı Kerim'in anlamının tercümeleri bibliyografyası.

4) Açıklamalı Türk Kimya Eserleri (1830-1923) Bibliyografyası

5) Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu (3 cild)

Son olarak yukarda bahsedilen toplu katalog, Merkez Direktörü Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun önsözüyle sunulmuş ve Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürü Hasan Duman tarafından hazırlanmış olarak piyasaya çıkmıştır. Büyük bir gereksinmeyi karşıladığını yadsıyamayacağımız bu eserin gerçekleşmesini sağlayan çabaları övmekle birlite, sonucun olması gereken mükemmelliğe erişmemiş olduğunu söylemekten de geri kalmayacağız.

Tam ayrıntısına girmeden yüzeysel bir tetkik bile, çalışmanın dayandırıldığı ilkelere (s.XXI-XXIV) uyulmamış olduğunu kanıtlıyor. Açıklık getirmek için bazı örnekler vereceğiz:

— *Tercüman-ı Hakikat* (1878-1922)'ın daha başlangıcından itibaren başyazıları ve tefrikalarının çoğunu Ahmet Mithat Efendi yazmıştır. Oysa Sermuharrir olarak Ahmet Ağaoğlu gösterilmiştir. Ağaoğlu ancak 1909'dan sonra bu göreve gelmiştir. Dolayısıyla tarih belirtmeden Ağaoğlu'nu başyazar göstermek çok büyük yanlışlıklar doğurabilir.

— Eserde, Ahmet Mithat'ın isminin *Çocuklara rehber, Dağarcık, Devir, İttihad, Kırkamber* adlı geçici yayımlarla ilgili gösterilmesine karşılık, *Zevra, Ceridei Havadis, Basiret, Takvim-i Vekayi* ve en önemlisi 33 yıl başında bulunduğu ve çalıştığı *Tercümanı Hakikat*'le ilgisi hiç belirtilmemiştir.

— Eski gazetelerde sorumlu müdür, hatta sahip adının bile belirtilmediği çok görülür. Ancak bazı yayınların, tarihimizde yer yapmış kişilerin görüşlerini yansıtmak gibi adeta "damgalanmış" bir nitelikleri vardır. Londra'da 1868'de yayına başlayan *"Hürriyet"*te, Namık Kemal, Ziya Paşa, hattâ Ali Suavi'nin damgası bilinir; eserde buna rağmen isimlerinin verilmemiş olması hatadır.

— 1831'de yayına başlayan *Takvim-i Vekayi*'de şöyle bir kayıt var: "çıkaran" Hacı Ahmet, Hacı Hüseyin, Hüsnü. Müdürü: Esad. Muharrirleri: Sarım, Hüsrev Paşa". Ayrı bir yerde Hacı Ahmed, Hacı Hüseyin ve Hüsnü'nün 1891-92 yani 60 yıl sonrasının yöneticileri oldukları kaydedilmese, kolaylıkla kendilerinin gazetenin ilk çıkaranları oldukları sanılabilir. Unutmamak gerekir ki *Takvim-i Vekayi*'nin Türk basın tarihinde bir ayrı önemi vardır. Sadece "Esad" denilen Mehmet Esad Efendi de müdür değil "Takvimhane Nâzırı"dır. Aynı zamanda vakanüvis olan bu zat nâzırlığı üstünde kalarak Tahran'a elçi gönderilecek kadar da büyük politika yapıcılarındandır. Onun yardımcıları Sarım Efendi ile Said Bey'dir ve bu bilgiler, *Takvim-i Vekayi*'nin "Mukaddime"sinde kayıtlıdır. M.Esad Efendi'den sonra sırasıyla Numan Mahir, gazetenin daha sonraki ünlü yönetici (müdür) ve yazarları Vakanüvis Lütfi Efendi'yi, sonra sadrazam olan Küçük Sait Paşa'yı, Ahmet Mithat'ı da sayabiliriz.

— *Vekayi-i Mısriye*, -ki ilk Türkçe gazetedir- hakkında kaynağını merak ettiğimiz bir hayli ayrıntılı bilgi verildiği halde gerçek ilk Türk gazetecileri olan "Nazır el Vekayi" Sami Efendi ile 1831'de onun yerini alan derviş Ahmet Efendi'den ve yazarlarından Hoca Nesri'den bahsedilmediğini de görüyoruz.

— *Ceride-i Havadis* (1841-1864?) gazetesini *Ruzname-i Ceride-i Havadis*'in (1861-1886) bir parçası imiş gibi *Ruzname*'yi esas alarak sunmak da yanlıştır. Ruzname aynı yayımcı tarafından fakat tamamen bağımsız olarak yayımlanmıştır. Hele 1335 (1919) da çıkarılan *Ceridei Havadis*'i bunlarla birlikmiş ya da devamı imiş gibi sunmak da yanlıştır.

— Tasvir-i Efkâr, Yeni Tasvir-i Efkâr ve Tevhid-i Efkâr'ın da yanlış bir sıralama içinde sunuldukları görülüyor.

— Al Şeyh Abd al Aziz Çavuş (Ya da bazılarının dediği gibi Şaviş) ile Abdülaziz Çavuş ayrı ayrı kimseler değil, aynı kişidir (s.491)

— Al Cevaib'in sahibi Mehmed Faris değil, Ahmed Faris Şidyak'tır.

— Ahmet Rasim (1865-1932) gibi bir diğer ünlü yazar sadece *Boşboğaz ile Güllabi* (1908) ve *Yenigün* (1918) gazetelerinde yazar olarak belirtilmiştir. Oysa 46 yıllık (1886'da başlayan) gazeteciliği sırasında *Ceride-i Havadis, Tercüman-ı Hakikat, Tasvir-i Efkâr, İkdam, Malûmat, Sabah, Resimli Gazete, Vakit, Akşam, Cumhuriyet* gazetelerinde de çalışmıştır.

— *Tanin*'in ilk çıkışında ortaklar arasında bulunan Tevfik Fikret kısa zamanda çekilmiş ve başyazar olarak Hüseyin Cahit'in yanısıra Babanzade İ.Hakkı, hatta Maliye Nâzırı Cavit Bey de görev almışlardır. Daha sonra gazete İttihat ve Terakki'ye resmen devredilmiştir.

Bunlar bizim yüzeysel bir bakışla rastladığımız hatalardır. Kuşkusuz daha derinine bir inceleme çok daha fazla düzeltilecek noktalar çıkaracaktır. Kanımızca bu yanlışlıkların sebebi, kitaplıklardaki eskiden kalmış fişlerin hiç, ya da pek az kontrol edilerek aynen aktarılmış ve çalışma sırasında ciddi bir basın tarihi kitabından yararlanılmamış olmasından ileri gelmektedir. Bu tür temel kaynaklar için pek az çalışmanın yapıldığı ülkemizde "Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu'nu her şeye rağmen övgüyle karşılamakla birlikte, bir öneride bulunmaktan da kendimizi alamayacağız: Hazırlanan eser üzerinden, kitaplıklardaki koleksiyonlar teker teker gözden geçirilerek (dikkat: fişleri değil, koleksiyonların kendileri) yanlış bilgiler düzeltilmeli ve ondan sonra bir yeni baskısına geçilmelidir.

ORHAN KOLOĞLU